AZƏRBAYJAN RESPUBLİKASI DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ

POLIS AKADEMIYASI

MƏHKƏMƏ EKSPERTİZASI

(dərs vəsaiti)

BAKI 2002

Müəlliflər kollektivi:

BDU-nun professoru, h.e.n.

K.Q.Sarıjalinskaya

fəsillər)

Azərbayjan ETMEK və KP İnstitutunun direktoru h.e.d.

F.M.Javadov (I,X fəsillər)

Azərbayjan Respublikası DİN-in Polis Akademiyasının Kriminalistika kafedrasının baş müəllimi, polis mayoru

A.M.Mahmudov (III, IV, VI fəsillər)

Azərbayjan Respublikası DİN-in Polis Akademiyasının Kriminalistika kafedrasının müəllimi, polis kapitanı

B.Ə. Əliyev (VII, VIII, IX fəsillər)

Elmi redaktorlar:

Azərbayjan Respublikası DİN-in Polis Akademiyasının rəisi, polis general-mayoru, h.e.n., dosent

R.İ.Rəsulov

Azərbayjan Respublikası DİN-in Polis Akademiyasının rəisinin birinji müavini, polis polkovniki, h.e.n., dosent

M.B. Əhmədov

Rəy verənlər:

Azərbayjan Respublikası Elmi Tədqiqat Məhkəmə Ekspertizası, Kriminalistika və Kriminologiya Problemləri İnstitutunun Elmi Şurası

Azərbayjan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin Kriminalistik Tədqiqatlar İdarəsi

MUNDƏRIJAT. ÖN SÖZ4
FƏSİL I. Ekspertiza və ekspert müəssisələri
FƏSİL II. Məhkəmə ekspertizasının aparılma qaydaları
FƏSİL III. Məhkəmə mühəndis nəqliyyat, mühəndis texniki, mühəndis texnoloji ekspertizaları sinifləri 54
FƏSİL IV. Məhkəmə ekoloji, bioloji və kənd təsərrüfatı ekspertizaları sinifləri
FƏSİL V. Məhkəmə xətşünaslıq və sənədlərin məhkəmətexniki ekspertizaları107
FƏSİL VI. Məhkəmə trasoloji ekspertizası
FƏSİL VII. Məhkəmə daktiloskopik ekspertiza
FƏSİL VIII. Məhkəmə ballistik ekspertiza
FƏSİL IX. Məhkəmə fototexniki portret, dəyişdirilmiş və məhv edilmiş nömrələrin bərpası ekspertizaları
FƏSİL X. Material, maddə və məmulatların kriminalistik ekspertizası
ƏLAVƏ 1. "Dövlət məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti haqqında" Azərbayjan Respublikasının 16 noyabr 1999-ju il tarixli qanunu
ƏLAVƏ 2 . Azərbayjan Respublikasının Jinayət Məjəlləsindən çıxarış
ƏLAVƏ 3. Azərbayjan Respublikasının Jinayət Prosessual Məjəlləsindən çıxarış
ƏLAVƏ 5.Azərbayjan Respublikasının Mülki Prosessual Məjəlləsindən çıxarış
Majallasindan cıxarıs 300

ÖN SÖZ

Son zamanlar Respublikamızda gedən sosialdəyişikliklər, münasibətlərinin iatisadi bazar hüquqi dövlətin möhkəmləndirilməsi varadılması ٧ə sıra tədbirlər, aörülən geniş hüquqi sahəsində bir islahatların keçirilməsini tələb edir. Həmin islahatlar hüquqmühafizə organlarını da əhatə etməlidir. Son zamanlar islahatların nəzəri bazasının varadılması və kecirilən möhkəmləndirilməsi üzrə geniş işlər görülür. Bu sahədə respublikamızın hüquq sahələri üzrə alimləri milli dilimizdə bir sıra ədəbiyyatlar, elmi məqalələr hazırlamış və təhlillər aparmışlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, son zamanlarda jinayətkar fəaliyyəti təkmilləşmiş və onların açılması müəyyən qədər çətinləşmişdir. Müstəqil bir fənn kimi formalaşmaqda olan "Məhkəmə ekspertizası" jinayətin açılması, istintaqı və qarşısının alınması fəaliyyətində böyük rol oynayır. Məhkəmə ekspertizasının fəaliyyətini genişləndirmək məqsədilə son zamanlar respublikamızda bu fəaliyyətin hüquqi bazası möhkəmləndirilir və bu istiqamətdə elmitədqiqat işləri həyata keçirilir.

Ona görə də məhkəmə ekspertizası fəaliyyətinin aktuallığını nəzərə alaraq 18 noyabr 1999-ju il tarixdə "Dövlət Məhkəmə Ekspertizası fəaliyyəti haqqında Qanun" qəbul edilmişdir. Həmçinin 01 sentyabr 2000-ji il tarixdə qüvvədə olan JPM-də ekspertizanın aparılmasına ayrıja fəsil həsr edilmişdir (35-ji fəsil).

Qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızda məhkəmə növlərinə ekspertizasının ayrı-ayrı həsr ədəbiyyatlar mövjud olsa da, bu sahə üzrə Azərbayjan dilində ayrıja dərs vəsaiti olmamışdır. Bunları nəzərə alaraq Akademivasının "Kriminalistika" Polis kafedrasının müəllimləri tərəfindən tərtib edilmiş "Məhkəmə ekspertizası" üzrə dərs vəsaiti-qismən də olsa, bu tələbatı ödəyəjəkdir. vəsaiti 10 mövzu üzrə mühazirəni-məhkəmə Dərs

ekspertizası-nın nəzəri əsaslarını və məhkəmə ekspertizasının ümumi qəbul edilmiş 10 sinfinin 7-sini əhatə edir. Siniflərdən Məhkəmə tibbi və psixofizioloji ekspertizaları, "Məhkəmə təbabəti" fənnindən, "Məhkəmə iqtisad ekspertizaları" isə "Məhkəmə mühasibatı" fənnindən öyrənildiyinə görə bu vəsaitə daxil edilməmişdir.

10-ju sinifdə olan "Məhkəmə-injəsəntşünaslıq ekspertizaları" özünün formalaşma mərhələsində olduğundan, vəsaitdə bu barədə mə'lumatlar səthi verilmişdir.

Hazırlanmış dərs vəsaiti şübhəsiz ki, müəyyən qüsurlardan azad deyildir. Göstərilən iradlarınız məmnuniyyətlə qəbul olunajaq və gələjəkdə nəzərə alınajaqdır.

Mövzu № 1: Ekspertiza və ekspert müəssisələri.

MÜHAZİRƏNİN PLANI:

- Məhkəmə ekspertizasının predmeti, növləri, metodları və vəzifələri.
- Ekspert müəssisələri və onların quruluşu. İxtisaslaşmış dövlət ekspert idarələrində keçirilən ekspertizalar, onların tə'yin edilməsi və aparılması qaydaları.

I sual: MƏHKƏMƏ EKSPERTİZASININ PREDMETİ, NÖVLƏRİ, METODLARI VƏ VƏZİFƏLƏRİ.

Məhkəmə ekspertizası jinayət, mülki və arbitrac prosesində istifadə olunan bir formadır. Eyni zamanda ekspertiza əldə edilmiş sübutların dəqiqləşdirilməsi və yeni sübutların əldə edilməsinin müstəqil prosessual formasıdır.

Respublikamızda dövlət məhkəmə ekspertizası fəaliyyətinin hüquqi, təşkilati əsaslarını və başlıja istiqamətlərini müəyyən edən, məhkəmə ekspertizasının təşkili və aparılması zamanı yaranan ijtimai münasibətləri nizamlayan 18 noyabr 1999-ju ildə qəbul edilmiş "Dövlət

Məhkəmə Ekspertizası fəaliyyəti haqqında" Azərbayjan Respublikasının Qanunudur.

Bu Qanunda göstərilir ki, məhkəmə ekspertizası-təhqiqat, ibtidai istintaq orqanının və ya məhkəmənin (hakimin) ijraatında olan işin halları barədə informasiya daşıyan maddi obyektlər, hadisələr və proseslər haqqında xüsusi biliklər əsasında aparılan tədqiqatdır (Qanunun 1-ji maddəsi).

Məhkəmə ekspertizası insan fəaliyyətinin digər sahələrində həyata keçirilən ekspertizalardan aşağıdakı əlamətlərinə görə fərqlənir:

- ekspertizanın aparılması, ekspertizaya materialların hazırlanması, ekspertin, ekspertizanı tə'yin edən subyektin, proses iştirakçılarının hüquq və vəzifələrini müəyyən edən xüsusi hüquq qaydalarına riayət etməklə həyata keçirilməsi;
- relm, texnika, injəsənət və digər peşə sahələrində xüsusi biliklərdən istifadə etməklə tədqiqatların aparılması;
- ☞ subut mənbəyi statusuna malik rə'yin verilməsi.

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq məhkəmə ekspertizasının aşağıdakı xüsusiyyətlərini qeyd etmək olar:

-Məhkəmə ekspertizasının birinji xüsusiyyəti odur ki, ekspertiza jinayət işlərinin istintaqı və baxılması ilə əlaqədar faktların tə'yin olunması üçün aparılır.

Məhkəmə ekspertizası hüquqi, siyasi xarakterli məsələləri deyil, hakim və müstəntiqin professional bilikləri və təjrübi fəaliyyəti çərçivəsindən kənara çıxan məsələləri həll edir. Bütün hüquqi xarakterli məsələlər isə təhqiqatçı, müstəntiq, məhkəmə (hakim) tərəfindən həll olunur.

Məhkəmə ekspertizası ona görə aparılır ki, elmi biliklərin köməyi ilə sübutediji faktlar alınsın və zəruri hallarda müstəntiqin və məhkəmənin əldə etdiyi faktiki mə'lumatlar yoxlanılsın.

-Məhkəmə ekspertizasının ikinji xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onun aparılması qaydası və şəraiti jinayət-prosessual və mülki prosessual qanunverijiliklə tənzimlənir.

Məhkəmə ekspertizası prosessual fəaliyyətdir.

Onun əsas məqsədi jinayət-prosessual və mülki prosessual qanunverijiliyin normalarına müvafiq olaraq məhkəmə ekspertizasının təşkil edilməsini, aparılmasını, proses iştirakçılarının hüquqlarını və qanuni mənafelərini tə'min etməkdən ibarətdir.

Məhkəmə ekspertizasının aparılmasına göstərilən prosessual tələblər pozulduqda tədqiqatların keçirilməsi nətijəsində əldə edilmiş sübutlar qüvvəsini itirmiş hesab olunur.

Ona görə də jinayət işlərinin istintaqı prosesində xüsusi biliklərin tətbiq edilməsi zərurəti yarandıqda məhkəmə ekspertizası fəaliyyətinin əsas prinsiplərinə jiddi riayət etməklə bu fəaliyyəti həyata keçirmək lazımdır. Bu prinsiplər "Dövlət Məhkəmə Ekspertizası fəaliyyəti haqqında

Qanun''un 4-jü maddəsində əksini tapmışdır. Onlara aiddir:

- ☞ insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının qorunması;
 - ganunçuluğun tə'min edilməsi;
 - ekspertin müstəqilliyi;
- Felmin və texnikanın müasir fəaliyyətlərindən istifadə etməklə həyata keçirilən tədqiqatların obyektivliyi, hərtərəfliliyi və tamlığı.

Məhkəmə ekspertizası xüsusi biliyə malik olan şəxs-ekspert tərəfindən həyata keçirilir.

Ekspert latınja *"expertus"* sözündən olub *"təjrübəli*" deməkdir.

Azərbayjan Respublikası JPM-nin 97-ji maddəsində göstərilir ki, elm, texnika, injəsənət və digər peşə sahələrndə xüsusi biliklərdən istifadə etməklə rə'y verməyə qadir olan, jinayət prosesində şəxsi marağı olmayan, öz razılığı əsasında materialların tədqiqinin aparılması üçün jinayət prosesini həyata keçirən orqan və ya onun tələbi ilə ekspert müəssisəsinin rəhbərliyi tərəfindən tə'yin edilmiş şəxs ekspert adlanır.

"Dövlət Məhkəmə Ekspertizası fəaliyyəti haqqında Qanun"un 11-ji maddəsində göstərilir:

"Ali təhsili olan, müəyyən ekspertiza ixtisası üzrə müvafiq peşə hazırlığı keçmiş Azərbayjan Respublikasının vətəndaşı ekspert ola bilər. İxtisaslaşmasından və hazırlıq səviyyəsindən asılı olaraq ekspertlərə ixtisas dərəjəsi verilir..."

Mövjud prosessual qanunverijiliyi ekspert qarşısında müəyyən tələblər irəli sürür. Ekspert

təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror və hakimin çağırışına gəlməli, öz adından obyektiv rə'y verməli, onlara tədqiqata görə zəruri hallarda müvafiq ifadələr verməlidir. Bundan başqa ekspertə öz-özünə e'tiraz etmənin əsasları izah olunur, həmçinin bilə-bilə yalan rə'yvermə haqqında JM-nin 297-ji maddəsinə müvafiq olaraq məs'uliyyət daşıması haqqında xəbərdarlıq edilir.

Ekspertin hüquq və vəzifələri JPM-nin 97-ji maddəsində "Dövlət Məhkəmə Ekspertizası fəaliyyəti haqqında Qanun"un 12 və 13-jü maddələrində göstərilmişdir.

Məhkəmə ekspertizasının növləri aparılması yerinə görə iki yerə bölünür: ekspert idarəsində ekspertizanın aparılması, ekspert idarəsindən kənarda ekspertizanın aparılması.

Tədqiqatların həjminə görə ekspertizalar əsas və əlavə ekspertizalara bölünür. JPM-nin 267-ji maddəsində "Dövlət Məhkəmə Ekspertizası fəaliyyəti haqqında Qanun"un 17-ji maddəsində göstərilir ki, ilkin məhkəmə ekspertizasının rə'yi kifayət qədər aydın olmalıdıqda, ekspert qoyulmuş sualları tam həll etmədikdə və ya əvvəlki tədqiqatla bağlı əlavə sualların həll edilməsi zərurəti olduqda əlavə məhkəmə ekspertizası tə'yin edilir və onun aparılması həmin ekspertə və ya başqa ekspertə həvalə edilir.

Ardıjıllığına görə ekpertizalar ilkin və təkrar növlərə bölünür.

"Dövlət Məhkəmə Ekspertizası fəaliyyəti haqqında Qanun"un 16-jı maddəsində göstərilir ki,

iş üzrə ijraat zamanı kəsb edən hər-hansı məsələnin həlli üçün elm, injəsənət, texnika və ya sənət sahəsində xüsusi bilik tələb edildikdə həmin məsələnin aydınlaşdırılması məqsədilə birinji dəfə tə'yin edilən ekspert ilkin məhkəmə ekspertizası adlanır.

JPM-nin 267-ji maddəsində və "Dövlət Məhkəmə Ekspertizası fəaliyyəti haqqında Qanun"un 18-ji madəsində göstərilir ki, əvvəllər verilmiş ekspert rə'yi kifayət qədər əsaslı olmadıqda, şübhə doğurduqda, yaxud onun əsaslandığı sübutlar e'tibarsız hesab edildikdə və ya ekspertizanın aparılmasının prosessual qaydaları pozulduqda təkrar ekspertiza aparılır.

Təkrar məhkəmə ekspertizasının tə'yin edilməsi barədə qərarda əvvəlki ekspertizanın rə'yi ilə razılaşmamağın səbəbləri göstərilir.

Təkrar ekspertizasının aparılması başqa ekspertə tapşırılır. Əvvəlki ekspertizanı aparmış ekspertlər təkrar ekspertizanın aparılmasında iştirak edə və izahatlar verə bilərlər, lakin tədqiqat zamanı və rə'y tərtib edərkən onlar iştirak etmirlər.

Təkrar ekspertiza tə'yin edilərkən ekspert qarşısında əvvəlki tətbiq edilimş tədqiqat üsullarının elmi əsaslılığı barədə sual qoyula bilər.

Təkrar ekspertiza zamanı ekspertlər arasında fikir ayrılığı olduqda hər bir ekspert buna səbəb olan məsələ barəsində yazılı formada öz rə'yini ayrıja tərtib edir.

Təkrar ekspertiza rə'yi əsaslı olmadan və güman yaranan ilkin ekspertiza zamanı ekspert qarşısında qoyulan eyni suallar və eyni obyektlər əsasında aparılır.

Sayına və ijraçıların tərkibinə görə ekspertizalar təkbaşına, komission və kompleks ekspertiza növlərinə ayrılır.

Təkbaşına ekspertiza bir ekspert tərəfindən, komission ekspertiza isə eyni sahədə xüsusi biliyə malik iki və daha artıq ekspert tərəfindən keçirilən ekspertizaya deyilir (JPM-nin 265-ji maddəsi, "Dövlət Məhkəmə Ekspertizası fəaliyyəti haqqında Qanun"un 18-ji və 19-ju maddələri).

JPM-nin 266-jı maddəsində və "Dövlət Məhkəmə Ekspertizası fəaliyyəti haqqında Qanun"un 20-ji maddəsində göstərilir ki, jinayət tə'qibi üçün əhəmiyyətli olan hallar müxtəlif bilik və ya elm sahələri, yaxud biliyin bir sahəsi daxilində müxtəlif üsullar sistemi əsasında yalnız bir neçə tədqiqat aparılmaqla müəyyən edilə bildikdə kompleks ekspertiza tə'yin edilir.

Kompleks məhkəmə ekspertizasının aparılmasında iştirak edən ekspertlərin rə'yində hər bir ekspertin apardığı tədqiqatın növü və həjmi, müəyyən etdiyi faktlar və əldə etdiyi nətijələr göstərilir.

JPM-nin 266.3-jü maddəsində göstərilir ki, ekspert kompleks ekspertizanın rə'yinin onun səlahiyyətinə aid olmayan hissəsini imzalaya bilməz.

Prinsip e'tibarı ilə kompleks ekspertiza məhkəmə ekspertizasının müxtəlif sinif və jinsləri

üzrə xüsusi biliyə malik bir ekspert tərəfindən də həyata keçirilə bilər.

Yol-nəqliyyat hadisələrinin mexanizmini müəyyən etmək məqsədilə kompleks trasoloji və avtotexniki ekspertiza tə'yin oluna bilər.

Xarakterinə və istifadə olunan bilik sahələrinə görə məhkəmə ekspertizaları müxtəlif növlərə bölünür (kriminalistik, bioloji, mühəndistexniki, məhkəmə-tibbi və s.).

Məhkəmə ekspertizasının predmeti jinayətin tətbiqi prosesində xüsusi elmi biliklər tətbiq etməklə materialların tədqiqi və alınmış faktiki göstərijilərdir.

"Dövlət Məhkəmə Ekspertizası fəaliyyəti haqqında Qanun"un 1-ji maddəsində göstərilir ki, məhkəmə ekspertizasının predmeti-məhkəmə ekspertizasının həll etdiyi məsələlər dairəsidir.

Ekspertizanın predmeti ekspert tədqiqatının obyekti və müstəntiqin (məhkəmənin) sualları ilə müəyyənləşir.

<u>Məhkəmə ekspertizasının metodları.</u>

Ekpertiza metodu - ekspert tədqiqatı qarşısında qoyulmuş sualların həlli zamanı istifadə olunan üsullar, qaydalar, əməliyyatlar çoxluğudur.

Fərdi ekspertiza metodu - ekspert tədqiqatı zamanı tipik, fərdi vəzifələri həll etməyə imkan verən metoddur. Bu metodlara fotoqrafik, mikroskopik, xromatoqrafik, spektral, rentgenoskopik və s. metodları aid etmək olar.

Ekspertiza metodunun şərtləri:

- 1. Maddi sübutların tədqiqində təbii-texniki elmlərin bütün imkan və nailiyyətlərindən geniş istifadə olunması.
- 2. İstifadə edilən elmi-texniki metod və üsulların prosessual qanunverijiliyi normalarının və məhkəmə ekspertizası tədqiqatının şərtlərinə uyğunluğu.

Məhkəmə ekspertizasının metodikasıməhkəmə ekspertizasının ayrıja jinsinin, növünün predmetinə aid faktiki göstərijiləri tə'yin etmək və ekspertizaların spesifik obyektlərinin öyrənilməsi üçün nəzərdə tutulmuş metodlar, üsullar və texniki vasitələr sistemidir. Hər bir ekspertiza metodikası metodlar kompleksindən ibarətdir. Lakin onlar məqsədəuyğun və ardıjıl şəkildə işlədilir.

Məhkəmə ekspertizasının fərdi metodikası konkret jinayət tətbiqi üzrə ekspertiza aparıldıqda zəruri olan və istifadə edilən metodlar, üsullar və texniki vasitələr sistemidir. Bu, konkret ekspertiza aparılması zamanı istifadə edilən ekspert tədqiqatı metodikasıdır

Məhkəmə ekspertizasının metodları aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir:

- 1) Morfoloji xüsusiyyətləri, əlamətləri, xariji görünüşünün öyrənilməsi-nin metodları və texniki vasitələri;
- 2) Obyektin-maddi sübutun komponent, reaksiya tərkibinin fiziki tə'yinini öyrənən metodlar;
- 3) Obyektin maddi sübutun element-atom quruluşunu öyrənən metodlar;

- 4) Obyektlərin maddi sübutun daxili quruluşunu, mexaniki, istilik keçirmə, elektromaqnit və s. xassələrini öyrənən metodlar;
- 5) Obyektin maddi sübutun molekulyar tərkibini öyrənən metodlar;
- 6) Obyektin- maddi sübutun fiziki-kimyəvi xassələrini (əlamətlərini) öyrənən metodlar.

Məhkəmə ekspertizasının vəzifələri.

Məhkəmə ekspertizasının qarşısında duran vəzifələri aşağıdakı qaydada qrup-laşdırmaq olar.

Birinji qrup - eyniləşdirmə xarakterli vəzifələr, yə'ni obyektin əksi üzrə eyniləşdirilməsi deməkdir. Bunlara insanların, heyvanların, bitkilərin, mə'lumatların müəyyən edilməsini aid etmək olar. Məsələn, sənədi ijra edən şəxsin onun yazı xəttinə əsasən müəyyən edilməsi və ya təqdim edilmiş predmetlə qıfılın sındırılmasının müəyyən edilməsi.

İkinji grup - diagnostik xarakterli vəzifələrdir. Bu vəzifələrin mahiyyəti hadisələrin, proseslərin bas vermə mexanizmini, vaxtını, hərəkətlərin ardıjıllığını, onlar arasında səbəbli əlaqəni, obyektlərin kəmiyyət ٧ə keyfiyyət xarakteristikasını. onların xassələrini müəyyən əlamətlərini etməkdən ibarətdir. Məsələn, yanğın və ya partlayışın başvermə mexanizmi nejə olmuşdur, təqdim edilmiş ərzaq

məhsulunun hazırlanma texnologiyası və tərkibi və s.

Üçünjü qrup - vəzifələr ekspert profilaktikası ilə bağlıdır. Burada əsas fəaliyyət jinayətin baş verməsinə kömək göstərən halların müəyyən edilməsinə və onların aradan götürülməsi üzrə tədbirlərin hazırlanmasına yönəlmiş olur.

Dördünjü qrup - təsnifediji vəzifələrdir, mahiyyəti isə obyektlərin qrup mənsubiyyətinin müəyyən edilməsindən ibarətdir.

2-ji sual: EKSPERT MÜƏSSİSƏLƏRİ VƏ ONLARIN QURULUŞU

1826-jı ildə fransalı Nyeps ilk dəfə olaraq işığa həssas olan asfalt lakı layı ilə örtülmüş lövhə üzərində fotoqrafik əks ala bildi. 1835-ji ildə Daqer gümüş layı ilə örtülmüş və yodla buxarlandırılmış metallik lövhə üzərində şəkil çəkərək əksi jivə buxarı ilə aşkarladı və bu üsul "daqerotipiya" adı aldı. XIX əsrin 50-ji illərində əksi, piroksilin spirtdə, efirdə və gümüşün yodlu duzları ilə qarışığından alınmış işığa həssas emulsiya layı üzərində almağa başladılar. 1871-ji ildə quru bromcelatin lövhələri üzərində fotoqrafiya üsulu təklif olundu.

1839-ju ildə alman alimi E.Senqarın daqerotipiyaya aid elmi əsərlərində qeyd olunduğu kimi, ilk dəfə olaraq boşanma prosesi zamanı fotoqrafik əks istifadə olundu. 30 noyabr 1841-ji ildə Kaliforniya (Amerika) qəzeti Fransa polisinin jinayətkarların əkslərinin alınması üçün

daqerotipiya metodundan istifadə etməsini göstərir.

1854-jü ildə Lozanna (İsveçrə) polisi oğurluqla məşğul olan jinayətkarlar qrupunu tutaraq, şəxsiyyəti mə'lum olmayan bir jinayətkarın daqerotipiya əksini ölkənin bütün kontonlarına və qonşu ölkələrinə göndərir. Tezliklə Badendə namə'lum oğrunu tanıyan və onun əsil adını, soyadını bilən tapıldı.

1859-ju ildə hadisə yerinin qeyd olunmasında fotoqrafiyadan istifadə olunmasına başlandı.

ildə Rusiyada və 1870-ji İngiltərədə jinayətkarların əkslərinin kollegiyası yaradıldı. 1891-ji ildə Prussiyada namə'lum çıxarılmasına mevitlərin əkslərinin mütləq başlandı. 1887-ji ildə Amerika bankları fotoaparatlarla tə'min olunmuş, bu jinayətlərin profilaktikası rolunu oynamış, məhkəmələrdə isə fotoəkslərin sübut vasitəsi kimi istifadəsinə başlanmışdır. 1890-jı ildə Parisdə çapdan çıxmış "Məhkəmə Fransa kriminalisti A.Bertilyonun fotoqrafiyası" kitabında şəxsiyyətlərin, hadisə yerlərinin qeyd olunmasından başqa sənədlərin kontakt fotoəkslərinin öyrənilməsi ٧ə mürəkkəblərlə yazılmış görünməyən ştrixlərin əkslərinin öyrənilməsi qeyd olunmuşdur.

Avstriya kriminalisti Hans Qrossun 1892-ji ildə ilk dəfə çapdan çıxmış "Məhkəmə müstəntiqlərinə göstəriş" əsərində məhkəmə ekspertizalarında (ölüm, oğurluq, yanğınla

əlaqədar) məhkəmə fotoqrafiyasının roluna geniş yer verilmişdir.

Rusiyada 1889-ju ildə məhkəməfotoqrafiyası metodu ilə saxta imzanı tə'yin etmək ilk ekspertiza keçirilmişdir. E.F.Burinski məhkəmə-fotoqrafiyası dünvada ilk təşkilatçısı idi. 1893-jü ildə Sanktmüəssisənin Peterburg məhkəmə palatasında məhkəməfotografik laboratoriya fəaliyyətə başlamışdır. ildə Rusiya Elmlər Akademiyasının M.V.Lomonosov adına mükafatı süzgəjlərlə zəif mətnlərin işıqqayırma metodu aörünən çəkilməsinə görə rus kriminalisti E.F.Burinskiyə verilmiş və onun elmi əsərləri 1903-jü ildə çapdan "Sənədlərin məhkəmə ekspertizası" kitabında sərh olunmuşdur. Rusiyanın ekspert müəssisələrində çalışan A.A.Papovitski 1908-ji ildə xətşünaslığın səjiyyələndiriji əlamətlərinin oricinal sinifləşdirilməsini işləyib hazırladı. Məşhur alimlərdən olan kimyaçı D.İ.Mendeleyevin (saxta sənədlərin tədqiqi sənədlərin və saxtalaşdırılmaqdan müdafiəsi sahəsində), jərrah N.İ.Piroqovun (meyitlərin məhkəmə-tibbi yarılmasının elmi üsulları fəndləri və məhkəməballistik ekspertizasının təjrübi metodları sahəsində), radio kəşfçisi A.S.Popovun (o, insan bədəninə girmiş güllə və tüfəng gırmalarının tapılması üçün rentgen aparatları guraşdırmışdır) ekspert fəaliyyətləri xüsusilə diqqətəlayiqdir.

Reytver, Svenson və Vendel papillyar naxışları plastilin, diş protezi materialları (Resplinq,

Vir) üzərində almağı təjrübədən keçirmişlər. A.Lakonovun "Meyitlərin büzüşmüş barmaqlarının daktiloskopiya aparılması üçün yararlı (Omsk, 1928-ji il) məqaləsində mumiyalanmış meyitin barmaqlarının papillyar naxışlarının əkslərinin alınması məqsədilə bu dəri səthlərinə daktiloboya çəkilməmişdən əvvəl onları $75-80^{0}$ s temperaturda saat ərzində laboratoriya "su hamamında" yumşaldılması aparılmışdır.

1930-ju ilə qədər daktiloskopiya aparılması üçün Rusiyaya Almaniyadan Şneyder (qara) və Rubner (ağ) plyonkaları adlandırılan daktiloplyonkalar (lövhələr) gətirilirdi. Onlar quruduqda kövrəkləşir, çatlayır və parçalanırdılar, rütubətli mühitdə isə çürüyüb çox yumşaq olurdular.

Buna görə daktiloskopiya üçün ən müxtəlif əlaltı materiallardan- əvvəljədən isladılmış fotokağız və fotoplyonkalar, yapışan plastır, plastilin və s. istifadə olunurdu.

Sonralar daha praktik və müasir daktiloplyonkalar hazırlanması və həmçinin kimyəvi məhlullarla daktiloskopiya üsulları işlənib hazırlandı.

1867-ji ildə dünyada ilk dəfə olaraq Rusiyada həkim A.E.Borxman tərəfindən ayaq və digər izlərin gipslə götürülməsi təjrübədən keçirilmişdir.

Oktyabr sosialist inqilabından sonra sovet ekspert müəssisələrinin yaranma başlanğıjı 1922-1923-jü illərdən sayılır. Ölkədə fəaliyyət göstərən

laboratoriyalardan ən ilkini haqlı olaraq ijtimai təhlükəsizliyin mühafizəsi orqanlarının kriminalistik aparatlarını saymaq olar.

1948-ji ildə keçmiş SSRİ DİN-in Baş Milis İdarəsi tərkibində Elmi-Tədqiqat Kriminalistika İnstitutu yaradıldı.

Bu ekspert müəssisələri ilə paralel olaraq digər sahələrdə də (ədliyyə orqanlarında, hərbi qüvvələr sistemində, səhiyyə orqanlarında və s.) müəssisələrinin yaradılması prosesi gedirdi. 1938-ji ildə Ümumittifaq Hüquq Elmləri Mərkəzi kriminalistik İnstitutunda laboratoriva yaradıldı. 1948-ji ildə Leningradda da laboratoriya yaradıldı. 1950-ji ildə müharibədənə bütün dövr ərzində ekspertizalar sonrakı keçirilməsi ilə məşğul olmuş kriminalistik hüquq institutlarının tədris kabinetlərinin bazası əsasında Saratovda, Kazanda, Rostovda, Sverdlovskda, Novosibirskdə. Xabarovskda kriminalistik laboratoriyalar təşkil olundu. 1956-iı Moskvada, İrkutskda, 1957-ji ildə Voronec və 1958-ii ildə Qorkidə. Barnaulda. Ufada. Çelyabinskdə, Permdə, Mahaçqalada 1959-ju ildə Qroznida. Volgogradda, Kuybışevdə, Kemerovada, Tümendə, Krasnoyarskda, Ulan-Udedə, 1961-ji ildə Krasnodarda, Vladivostokda, Voloqdada və s. laboratoriyalar yaradıldı.

İlkin olaraq yalnız kriminalistik ekspertizalar aparılması ilə məşğul olurdular. 1959-ju ildən onlarda avtotexniki, əmtəəşünaslıq, aqrobioloji, texniki təhlükəsizlik üzrə ekspertizalar

aparılmasına başlandı və bu vaxtdan laboratoriyaları elmi-tədqiqat məhkəmə ekspertizası laboratoriyaları adlandırılmağa başlandılar. Elmi-metodiki mərkəz rolunu 1962-ji ildə Rusiya Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən yaradılmış Mərkəzi Elmi-Tədqiqat Məhkəmə Ekspertiza İnstitutu oynamağa başladı.

Keçmiş SSRİ-də Ədliyyə Nazirliyi sistemində ən ilkin ekspert müəssisələri olan 1925-ji ildən fəaliyyət göstərən Kiyev və Xarkov Elmi-Tədqiqat Məhkəmə Ekspertizası institutlarında təjrübəli və yüksək ixtisaslı mütəxəssislər çalışırlar.

1951-ji ildə Rusiya Federasiyasının laboratoriyaları ilə yanaşı Alma-Atada, Daşkənddə, Tbilisidə, Minskdə, Riqada elmi-tədqiqat kriminalistika laboratoriyaları yaradılı. Paralel olaraq Bakıda (1956-jı ildə Nazirlər Sovetinin Hüquq Komissiyası nəzdində), Yerevanda, Vilnüsdə, Düşənbədə və Frunzedə də bu jür laboratoriyalar təşkil olundu.

Bakı Elmi-Tədqiqat Kriminalistika laboratoriyası əsasında 1961-ji ildə Ədlivvə Nazirliyi nəzdində fəaliyyət göstərən Elmi Tədqiqat Məhkəmə Ekspertizası İnstitutu və 1991-ji ildə Ekspertizası, Məhkəmə Elmi-Tədqiqat Kriminologiya Problemləri Kriminalistika ٧ə İnstitutu yaradıldı. İnstitutda 3 şö'bə və bu şö'bələrdə 9 laboratoriya fəaliyyət göstərir. İnstitut aşağıdakı sahələrdə fəaliyyət göstərir: jinayət işləri və mülki işlər üzrə müxtəlif növ ekspertizaların (kriminoloji, avtotexniki, mühasibat, mühəndis,

bioloji, ekoloji və s.) texniki, aparılması, kriminalistika və kriminologiya elmlərinin inkişafı üçün elmi-tədqiqat işlərinin təşkili, məhkəməistintag organlarına elmi-metodik və təjrübi kömək aöstərilməsi. ilkin və təkrar ekspertizalar aparılması. İnstitutda elmi xəbərlər və redaksiya nəşriyyat şö'bələri var. İnstitut Bakı şəhərində verləsir (Xagani küçəsi, 14) və rayonlarda bölmələri voxdur.

Böyük Vətən müharibəsindən sonra daxili işlər orqanlarından ayrılaraq Səhiyyə Nazirliyinin tərkibinə daxil olmuş Məhkəmə-Tibbi Ekspertizası müəssisələri də DİN-in ekspert-kriminalistika xidmətləri ilə oxsar struktura malikdir rayonlarında məhkəmə-tibbi respublikanın ekspertlər fəaliyyət göstərirlər. Sonralar respublika Səhiyyə Nazirliyi nəzdində fəaliyyət göstərən Məhkəmə-Tibbi Ekspertizaları bürosuna və halhazırda Məhkəmə Tibbi Ekspertizası və Patoloji Anatotomiya Elmi-Təjrübə Tədris Birliyinə çevrilmiş ekspertiza müəssisəsi müasir elmi-texniki bazaya, yüksək ixtisaslı mütəxəssis potensialına malik, təhqiqatı maraqlandıran, çətin sualları həll etməyə qadir inkişaf etmiş ekspert müəssisəsinə çevrilmişdir.

Digər dövlət idarəetmə orqanlarında fəaliyyət göstərən ekspert xidmətləri (prokurorluq orqanlarında, hərbi prokurorluqda, xüsusi idarədə və s.) yalnız əməliyyat və texniki təjhizat işləri ilə məşğul olur, məhkəmə ekspertizaları keçirmirlər və belə hüquqları yoxdur. Yalnız son illər DİN-in EKİ-

də xüsusi hazırlıq keçərək müvafiq hüquq almış Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin ekspert xidmətinin bir qrup ekspertləri bə'zi kriminalistik ekspertiza növləri üzrə ekspertizalar keçirə bilərlər.

SSRİ mövjud olduğu son illərdə Moskvada keçmiş SSRİ-in nəzdində Ümumittifaq Elmi-Tədqiqat Məhkəmə-Ekspertizası İnstitutu və keçmiş SSRİ DİN sistemində Ümumittifaq Elmi-Kriminalistik Mərkəz ittifaq respublika-larında fəaliyyət göstərən ekspert müəssisələrində elmi-metodiki rəhbərliyi, mürəkkəb təkrar ekspertizaların keçirilməsini, metodiki vəsaitlərin hazırlanmasını və digər ekspert müəssisələrinə yayılmasını, periferiya ekspert müəssisələri üçün ekspertlər hazırlanmasını həyata keçirirdilər.

SSRİ dağıldıqdan sonra bu ekspert müəssisələri Rusiya Federasiyasının ekspert müəssisələri kimi fəaliyyətlərini davam etdirirlər (müvafiq olaraq Rusiya Elmi-Tədqiqat Məhkəmə Ekspertizası İnstitutu və Elmi-Kriminalistik Mərkəz).

Azərbayjan daxili işlər orqanlarında fəaliyyət göstərən elmi-texniki şö'bə 50-ji illərdə əməliyyattexniki şö'bəyə çevrildi və şö'bədə əməliyyattexniki təjhizat fəaliyyəti ilə yanaşı kriminalistik ekspertizalar da aparılırdı. Bu şö'bədə sonralar digər məhkəmə-ekspertizası növlərinin keçirilməsinə başlandı və şö'bənin bazasında Ekspert-kriminalistika şö'bəsi yaradıldı. Şö'bənin Bakı, Sumqayıt, Gənjə, Naxçıvan, Xankəndi şəhərlərində və həmçinin respublikanın və Bakı

şəhərinin rayonlarında fəaliyyət göstərən bölmə və grupları yaradıldı. 1992-ji ildə Azərbavian DİN-in EKŞ-si Ekspert-Respublikasının Kriminalistika İdarəsinə və Bakı Bas İdarəsinin EKB-si EKS-və cevrildi. İdarəsində bütün kriminalistik Kriminalistika ekspertizalar, digər məhkəmə ekspertizaları növləri üzrə ilkin və təkrar ekspertizalar aparılır. İdarədə fəaliyyət göstərən 4 şö'bə (kriminalistika şö'bəsi, fiziki-kimyəvi tədqiqatlar şö'bəsi, elmi-metodiki texniki tə'minat və mühəndis-texniki tədqiqatlar şö'bəsi) xidmətin Bakı şəhərində və respublikanın rayonlarında fəaliyyət göstərən bölmə və gruplarına texniki, metodiki rəhbərliyi həyata keçirir və elmi-metodiki şö'bədə DİN-in ekspert-kriminalistika xidməti üçün və eləjə də nazirliklərin ekspert xidmətləri ekspertlər hazırlanır və onlara DİN-in Ekspert-İmtahan Komissiyasının gərarı ilə kriminalistik ekspertizasının ayrı-ayrı növləri üzrə sərbəst ekspertiza keçirmək hüquq verilir. Bu hüququ təsdiq edən şəhadətnaməsi olan. xidmətin rayonlardakı ekspertləri müstəqil olaraq yerlərdə kriminalistik ekspertizalar aparırlar. Kriminalistik ekspertizalardan məhkəməbaşqa digər ekspertizaları növləri üzrə tədqiqatlar xidmətin yerlərdəki bölmələrində deyil, yalnız özündə aparılır (Naxçıvan MR DİN-in EKB-də. Gənjə EKB-də və Lənkəran ŞPŞ-də Fiziki-Kimyəvi Tədqiqatlar Laboratoriyası fəaliyyət göstərir).

Ekspert-Kriminalistika İdarəsi Azərbayjan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin mərkəzi aparatının müstəqil quruluşlu hissəsidir. Ekspert-Kriminalistika İdarəsinə idarənin rəisi başçılıq edir. İdarənin rəisi və bütün şəxsi hey'əti daxili işlər naziri tərəfindən işə tə'yin edilir və azad edilir. İdarə öz fəaliyyətində Azərbayjan Respublikasının Qanunlarını. Respublika Prezidentinin fərmanlarını. Nazirlər Kabinetinin. Daxili Nazirlivinin normativ aktlarını Daxili ٧ə Nazirliyinin 17 fevral 1993-jü il tarixli 92 "Azərbayjan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin kriminalistika xidmətində ekspertizaların keçirilməsi haggında Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə" və 06 aprel 1993-jü il tarixli 212 saylı "Azərbayjan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin Ekspert-Kriminalistika İdarəsi haqqında Əsasnamə"nin, İşlər organlarının ekspert-kriminalistika "Daxili fəaliyyətinin xidmətinin təşkilinə Nizamnamenin tesdiq edilmesi barede" emrlerini rəhbər tutur. İdarənin işi nazirliyin və idarənin jari və perspektiv planları əsasında başqa struktur quruluşlarla qarşılıqlı münasibətdə təşkil edilir.

Ekspert-Kriminalistika İdarəsinin əsas vəzifələri:

daxili işlər orqanlarında jinayətin təhqiqatında və dərhal açılmasında elmin və texnikanın imkanlarından geniş istifadə edilməsində ekspert-kriminalistika xidmətinin işini təşkil etmək;

- Fəməliyyat-istintaq aparatı ilə birlikdə jinayətkarlığa qarşı mübarizədə kriminalistik metodların tətbiqini, maddi sübutların tapılmasını, götürülməsini və tədqiq edilməsini, texniki vasitələrin köməyindən tam istifadə edilməsini təşkil etmək;
- məhkəmə ekspertizaların aparılmasını tə'min etmək;
- **Radrların keyfiyyətli seçilməsini, yerləşdirilməsini, peşə ustalığının artırılmasını, onalara ekspertiza aparmaq üçün hüquq verən şəhadətnamə verilməsini, tərbiyə, ideya və əxlaq səviyyələrinin yüksəlməsini tə'min etmək.

Ekspert-Kriminalistika İdarəsinin əsas funksiyaları:

- respublika daxili işlər orqanlarında fəaliyyət göstərən ekspert-kriminalistika şö'bə, bölmə qruplara metodik-təşkilati rəhbərlik etmək, onların fəaliyyətini yoxlamaq, təhlil etmək və əməli köməklik göstərmək;
- daxili işlər orqanlarında bütün xidmətlər üzrə maddi sübutların aşkar edilməsi, götürülməsi və tədqiq edilməsi məqsədilə kriminalistik metodların tətbiqini, texniki vasitələrin köməyindən, göstərişlərin, tə'limatların və başqa normativ sənədlərin hazırlanmasında və onların tələblərinin yerinə yetirilməsində iştirak etmək;
- Fjinayətin törədilməsi faktı üzrə bütün əlamətlərin toplanmasında və jinayətkarın şəxsiyyətinin müəyyənləşdirilməsində əməliyyat işçilərinə metodik köməklik göstərmək, zəruri

hallarda mütəxəssisin bilavasitə iştirakını tə'min etmək;

- Fazərbayjan Respublikası Jinayət-Prosessual Məjəlləsinin tələbinə uyğun olaraq, hadisə yerinə baxışının keçirilməsində mütəxəssisin iştirakını tə'min etmək, izlərin və başqa maddi sübutların sənədləşdirilməsində və götürülməsində istintaq və əməliyyat işçilərinə kömək etmək, zəruri hallarda tə'jili eyniləşdirmə aparmaq, istintaq eksperimentlərində və başqa istintaq hərəkətlərində iştirak etmək;
- *xidmətin ekspertləri tərəfindən ijra edilmiş ekspertiza və tədqiqatların keyfiyyətinə nəzarət etmək, ekspert tədqiqatında və kriminalistik qeydiyyatda (uçot) yeni metod və vasitələrin tətbiq edilməsini, jinayətkarlıqla mübarizədə onlardan istifadə edilməsini təşkil etmək və daha səmərəli istifadə edilməni tə'min etmək üçün metodik tövsiyələr hazırlamaq;
- Ekspert-Kriminalistika İdarəsi, şö'bə və bölmələri aşağıdakı əməliyyat-sorğu kriminalistik kartoteka kolleksiyaları təşkil edir və onlardan istifadə olunmasına nəzarət edir; açılmamış jinayət hadisələri yerlərindən götürülmüş əl-barmaq izləri, avtomobil şinlərinin izləri, patron, giliz, güllə, mikrohissəjiklər, narkotik maddələr əldə etmək məqsədilə saxtalaşdırılmış reseptlər, mə'lum olmayan jinayətkarların subyektiv portretləri və s.;
- Fidarənin və onun yerlərdə olan mütəxəssisələri əməliyyat, istintaq və digər xidmətlərin əməkdaşlarına gündəlik işlərində,

əməliyyat-texniki vasitələrdən və kriminalistik metodlardan istifadə etmək qaydalarının öyrədilməsində yaxından iştirak edir və məsləhətlər verirlər;

- ekspert-kriminalistika xidmətinin yeni texniki vasitələrə və laboratoriya qurğularına olan tələbatını ödəyir, ümumiləşdirib tə'min olunması üçün qəbul olunmuş normalara müvafiq qaydada Azərbayjan Respublikası DİN-in Təjhizat İdarəsinə yazılı mürajiət edir;
- Fxidmətin gənj mütəxəssisələri ilə əməli təjrübə keçmək, onlara ekspert-kriminalistika işinin metodlarını, taktiki fəndlərini öyrətmək, ayrı-ayrı növlər üzrə ekspertiza aparmaq hüququ verən şəhadətnamələr vermək məqsədilə idarənin elmimetodiki şö'bəsi və Bakı Şəhər Baş Polis İdarəsinin Ekspert-kriminalistika şö'bəsi nəzdində elmi-təjrübi kurslar təşkil edir;
- DİN-in Qərargahı və Kadrlar İdarəsi ilə birlikdə ekspert xidmətinin kadrlarla tə'min olunması, nümunəvi strukturların və ştatların müəyyənləş-dirilməsi, ştat vahidi barədə normativlərin hazırlanması üçün tədbirlər görür, gənj mütəxəssislərin bölgüsü, yerləşdirilməsi, onların işinin səmərəli təşkilinin tə'min edilməsində iştirak edir.

Daxili İşlər Nazirliyinin Ekspert-Kriminalistika Xidmətinin fəaliyyət təşkilinin əsasları:

a) Ekspert-Kriminalistika İdarəsi Azərbayjan Respublikası DİN-in, digər şö'bə, bölmə, qrup və laboratoriyalar isə müvafiq olaraq Bakı BPİ-nin, Naxçıvan Muxtar Respublikası DİN-in, NBPİ-nin, rayon və şəhər daxili işlər orqanlarının müstəqil quruluşlu hissələridir;

- b) Daxili İşlər Nazirliyinin, Bakı Baş Polis İdarəsinin, polis idarə və şö'bələrinin ekspert kriminalistika xidməti qurumlarının ştatlarını Respublika Daxili İşlər Naziri təsdiq edir;
- v) ekspert-kriminalistika xidməti öz fəaliyyətini Azərbayjan Respublikasının qanunlarının və qanunverijilik aktlarının, Daxili İşlər Nazirliyinin əmr və Əsasnamələrinin, habelə bu xidmətin Nizamnaməsinin (Azərbayjan Respublikası DİN 06.04. 1993-jü il tarixli 212 №-li Əmrinə əlavə 2) tələblərini rəhbər tutaraq tənzim edir;
- q) respublika daxili işlər orqanlarının ekspertkriminalistika xidmətlərinə təşkilati-metodik rəhbərlik nazirliyin Ekspert-Kriminalistika İdarəsinin üzərinə düşür;
- d) Azərbayjan Respublikası DİN-in EKİ-də fiziki-kimyəvi tədqiqatlar şö'bəsi (FKTŞ), texniki tə'minat və mühəndis-texniki tədqiqatlar şö'bəsi (TTMTTŞ) fəaliyyət göstərir. Şö'bələr lazımi analitik texniki vasitələrlə tam tə'min edilmişdir. Fiziki-kimyəvi, bioloji, botaniki tədqiqatlar və ərzaq məhsullarının tədqiqi yalnız FKTŞ-də, avtotexniki, yanğın-texniki tədqiqatlar, partlayıjı maddə və qurğuların texniki tədqiqi yalnız TTMMTTŞ-də aparılır;

e) yerlərdə olan ekspert-kriminalistlər, qrup və bölmələr EKİ-nin zona bölgüsünə uyğun olaraq bir neçə rayon polis orqanlarına xidmət edirlər.

Xidmətin əsas vəzifələri-daxili işlər orqanlarının istintaq və əməliyyat-axtarış xidməti rəhbərlərinin tapşırığı ilə maddi sübutların, əlbarmaq və başqa izlərin aşkar edilməsində, götürülməsində, sənədləşdirilməsində və tədqiq olunmasında kriminalistik vasitələri, üsulları tətbiq etmək və onlardan istintaqın gedişində, jinayətin açılmasında tam istifadə edilməsini tə'min etməkdir.

Xidmətin əsas funksiyaları:

- a) jinayət işləri üzrə ekspertizalar keçirmək, əməliyyat-axtarış xidmətlərinin tələbi ilə tədqiqatlar aparmaq və istintaq hərəkətlərində, keçirilən əməliyyatlarda mütəxəssislərin iştirakını tə'min etmək;
- b) əməliyyat-axtarış, sorğu-kartoteka və kolleksiyalarını yaratmaq və başqa xidmətlərlə birgə jinayətlərin açılması üçün onların köməyindən səmərəli istifadə edilməsini tə'min etmək;
- v) istintaq və əməliyyat-axtarış xidmətlərinə kriminalistik vasitələrdən və üsullardan istifadə edilməsində metodiki-təjrübi köməklik göstərmək, bu xidmətlərin əməkdaşlarına jinayətkarlığa qarşı mübarizədə ekspert-kriminalistika xidmətinin imkanlarını izah etmək;
- q) hadisə yerlərində izlərin aşkar edilməsi, götürülməsi, maddi sübutların götürülməsi,

bunlardan jinayətin üstünün açılmasında istifadə olunmasının yolları və üsullarının daxili işlər orqanları əməkdaşlarına öyrədilməsində yaxından iştirak etmək;

d) təsdiq olunmuş normaya və günün tələbinə uyğun texniki vasitələrə daxili işlər orqanlarının tələbat jədvəlinin işlənib hazırlanmasında iştirak etmək. Ekspert-kriminalistika xidmətinin istifadəsində olan texniki vasitələrin tə'mirini təşkil etmək.

Digər nazirlik və müəssisələrin mütəxəssislərinin, ştatdankənar əməkdaşların köməyindən istifadə edilməsi qaydaları:

Ekspert-kriminalistika xidmətinin rəhbərliyi və əməkdaşları tədqiqat vaxtı qarşıda duran məsələləri həll edərkən digər nazirliklərə, elmitədqiqat institutlarına və s. müəssisələrə aşağıdakı hallarda mürajiət edə bilərlər:

- a) iş üzrə əlavə mütəxəssis məsləhətləri almaq, onlarda olan jihaz və qurğulardan istifadə etmək lazım gələrsə;
- b) Ekspert kriminalistika xidməti gənj mütəxəssislərin tədqiqatının yeni üsullarını, yeni qurğu və jihazlarla iş qaydalarını öyrənmək məqsədilə təjrübə keçirilməsini təşkil etmək; yeni texniki vasitələri və üsulları işləyib hazırlamaq; maddi sübutların aşkar edilməsinin yeni yollarını axtarıb tapmaq işində bu müəssisələrin mütəxəssisələri ilə birlikdə işləmək lazım gələrsə;
- v) də'vət olunmuş və işə jəlb olunmuş mütəxəssisələrə əmək haqqı müəyyən olunmuş

qaydada daxili işlər orqanlarının xüsusi smetasından ayrılır;

- q) ştatdankənar əməkdaşları, ekspert kriminalistika xidməti rəhbərliyi aşağıdakı göstərilən tədbirlərdə istifadə etmək məqsədilə işə jəlb edə bilər:
 - ristintag hərəkətlərində mütəxəssis kimi;
- ekspertizaların keçirilməsində iştirak etmək üçün;
- *kriminalistik vasitələrin və üsulların yeni formalarını işləyib hazırlamaq üçün;
- ☞ laboratoriya qurğularını və texniki vasitələri tə'mir etmək və sazlamaq üçün;
- ☞ foto və video yazı işlərini yerinə yetirmək üçün.

Əməliyyat-axtarış xidmətlərinin tapşırığı ilə kriminalistik vasitələrin və metodların tətbiq edilməsi:

- a) Ekspert-kriminalistika xidmətinin əməkdaşları jinayətin açılması və jinayətkarların şəxsiyyətinin müəyyən edilməsində əməliyyat-axtarış xidmətlərinin rəhbərliyinin yazılı surətdə verilmiş tapşırıqlarına əsasən kriminalistik vasitələri və metodları tətbiq etməklə iştirak edirlər;
- b) tətbiq etmənin əsas formaları aşağıdakılardır:
- kriminalistik əlamətlər aşkar etmək məqsədi ilə müxtəlif obyektlərin tədqiqi;
- *kriminalistik mə'lumatlara əsasən müxtəlif jədvəllərin tərtib olunması;

- rümunələrin götürülməsinə köməklik göstərilməsi;
- müxtəlif fərziyyələr yürüdülməsində iştirak etmək;
- ☞ kriminalistik sorğu, kolleksiya və kartotekaların imkanlarından istifadə olunması.
- v) kriminalistik vasitələrin və üsulların tətbiq edilməsi zamanı vətəndaşların səhhətinə mənfi tə'sir göstərən, onların qanuni hüquqlarına toxunan və götürülən əşyaların korlanmasına gətirib çıxaran hallar istisna olunmalıdır;
- q) görülmüş tədbirlər barədə arayış yazılmalı və alınmış materiallarla birlikdə müvafiq əməliyyataxtarış xidmətinə təqdim edilməlidir. Arayışın surəti ekspert kriminalistika xidmətində xüsusi qovluqda saxlanılmalıdır.

Əməliyyat-axtarış, mə'lumat-sorğu, kriminalistik kartoteka və kolleksiyaları.

Ekspert-kriminalistika xidməti idarə, sö'bə və bölmələrdə, hadisə yerlərindən götürülmüş barmag izlərindən, odlu silahların güllə ailizlərindən. alətlərin izlərindən. sındırma ayaqqabı və nəqliyyat vasitələrinin izlərindən, mikrohissəjiklərdən ibarət əməliyyat sorğu kolleksiyaları, əməliyyat qeydiyyatında şəxslərin daktoxəritələrindən, narkotik tərkibli və güjlü tə'sirediji dərmanlar almaq üçün saxta tibbi reseptlərdən, onları saxtalaşdırmaqla məşğul olan səxslərin imza nümunələrindən, xətt. möhürlərindən və subyektiv portretlərindən ibarət kartotekaları. habelə ayaqqabilarin

hissələrindən, sındırıjı alətlərdən lak və lak rəng örtüklərindən, avtomaşınların fara şüşələrindən, avtomaşın təkərlərinin protektorlarından və sairdən ibarət informasiya sorğu kolleksiyaları yaradılır və fəaliyyət göstərir.

Əməliyyat sorğu və digər kriminalistik kartoteka-kolleksiyalarının yaradılması istintaq və əməliyyat xidmətləri ilə birlikdə razılaşdırılıb həyata keçirilir.

Jinayətlərin törədilməsinə səbəb olan amillərin aşkar edilməsində və onların aradan qaldırılması üçün görülən tədbirlərdə ekspertkriminalistika xidməti əməkdaşlarının iştirakı qaydaları.

Ekspert-kriminalistika xidmətinin profilaktik tədbirlərdə iştirak etməsinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- 1. Konkret jinayət işi üzrə aparılan profilaktika-ekspert praktikasının prosessual forması.
- **2.** Ekspert, istintaq və məhkəmə təjrübəsinin, elmi tədqiqatların nətijələrinin ümumiləşdirilməsi əsasında aparılan profilaktika-ekspert profilaktikasının qeyri-prosessual forması.

Bu zaman jinayətin baş verməsinə səbəb olmuş şəraitlər aşkarlanır və profilaktik tövsiyələr verilir, təjrübənin və elmi tədqiqatların nətijələri təhlil olunaraq jinayətlərin və hüquq pozma hallarının baş verməsinə səbəb olmuş şəraitlər,

onların qarşısının alınması və tamamilə aradan qaldırılması haqqında müvafiq orqanlara mə'lumat verilir, həmçinin ekspertlər tərəfindən hüquqi təbliğat aparılır.

3-jü sual: İXTİSASLAŞMIŞ DÖVLƏT EKSPERT İDARƏLƏRİ VƏ APARILMASI QAYDALARI. İDARƏETMƏ SAHƏ EKSPERTİZALARI.

idarəsi hüquq-mühafizə Ekspert organlarının tələbləri ilə xüsusi biliyə malik şəxslər tərəfindən ekspert tədqiqatları, ilk növbədə məhkəmə ekspertizaları aparmag üçün yaradılmış dövlət organıdır. Ekspert müəssisələri Ədliyyə sistemində Elmi-Tədqiqat Məhkəmə Nazirliyi Kriminalistika və Kriminologiva Ekspertizası. Problemləri İnstitutu, Səhiyyə Nazirliyi sistemində Məhkəmə-Tibbi Ekspertizası və Pataloji Anatomiya Elmi-Təjrübi Tədris Mərkəzi (o jümlədən, respublikanın bütün rayonlarında onun grupları və ekspertləri), Daxili İşlər Nazirliyi sistemində Ekspert-Kriminalistika İdarəsi (o jümlədən, Bakı şəhər BPİ-də şö'bəsi, böyük şəhərlərdə bölmələri və digər rayonlarda grup və ekspertləri fəaliyyət göstərir) adlanırlar.

Normativ aktlarda əsas məsələlərin məqsədilə ekspert idarələrinin və ekspertlərin mütəmadi olaraq apardıqları əməliyyatar və işlər nəzərə alınmışdır. Bununla ekspert tədqiqatları aparmagdan başga, ekspert profilaktikası, elmitədqiqat aparılması, islərinin materialların hazırlanması, ekspertizaların tə'yin olunması və olunması. ekspertlərin rə'ylərindən istifadə ekspertizaların imkanları və s. sahələr üzrə hüquq mühafizə organları əməkdaşlarının, o jümlədən mütəxəssislərinin xidmətin qəni səviyyələrinin artırılması məqsədilə elmi-metodik işlərin aparılması, mühəndis-texniki təjhizat və tədqiqat işləri aiddir.

Azərbayjan Respublikasının JPM-nin 269.31-ji maddəsində göstərilir ki, müstəntiq ekspretiza tə'yin etdikdə ekspertə onun bu məjəllənin 97.4 və 97.6 maddəsində nəzərdə tutulmuş hüquq və vəzifələrini izah edir. O, həmçinin ekspertə Azərbayjan Respublikası Jinayət Məjəlləsinin 297-ji maddəsi ilə bilə-bilə yalan rə'y verməyə görə məs'uliyyət daşıması haqqında xəbərdarlıq edir.

Ekspertiza müvafiq ekspertiza idarəsində aparıldıqda, müstəntiq ekspertizanın tə'yin olunması haqqında qərarlarla birlikdə ekspertin vəzifələri izah olunmuş və bilə-bilə yalan rə'y vermək üstündə onun məs'uliyyət daşımasını xəbərdar edən iltizamın mətnini göstərilən idarəyə göndərir. Bu mətn ekspert tərəfindən imzalanır, ekspertin rə'yi ilə birlikdə müstəntiqə qaytarılır və işə əlavə olunur.

Azərbayjan Respublikası JPM-nin 264-jü maddəsində ibtidai araşdırma zamanı ekspertizanın tə'yin edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Müstəntiq ekspertizanın aparılmasını zəruri hesab etdikdə qərar tərtib edir. Qərarda ekspertizanın tə'yin olunması üçün əsaslar, ekspertin soyadı və ya ekspertiza aparılajaq idarənin adı göstərilir, ekspertin rə'y verməli olduğu məsələlər şərh olunur və ekspertin sərənjamına verilən materiallar göstərilir.

Beləliklə, məhkəmə ekspertizası-jinayətprosessual qanunverijiliklə nəzərdə tutulmuş prosessual hərəkətdir.

Ekspertiza müvafiq idarələrin ekspertləri, yaxud təhqiqat aparan şəxs, müstəntiq, prokuror və məhkəmənin tə'yin etdiyi sair mütəxəssislər tərəfindən aparılır. Həmin məjəllənin 97-ji maddəsində qeyd olunur: "Ekspert jinayət prosesi iştirakçılarının təklif etdikləri şəxslər sırasından tə'yin edilə və ya müdafiə tərəfindən də'vət oluna bilər"

Beləliklə, jinayət-prosessual qanunverijilik ekspertizaların (ən ümumi anlayış) ixtisaslaşmış dövlət ekspert idarələrində keçirilməsi ilə yanaşı "ekspert idarəsindən kənarda ekspertizanın aparılmasını" da istisna etmir və eyni zamanda həll olunajaq sualların xüsusi bilik həddindən kənara çıxması istisna olunmur.

Ekspertiza məfhumunun məhkəməekspertizası, o jümlədən kriminalis-tik ekspertiza məfhumundan daha geniş anlayış olmasını müvafiq elm sahələrində hazırlıq kecmis VĐ ekspertiza keçirmək hüququ almış ekspertlərdən fərqli olaraq "ekspert idarələrindən ekspertizanı aparan mütəxəssislərin" məhkəmə ekspretizalarının aparılması gaydası, metodları və metodikaları haqqında, onlara irəli sürülən prosessual tələblər haqqında, məhkəmə ekspertizası rə'yinin hüquqi əsası, strukturu və olunması haqqında geniş mə'lumatları olmamasını nəzərə alaraq, dövlət ixtisaslaşmış ekspert idarələrindən başqa digər müəssisələrdə keçirilən ekspertizaları məhkəmə ekspertizası, ekspertiza məfhumlarından kriminalistik olaraq "idarəetmə sahə" ekspertizaları adlandırmaq düzgündür.

İxtisaslaşmış qeyri-ekspert idarələrində ekspertizalar nətijəsində kecirilən alınmış ekspertiza aktları, üzərində işin üçün həlli əhəmiyyəti olan faktlar haqqında mə'lumat daşıyan şərti işarələr sistemi (yazı və s.) ilə ifadə olunmuş fikir qeyd olunmuş sənəddir. Hər hansı sənaye və texnika sahəsindəki ekspertlərdən fərqli olaraq məhkəmə ekspertləri tədqiqatlarını - tədqiqatın tamlığını və obyektivliyini tə'min edən, ekspertlərin hüquq və vəzifələrini, məhkəmə ekspertizalarının keçirilməsinin əsas şərtlərini nizamlayan jinayətprosessual və mülki-prosessual qanunverijiliyə jiddi əməl olunmaqla aparırlar. Buna görə də ekspertlərinin rə'yləri prosessual məhkəmə qaydalara tam uyğun olaraq, müvafiq məhkəmə ekspert metodları və metodikalarını tətbiq etməklə

aparılmış tədqiqatlardan prosessual tələbatlara uyğun qaydada alınmış müstəqil sübut mənbəyi rolunu oynayır.

Jinayət-prosessual qanunverijilikdə konkret olaraq ekspert müəssisələri sadalanmadığından, hətta müasir dövrdə də tək-tək hallarda istintaq organları tərəfindən məhkəmə ekspertizaları keçirmək hüququ olmayan təşkilatlara məhkəmə ekspertizası tə'yin etmə hallarına təsadüf olunur, müəssisələr tərəfindən verilmis mütəxəssisin və idarə rəhbərinin imzaları təsdiqlənmiş ekspertiza aktları adlandırılan "idarəetmə sahə" ekspertizalarının rə'yi istintaq organları tərəfindən düzgün olmayaraq məhkəmə ekspertinin rə'yi kimi jinayət işinə tikilir.

Halbuki bir çox jinayətlərin garşısının alınmasında, operativlik tələb edən hallarda bu jür qeyri-prosessual ekspert tədqiqatları ixtisaslaşmış ekspert müəssisələrində keçirilir dövlət ekspress tədqiqatlar nətijəsində alınmış nətijələr "tədqiqat haqqında arayış" şəklində tərtib edilərək üzərində "Jinayət işinə tikməməli" mətni ilə hüquq mühafizə organları işçilərinə təqdim edilirlər. Eynilə zərərçəkmişin jinayət işinin başlanmasına qədər müayinə edilməsi və "Müayinə aktı" təqdim etməsi qarşısının alınması və ya onların iinayətin açılmasında operativliyi tə'min etmək məqsədilə aparılır. Bu sənədlər (tədqiqat haqqında arayış, müayinə aktı yalnız) jinayət işlərinin gejikmədən və əsaslandırılmış şəkildə başlanması üçün istifadə edilir və jinayət işini başladıqdan sonra tam geniş həjmdə, müvafiq ekspert metodikaları əsasında, prosessual tələblərə tam uyğun tərtib olunmuş məhkəmə ekspertizası rə'yi almağa mane olmur, əksinə məhkəmə ekspertizası tə'yin etməyi əsaslandırmağa kömək edir. Lakin bu gün də təsadüfi hallarda istintaq orqanlarının tək-tək əməkdaşları tərəfindən "idarəetmə sahə ekspertiza aktları" kimi, "tədqiqat haqqında arayışları" və ya "müayinə aktlarını" jinayət işlərinə (ekspert rə'yi kimi) əlavə etmə hallarına və yaxud əksinə olaraq bu tədqiqatların aparılmasını səhvən ekspertin hadisə yerində (iş üzrə) mütəxəssis kimi iştirak etməsi kimi qiymətləndirmə hallarına təsadüf olunur.

Məhkəmə ekspertinin fəaliyyəti prosessual qanunverijiliklə və ekspertiza idarələri haqqında əsasnamələrlə müəyyən edilir. Mə'lum olduğu kimi ekspertiza idarələrinin işçiləri kimi, xüsusi biliklərə malik olan və işdə marağı olmayan digər şəxslər ekspert ola bilər. Jinayət-prosessual qanunverijilikdə göründüyü kimi ümumi ekspert anlayışı qeyd olunur.

Ümumi "ekspert" anlayışı isə elmi ədəbiyyatda (expertus-təjrübəli)- hüquqda xüsusi biliklərə malik olan istntaq, məhkəmə və digər dövlət orqanları (məsələn, münsiflər məhkəməsi) və ijtimai orqanlar (məsələn, arbitrac) tərəfindən ekspertiza aparmağa də'vət olunmuş şəxsi bildirir.

Məhkəmə ekspertizası termini altında isə bilikli şəxslər tərəfindən jinayət və mülki işlərin istintaqı və baxılması zamanı sübutediji faktların elmi yolla tapılması məqsədilə həlli üçün xüsusi biliklər tələb edən suallar üzrə aparılan tədqiqat başa düşülür.

Jinayət və mülki işlərin istintaqı və baxılması ilə əlaqədar aparılan bu ekspertizalar jinayət və mülki prosessual qanunverijiliyin tələblərinə uyğun qaydada aparılır. Buna görə də nəzəriyyə və təjrübə məhkəmə ekspertlərinin javab verməli olduğu müəyyən tələbatları işləyib hazırlamışdır. Jinayət faktları ilə bağlı ekspertizanın sualları üzrə bilikli şəxslər-ali təhsilə və xüsusi hazırlığa malik, faktları ilə bağlı ekspertizaların predmetlərinə aid olan maddi sübutların tədqiqi üçün tətbiq olunan kriminalistika və dəqiq-texniki elmlər sahəsində xüsusi biliklərə malik şəxslər sayılır.

Hazırda məhkəmə ekspertləri kimi yalnız ali hüquq təhsilli mütəxəssislər deyil, ali mühəndistexniki, fiziki, kimyəvi, bioloji, avtotexniki və s. təhsilə malik şəxslər işləyirlər.

Məhkəmə ekspertizalarının və kriminalistik ekspertizaların mənbəyi təbii-texniki elmlər olduğundan kriminalistlər elmlərin bu nailiyyətlərindən sintetik istifadə etməklə maddi sübutların təjrübədə bazada metodlarını işləyib hazırlayırlar. Bu suallarla istintaq taktikasından fərqli olaraq hüquqşünaslar geyd olunmuş devil. vuxarıda pipeb sahələrinin mütəxəssisləri məşğul olmalıdırlar. Buna görə də ekspert gismində hüquqşünaslardan daha çox, müvafiq sahələrdə hazırlıq keçmiş dəqiq elm sahələrinin mütəxəssisləri jəlb olunurlar. Məhz bu sahələrin texnikası əsasında mürəkkəb ekspert texnikası bazası yaradılmışdır və bu baza prosessual tələblərə javab verən ekspert tədqiqi metodikalarında istifadə olunur.

Məhkəmə ekspertləri kimi xüsusi hazırlıq və kursları keçən bu mütəxəssislər təkmilləsmə konkret materiallar üzrə öz rə'ylərinin layihələrini DİN-in Ekspert-İmtahan komissiyası garşısında eyyilbG) Nazirliyində Ekspert-İxtisaslaşdırma etdikdən. Komissiyası) müdafiə ekspert müəssisələrində keçirilən məhkəmə ekspertizalarının, jümlədən kriminalistik 0 ekspertizaların keçirilməsi üçün, məhkəmədə ekspert gismində iştirak etmək və rə'y vermək üçün zəruri hüquqi biliklər üzrə, öz hüquq və vəzifələrini, xidmətin fəaliyyətini nizamlayan normativ aktlar, daxili işlər organlarında xidmət nizamnamələri üzrə imtahan verdikdən sonra ayrıayrı ekspertiza növü və ya növləri, qrupları üzrə müstəqil tədqiqat aparmaq hüququ verən şəhadətnamələr alırlar

Məhkəmə ekspertləri kimi hazırlıq keçmiş mütəxəssislərin Hüquq Kadrlarının Təkmilləşməsi İnstitutunda müvafiq təkmilləşmə kursları mütəmadi olaraq təşkil olunur.

Məhkəmə ekspertləri onlara-müstəntiqin, prokurorun, hakimin qərarı və ya məhkəmənin qərardadı ilə təqdim olunmuş (idarə rəhbərinin göstərişi ilə həvalə olunmuş) maddi sübutları qəbul edərək tamlıqlarını yoxlamaq, qeyd etmək,

çatışmamazlıqları komissiyanın ilə iştirakı aktlaşdırmaq, maddi sübutların tədqiqi zamanı iş üçün əhəmiyyəti olan, qərarda göstərilməyən digər halları üzə çıxartdıqda bunlar haqqında ekspert təşəbbüsü qaydasında öz rə'yində qeyd etmək və düzgün rə'y tərtib etmək hüguguna malikdirlər. Digər mütəxəssislərdən fərqli olaraq ixtisaslaşmış dövlət ekspert müəssisələrində ekspertiza tə'yin etdikdə bir qayda olaraq ekspert müəssisəsi aparılması aöstərilir. Ekspertizanın ekspertə və ya ekspert komissiyasına idarə rəhbəri tərəfindən həvalə olunur. Bu, dövlət ekspertiza müəssisələrində müxtəlif ekspertiza grupları, növləri üzrə çoxsaylı ekspertlərin fəaliyyət göstərməsi ilə izah olunur və tə'yin edilmiş ekspertizanın predmetinə əsasən bu ekspertizanın hansı ekspert tərəfindən daha müvəffəqiyyətlə keçiriləjəyini məhz müəssisə rəhbəri daha dəqiq tə'yin edir.

Çox vaxt tə'yin olunmuş ekspertizanın adı qərarda göstərilmiş suallarla uzlaşmır və belə hallarda idarə rəhbəri qoyulmuş suallara, daxil olmuş maddi sübutlara uyğun olan ekspertiza növünü keçirməyə göstəriş verir və bunu müstəntiq və ya məhkəmə ilə razılaşdırır.

Ekspert idarələrinin rəhbəri həmçinin ekspertlərə daha düzgün tədqiqat metodikası seçməkdə məsləhət verə bilər. Ekspert təkliflə razı olmadıqda öz seçdiyi elmi-əsaslandırılmış ekspert metodikası üzrə tədqiqat aparır.

Ekspert rə'yi - ekspertiza keçirilməsinin əsası və şəraiti, ekspertizanın obyektləri və sualları, ekspert tədqiqatı prosesi və ekspertin müəyyən etdiyi faktiki mə'lumatlar (nətijələr) qeyd olunmuş prosessual ganunverijiliklə nəzərdə tutulmuş yazılı sənəddir və sübut mənbəyidir. Azərbayjan Respublikası JPM-nin 271-ji maddəsində ekspert rə'yinin strukturu haqqında zəruri mə'lumat verilir. Rə'ydə ekspertizanın harada, nə vaxt keçirilməsi və ekspertin soyadı, adı, atasının adı, təhsili, ixtisası, elmi dərəjəsi və ya xüsusi adı və tutduğu vəzifəsi göstərilməklə ekspertizanın kim tərəfindən aparılması, ekspertizanın predmetinin nədən idarə olması (məhkəmə ekspertizasında rə'yin bütün bu mə'lumatlar daxil olmuş hissəsi adlanır), onun üsullarla aparılması, ekspertin istifadə materiallardan etməsi. ekspertiza aparılarkən kimin iştirak etməsi (tədqiqi hissə) göstərilməlidir. Bundan sonra, ekspertin hansı əsaslara görə belə nətijəyə gəlməsi göstərilməklə onun qarşısında qoyulmuş sualların javabları şərh olunur (rə'yin tədqiqi hissəsinin sintez mərhələsi və rə'yin nətijə hissəsi).

Ekspert ekspertiza apararkən qarşısına qoyulmuş məsələlər üzrə iş üçün əhəmiyyətli olan halları müəyyən edərsə, o, bu hallar haqqında öz rə'yini göstərməyə haqlıdır.

ƏDƏBİYYAT:

- 1. Azərbayjan Respublikası Jinayət-Prosessual Məjəlləsi. Mad.: 97, 127, 264-272.
- 2. Azərbayjan Respublikası JM. Mad.: 297.
- 3. "Dövlət Məhkəmə Ekspertizası fəaliyyəti haqqında" Azərbayjan Respublikasının Qanunu.
- 4. Azərbayjan Respublikası DİN-in 17.02.1993-jü il tarixli 92 saylı əmri.
- 5. Azərbayjan Respublikası DİN-in 06.04.1993-jü il tarixli 212 saylı əmri.
- E.R.Rossinskaə "Sudebnaə gkspertiza".
 Moskva, 1998.
- 7. "Rukovodstvo dlə sledovateley". Moskva, 1998 q. XII çastğ.

Mövzu № 2: "Məhkəmə ekspertizasının tə'yin edilməsi və keçirilməsi qaydaları".

MÜHAZİRƏNİN PLANI:

- 1. Məhkəmə ekspertizasının tə'yin edilməsi qaydaları.
- Ekspert tədqiqatı. Məhkəmə ekspertizasında eyniləşdirmə. Ekspert rə'yi və onun qiymətləndirilməsi.
- 3. Məhkəmə ekspertizasının siniflərə, jinslərə (qruplara) və növlərə bölünməsi.

Sual 1. MƏHKƏMƏ EKSPERTİZASININ TƏ'YİN EDİLMƏSİ

Jinayət işinin istintaqı zamanı bir sıra istintaq hərəkətlərinin keçirilməsinə zərurət yaranır. Həmin hərəkətlərinin geniş istintaq ən vavılmış növlərindən biri də ekspertizanın tə'yin edilməsi və aparılmasıdır. Digər istintaq hərəkətlərindən fərqli olaraq, ekspertizanın tə'yin edilməsi və aparılması malikdir. xüsusiyyətlərə özünəməxsus Ekspertizanı müstəntiq tə'yin edir, lakin onun aparılması isə həmin sahədə xüsusi biliyə malik mütəxəssislərə həvalə olunur.

Ekspertizanın tə'yin edilməsi və aparılması prosessual təbiətinə görə müstəqil istintaq hərəkəti

olub, Azərbayjan Respublikası JPM-nin 264-jü maddəsi ilə tənzimlənir.

"Ekspertiza elm, texnika, injəsənət və ya sənət sahəsində, habelə müvafiq tədqiqatın metodikası üzrə xüsusi biliklər tələb edildikdə jinayət tə'qibi üçün əhəmiyyətli olan halların müəyyən edilməsi məqsədilə aparılır".

"Təhqiqatı müstəntiq, ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror, mütəxəssis və jinayət prosesinin digər iştirakçılarının xüsusi biliyə malik olması jinayət tətbiqi orqanını müvafiq hallarda ekspertizanın tə'yin edilməsi zərurətindən azad etmir".

Ekspertizanın aparılması - sübut mənbəyi kimi sayılan ekspert rə'yini almaq məqsədilə keçirilən prosessual hərəkətlər sistemidir. Ekspertizanın aparılması üç mərhələdən ibarətdir:

- ekspertizanın tə'yini;
- materialların hazırlanması;
- 🕝 ekspertizanın keçirilməsi.

Ekspertizanın tə'yin edilməsi üçün əsas - ekspertiza tə'yin edən orqan və şəxs tərəfindən yaranmış şəraitdə sualların xüsusi biliklərdən istifadə edilməklə ekspertiza formasında həllinə tələbatın olmasıdır.

Ekspertizanın tə'yin edilməsi üçün səbəb:

- müstəntiqin mülahizəsi;
- proses iştirakçılarının vəsatəti;
- prokurorun ekspertiza tə'yin edilməsinin zəruriliyi haqqında göstərişi ola bilər.

Jinayət prosessual qanunverijilikdə ekspertizanın aparılma-sının məjburi halları da müəyyən edilmişdir.

Ekspertizanın keçirilməsinin məjburiliyi JPMnin 140.01-140.04-jü maddələri ilə nəzərdə tutulmuşdur.

Ekspertizanın tə'yin edilməsi aşağıdakı hallarda məjburidir:

- şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin ijtimai təhlükəli əməli törətdiyi zaman xroniki psixi xəstəlik, psixi fəaliyyətinin müvəqqəti pozulması, kəmağıllıq və sair psixi xəstəlik nətijəsində öz əməlinin faktiki xarakterini və ijtimai təhlükəliliyini dərk etmək, yaxud onları idarə edə bilmək iqtidarında olub-olmamasını müəyyən etmək üçün;
- şahidin və ya zərərçəkmiş şəxsin jinayət işi üzrə müəyyən edilməli halları xroniki psixi xəstəlik, psixi fəaliyyətinin müvəqqəti pozulması, kəmağıllıq və ya sair psixi xəstəlik nətijəsində düzgün qavrayıb təsvir edə bilməməsini müəyyən etmək üçün;

Beləliklə, ekspertizanın aparılması iki formada həyata keçirilir:

ranunla müəyyən edilmiş;

Fkonkret şəraitdə ekspertizanın aparılmasına zərurət yarandıqda.

Jinayət tətbiqini həyata keçirərkən müstəntiq geniş prosessual səlahiyyətlərə malikdir. Bu səlahiyyətlər çərçivəsində müstəntiq bütün istintaq hərəkətlərini müstəqil aparır, sübutlar yığır və onlara öz daxili inamına uyğun olaraq giymət verir. Belə ki, JPM-nin 85.1 maddəsində qeyd olunur: "Jinayət tətbiqini həyata keçirərkən müstəntiq tələblərini rəhbər tutaraq. ganunun araşdırma prosesinə rəhbərliyi həyata keçirən prokurorun göstərişlərinə və öz daxili inamına əsaslanaraq, zəruri prosessual qərarlar qəbul edir, istintaq və ya digər prosessual hərəkətləri həyata keçirir".

Müstəntiq ekspertizanın aparılmasını zəruri hesab etdikdə bu barədə qərar tərtib edir. Qərar giriş, təsvir və nətijə hissələrindən ibarətdir. JPM-nin 264.4.1.-264.4.6.-jı maddələrinə müvafiq olaraq ekspertizanın tə'yin edilməsi haqqında qərarda aşağıdakılar göstərilməlidir:

- gerarın çıxarıldığı tarix, vaxt və yer;
- müstəntiqin soyadı, adı və atasının adı, vəzifəsi;
- ekspertizanın tə'yin edilməsinə əsas verən obyektiv hallar və onun motivlərinin əsaslandırılması;
- aşkar edildiyi və götürüldüyü yer, vaxt və şərait göstərilməklə ekspertizaya göndərilən maddi sübutlar və digər obyektlər, ekspertiza işinin

materialları üzrə aparıldıqda isə ekspertin gəldiyi nətijənin əsaslana biləjəyi mə'lumatlar;

- ekspert qarşısında qoyulan suallar;
- ekspertizanın aparılması tapşırılan ekspert idarəsinin adı və ya şəxsin soyadı.

Ekspertizanın tə'yin edilməsi haqqında qərarda müstəntiq ekspertin JPM-nin 97.4. və 97.6-jı maddələrində nəzərdə tutulmuş hüquq və vəzifələrini izah edir, həmçinin ona bilə-bilə yalan rə'y verməyə görə jinayət məs'uliyyəti haqqında xəbərdarlıq edir.

Azərbayjan Respublikası JPM-nin 97.7-ji maddəsinin və "Dövlət Məhkəmə Ekspertizası fəaliyyəti haqqında" Azərbayjan Respublikasının Qanununun 12 maddəsində ekspertin hüquqları göstərilmişdir:

- məhkəmə ekspertizasının predmetinə aid olan iş üzrə materiallarla tanış olmaq, onlardan lazımi mə'lumat götürmək və ya onların surətini çıxarmaq;
- rə'y verilməsi üçün zəruri olan əlavə tədqiqat obyektlərinin və iş üzrə materialların təqdim olunması barədə vəsatət vermək;
- *məhkəmə ekspertizasının aparılmasına başqa ekspertlərin jəlb olunması haqqında vəsatət vermək;
- məhkəmə ekspertizasının predmetinə aid olan mə'lumatların aydınlaşdırılması üçün məhkəmə ekspertizası tə'yin etmiş orqanın və ya şəxsin ijazəsi ilə məhkəmə və istintaq hərəkətlərinin ijraatında iştirak etmək;

- məhkəmənin qərardadı (hakimin qərarı) ilə məhkəmə istintaqı mərhələsində işin materiallarının tədqiqində iştirak etmək;
- Fverdiyi rə'yin və ya ifadənin proses iştirakçıları tərəfindən düzgün izah edilməməsi və yaxud təhrif edilməsi barədə istintaq hərəkətləri və ya məhkəmə ijlasının protokoluna daxil edilməsi üçün mə'lumat vermək;
- məhkəmə ekspertizasını tə'yin etmiş orqan və ya şəxsin hərəkəti ekspertin hüquqlarını pozduqda qanunla müəyyən edilmiş qaydada şikayət etmək.

Bununla bərabər JPM-nin 97.6-ji maddəsində "Dövlət Məhkəmə Ekspertizasi fəaliyyəti haqqında" Azərbayjan Respublikasının Qanununun 13-jü maddəsində ekspertin vəzifələri göstərilmişdir. Onlara aşağıdakılar aiddir:

- Fprosessual qanunverijiliklə nəzərdə tutulmuş hallarda, məhkəmə ekspertizasının aparılmasından özü-özünə e'tiraz etmə haqqında məhkəmə ekspertizasını tə'yin etmiş orqan və ya şəxsə, yaxud məhkəmə ekspertizası idarəsinin rəhbərinə mə'lumat vermək;
- məhkəmə ekspertizasının aparılmasında ekspert kimi iştirakını rədd edən hallar olmadıqda, ona tapşırılmış məhkəmə ekspertizasını aparmaq;

- **reqdim edilmiş obyektlərin və iş üzrə materialların tam və hərtərəfli tədqiqatını aparmaq və ya qoyulmuş suallar üzrə əsaslandırılmış və obyektiv rə'y vermək;
- # tədqiqat aparan şəxsin-müstəntiqin,
 prokurorun və ya məhkəmənin çağırışı üzrə
 qəlmək;
- aparılmış təhqiqat və verilmiş rə'ylə əlaqədar məsələlər üzrə təhqiqat, ibtidai istintaq zamanı və ya məhkəmədə ifadə vermək;
- məhkəmə ekspertizasının aparılmasından imtina etməyə əsas verən hallar olduqda rə'y verməyin qeyri-mümkünlüyü barədə yazılı formada təhqiqat aparan şəxsə, müstəntiqə və ya məhkəməyə (hakimə) mə'lumat vermək;
- * təqdim edilmiş təhqiqat və obyektlərinin və iş üzrə materialların qorunub saxlanmasını tə'min etmək.

Ekspertizanın tə'yin edilməsi və aparılması zamanı şübhəli və təqsirləndirilən şəxsin hüquqları qorunmalıdır. Həmin hüquqların qorunması JPM-nin 85 və 268-ji maddələrin tələblərindən irəli gəlir. Onlara aiddir:

- protokol tərtib edilməklə ekspertizanın aparılmasından əvvəl onun tə'yin edilməsi haqqında müstəntiqin qərarı ilə tanış olmaq və ona məxsus olan hüquqların izahını almaq;
 - ekspertə e'tiraz etmək;
- eksperti onun göstərdiyi şəxslər içərisindən tə'yin edilməsi barədə vəsatət vermək;

- © öz təşəbbüsü ilə və öz hesabına alternativ ekspertiza aparmaq və onun rə'yinin jinayət işinə əlavə edilməsi barədə vəsatət vermək;
- rə'y alınması üçün müstəntiq tərəfindən tə'yin edilmiş ekspert qarşısında əlavə suallar qoymaq;
- müstəntiqin ijazəsi ilə ekspertizanın aparılmasında iştirak etmək, bu zaman tətbiq edilmiş tədqiqat üsullarının mahiyyətinin və alınmış nətijələrinin izahını ekspertdən tələb etmək və ekspertə izahlar vermək;
- ekspertin rə'yi müstəntiqə daxil olduğu vaxtdan ən geji 10 gün müddətində onunla tanış olmaq və ya təkrar ekspertizanın aparılması haqqında vəsatət vermək;
- ☞ onun vəsatəti üzrə aparılan ekspertin dindirilməsində iştirak etmək.

Təqsirləndirilən şəxsin vəsatəti tə'min edildiyi hallarda müstəntiq ekspertiza tə'yin edilməsi haqqında qərara müvafiq dəyişiklər edir.

Təqsirləndirilən şəxsin irəli sürdüyü vəsatətlər rədd olunduqda isə müstəntiq müvafiq qərar çıxarır və ona e'lan edir.

JPM-nin 109.13.-109.1.8, 118-ji maddələrinə müvafiq olaraq aşağıdakı hallarda ekspertə e'tiraz oluna bilər:

Phəmin jinayət işi və ya jinayət tətbiqi ilə bağlı digər material üzrə zərərçəkmiş şəxs, mülki iddiaçı, mülki javabdeh və ya onların qanuni nümayəndəsi, yaxud nümayəndəsi olduqda;

- Phəmin jinayət işi və jinayət tətbiqi ilə bağlı digər material üzrə şahid qismində dindirildikdə və ya dindirilə bilərsə;
- Thəmin jinayət işi və ya jinayət tətbiqi ilə bağlı digər material üzrə hal şahidi, məhkəmə ijlası katibi, tərjüməçi, mütəxəssis qismində əvvəllər iştirak etdikdə;
- Fittiham və ya müdafiə tərəfindən jinayət prosesinin hər hansı iştirakçısı ilə, habelə belə iştirakçının nümayəndəsi ilə qohumluq, yaxud şəxsi asılılıq münasibətində olduqda;
- Fjinayət tə'qibi ilə birbaşa və ya dolayı yolla maraqlı olmasına əsaslar olduqda, habelə onun qərəzsizliyinə şübhə olduğu digər hallarda;
- qanuna və ya məhkəmənin hökmünə əsasən onun ekspert olmaq hüququ olmadıqda;
- Ftəftiş, yaxud digər yoxlama hərəkətləri aparmışdırsa və nətijədə bunlar jinayət işinin başlanmasına əsas olmuşdursa.

Ekspertə e'tiraz etmək məsələsi müvafiq surətdə təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror və məhkəmə tərəfindən həll edilir.

Ekspert məhkəmə ekspertizasının aparılmasından imtina etmək hüququna da malikdir. İmtina etməyin əsas halları "Dövlət Məhkəmə Eksperizasının fəaliyyəti haqqında Qanun"un 12 maddəsində düzünə göstərilmişdir. Onlara aiddir:

məhkəmə ekspertizasının tə'yin edilməsinin prosessual qaydası pozulduqda və bu

ekspertizanın aparılmasını çətinləşdirdikdə və ya onun aparılmasını qeyri-mümkün etdikdə;

- verilən suallar ekspertin zəruri biliyindən kənara çıxdıqda;
- **redqiqat obyektleri ve iş üzre materiallara re'y verilmesi üçün yararsız olduqda ve ya kifayet qeder olmadıqda ve onların tamamlanması barede ekspertin vesateti te'min edilmedikde;
- **tədqiqat aparılması və rə'y verilməsi üçün zəruri olan şərait, metodik vəsait və avadanlıqlar olmadıqda;
- ekspertin həyatı və sağlamlığı üçün real təhlükə mövjud olduqda;

Belə hallarda ekspert bu barədə məhkəmə ekspertizasını tə'yin etmiş orqana və ya şəxsə yazılı formada mə'lumat verir.

Eyni zamanda həmin maddə ekspertə aşağıdakıları etməyi qadağan edir:

- məhkəmə ekspertiza idarəsinin rəhbərindən başqa, hər hansı şəxsdən və ya orqandan məhkəmə ekspertizasının aparılması haqqında tapşırıq almaq;
- başqa idarənin əməkdaşı qismində, həmçinin özəl ekspert kimi məhkəmə ekspertizası fəaliyyətini həyata keçirmək;
- məhkəmə ekspertizasının aparılması ilə bağlı işin gedişatında maraqlı olduğunu güman etməyə əsas verən proses iştirakçıları ilə şəxsi əlaqə yaratmaq;
- məhkəmə ekspertizasını aparmaq üçün müstəqil olaraq material toplamaq;

- Ftəhqiqat aparan şəxsin, müstəntiqin və ya prokurorun ijazəsi olmadan təhqiqat və ibtidai istintaqın mə'lumatlarını yaymaq;
- dövlət, qulluq, peşə və kommersiya sirri təşkil edən və qanunla qorunan mə'lumatları, habelə məhkəmə ekspertizasının aparılması ilə əlaqədar ona mə'lum olan və açıqlanması insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının pozulmasına səbəb ola bilən mə'lumatları yaymaq;
- məhkəmə ekspertizasını tə'yin etmiş orqanın və ya şəxsin razılığı olmadan tədqiqat obyektini məhv etmək və ya onun xassəsini əhəmiyyətli dərəjədə dəyişdirmək.

Məhkəmə ekspertizası aparılarkən tədqiqatların obyektivliyi, hərtərəfliliyi və tamlığı prinsipinə əməl olunmalıdır. Bu prinsipə əməl etmək üçün müstəntiq və məhkəmə tərəfindən tədqiqata göndərilən nümunələr və materiallar müəyyən tələblərə javab verməlidir.

Tədqiqat üçün nümunələrin götürülməsi JPM-nin 273-276-jı maddələri ilə tənzimlənir.

JPM-nin 274-jü maddəsində tədqiqat üçün götürülən nümunələrin növləri göstərilmişdir. Onlara aiddir:

- - rüpürjək, tər və orqanizmin digər ifrazatları;
- dəri naxışının (nəqşəsi), dişlərin və əlayağın izləri;
- ☞ əlyazmalar, düyünlər, mə'lumatlar və insan bajarığını əks etdirən digər materiallar;

- səs fonoqramı;
- material, maddə, xammal və hazır məhsulun nümunələri;
 - alətlər, güllə və gilizlər;
 - ☞ digər maddələr və əşyalar.

Tədqiqat üçün nümunələrin götürülməsi məqsədilə JPM-nin 273.2-ji maddəsinə əsasən müstəntiq qərar çıxarır və həmin məjəllənin 276.1-ji maddəsinə müvafiq olaraq protokol tərtib edir.

Nümunələrin götürülməsinin ən ümumi qaydası obyektlərin tapıldığı şəkildə və miqdarda tədqiqata təqdim edilməsidir.

Hər hansı maddə çox böyük miqdarda tapıldıqda, bu maddə tədqiqata "orta nümunə" şəklində göndərilir.

Mayelərin "orta nümunəsi" onların saxladıqları həjmdə tam qarışdırdıqdan sonra, hər həjmdən 0,5 l-dən az olmayaraq, şüşə qaba tökülməklə götürülür.

Qumşəkilli maddələrin "orta nümunəsi" onun 3-5 vedra müxtəlif dərinliklərindən nümunə götürülüb garışdırmagla dörd diagonal hissəyə bölüb, iki hissəni atmaqla, lövhə üzərinə yayılmış digər iki hissəni 1-2 kq qalanadək qarışdırmaqla "orta nümunə"nin alınması prosesi təkrarlanır. Tədqiqatların aparılması üçün çox vaxt etalon nümunələr göndərilir. Əşyalar üzərindəki izlər və ləkələr kəsik və siyirilmiş halda deyil, obyektlə birlikdə göndərilməlidir. Əgər obyekt böyükdürsə izdən kənarlar kəsilməklə obyektin bir hissəsi ekspertizaya təqdim edilir.

Yol-nəqliyyat hadisələri ilə əlaqədar nəqliyyat vasitələrinin üzərində tapılan kənar boya izləri siyrilmə yolu ilə deyil, müvafiq detalların açılması ilə götürülür, bu mümkün olmadıqda kənar boya hissəjiklərinin üstü ağ kağızla örtülüb kənarları yapışdırılır və nəqliyyat vasitələri ilə bir yerdə ekspertizaya təqdim olunur.

Yanğınla əlaqədar jinayətlərdə yanan maddələrin və mayelərin qalıqlarının saxlanması məqsədilə hermetik polietilen və ya şüşə qablara yığılmalıdır.

Yaş və ya nəm halda olan paltarlar otaq temperaturunda qurudulur və sonra isə qablaşdırılmalıdır.

Bitki və onun hissəjikləri, küləş, tütünün kağız bükülüdə qablaşdırılması məqsədəuyğundur. Mikroobyektlər və kiçik ölçülü maddi sübutlar ayrıja polietilen paketə və ya ağ kağız zərfə qablaşdırılmalıdır. Soyuq silahlar və dırnaqaltı maddələr də ağ kağız zərfə qablaşdırılır.

Partlayıjı maddələr, tez alışan mayelər, qələvi, turşu və s. nümunələr ekspertə şəxsən təqdim edilməlidir. Ekspertizaya təqdim olunan bütün maddi sübutlar üzərində müvafiq izahediji mətn olmalıdır.

JPM-nin 97.6.3-jü maddəsinə müvafiq olaraq ekspert ekspertizanın predmetinə aid və rə'y verilməsi üçün zəruri olan istintaq və ya digər prosessual hərəkətlərin aparılmasında iştirak edə bilər. Ekspertin istintaq və digər prosessual hərəkətlərində iştirak etməsi tədqiqat metodikası

ilə bağlı olduğundan, tədqiqatın tərkib hissəsi sayılır. Ekspert iştirak edərkən müxtəlif tövsiyələr vermə imkanı vardır. Onun tədqiq olunan materialların təbiəti haqqında mə'lumat verə bilən faktların aydınlaşdırılması məqsədilə dindirilən şəxsə sual vermək, eyniləşdirilən obyektlərin müxtəlif xassə və əlamətlərinin yaranmasını izah etmək hüququ vardır.

Ekspertin istintaq hərəkətlərinin gedişatında iştirak etməsi ekspertiza qarşısında qoyulmuş sualların həllinə xidmət edir.

Ekspert istintaq hərəkətlərinin keçirilməsində mütəxəssis qismində də iştirak edə bilər. Onun bu iştirakı hal şahidlərinin iştirakı ilə müvafiq istintaq hərəkəti protokolunda qeyd olunur. Ekspert baxışının isə hüquqi əsası ekspertiza aparılması haqqında qərardır və bu ekspert təhqiqatı kimi ekspert rə'yində qeyd olunur. Yə'ni burada əsas məqsəd ekspertizanın aparılmasının obyektivliyini, hərtərəfliliyini və tamlığını tə'min etmək məqsədilə müəyyən mə'lumatlar toplayır, materiallar əldə edir və tədqiqatlar aparır.

Sual 2. EKSPERT TƏDQİQATI. MƏHKƏMƏ EKSPERTİZASINDA EYNİLƏŞDİRMƏ. EKSPERT RƏ'Yİ VƏ ONUN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ.

Ekspert tədqiqatı keçirmək hüququ olduğu sahədə məhkəmə ekspertizası tə'yin edilməsi haqqında qərarı aldıqdan sonra ilk növbədə ekspertizanın obyektləri ilə və ekspertiza qarşısında qoyulmuş suallarla tanış olur.

Bu proses aşağıdakı ardıjıllıqla aparılır:

- 1. Ekspertizaya təqdim olunmuş maddi sübutların sayı, ölçüləri, çəkisi, növü və həmçinin tamlığı, qablaşdırılması, üzərindəki mürəkkəbli, surğujlu və ya qurğuşunlu möhür əkslərinin olması, nömrələri, vəziyyətinin pozulması, saxta olması, hal şahidlərinin imzalarının sayı və pozulması və həmçinin bütün bu göstərijilərin qərarda qeyd olunmuş göstərijilərlə uyğun gəlməsi yoxlanılır. Hər hansı bir uyğunsuzluq aşkar olunduqda bu haqda ekspert komissiyasının aktı tərtib olunur və bu haqda ekspertiza rə'yində mə'lumat verilir.
- 2. Qərarda qeyd olunmuş sualların konkret ekspertizanın səlahiyyətinə aid olub-olmaması yoxlanılır. Digər növ ekspertizanın səlahiyyətinə aid olan məsələlərin həllinin mümkün olmaması barədə əsaslandırılmış məktub, ijra olunmamış qərarla birlikdə geri göndərilir və ya ekspertiza müəssisəsində həmin sahədə səlahiyyətli ekspert olduqda müəssisə rəhbəri tərəfindən müvafiq növ (qərardakı suallara uyğun) ekspertiza keçirilməsi həmin ekspertə həvalə olunur.
- 3. Ekspertiza qarşısında qoyulmuş sualların həlli üçün əlavə maddi sübutların, nümunələrin, sənədlərin və ya mə'lumatların təqdim olunması zəruri olan hallarda məhkəmə eksperti bu barədə ekspertiza tə'yin etmiş orqana sorğu göndərir və tələb olunan obyektlər təqdim edilənə qədər ekspertizanın ijra müddəti dayandırılır.

Ekspertiza obyektlərinin tədqiqinin nətijələrini ekspertiza qarşısında qoyulmuş suallarla müqayisə edərək, bu obyektlərin tədqiqi yolu ilə iş üçün əhəmiyyəti olan digər sualların həll oluna bilməsi də aydınlaşdırılır və jinayət-prosessual qanunverijiliyin tələblərinə uyğun olaraq müstəqil surətdə rə'ydə əlavə sual qoyularaq, bu əlavə sualın həlli olan nətijə digər nətijələrlə yanaşı rə'ydə göstərilir.

Burada tə'yin olunmuş ekspertizanın predmetindən, yə'ni ekspertiza qarşısında qoyulmuş suallarla tə'yin olunajaq konkret faktiki mə'lumatlardan asılı olaraq, ekspert tədqiqatının konkret metodikası seçilir.

Məhkəmə ekspertizasının konkret metodikası fərdi ekspertizanın aparılmasının ekspert tədqiqatı metodikasıdır. Konkret metodika - konkret jinayət işi üzrə keçirilən ekspertiza zamanı istifadə edilən və istifadəsi zəruri olan metodlar, üsullar və texniki vasitələr sistemidir.

Bu sistemdən əsaslandırılmış ekspert tədqiqatları qaydaları göstərilmiş metodiki vəsaitlərə, məhkəmə ekspertizasının nəzəriyyəsinə, ekspertin təjrübəsinə və ekspertizanın keçirilməsinin konkret şəraitlərinə əsaslanaraq istifadə edilir.

Bütün tədqiqat metodikaları ilk növbədə ümumi ekspert tədqiqatı metodikalarından istifadə olunmasını nəzərdə tutur. Ümumi ekspert tədqiqatı (ekspertiza) metodlarına: müşahidə etmə, təsvir

etmə, müqayisə etmə, ölçmə, təjrübə keçirmə, modelləşdirmə aiddir.

Təjrübə (eksperiment) keçirilməsi geniş mə'nada baş vermiş hadisənin elementlərinin xüsusi qaydada təkrarlanması üçün aparılan (edilən) hərəkətlər sistemidir. Ekspert təjrübəsi (eksperimenti) ekspertiza keçirilən zaman aparılır. təjrübəsindən fərqli olaraq təjrübəsinin aparılması xüsusi bilik tələb edir. Ekspert təjrübələrinin keçirilməsi ekspertiza qoyulmuş sualların düzgün qarşısında olunması üçün zəruridir. Xüsusi bilik tələb edən hallarda nümunələrin alınması ekspert tərəfindən aparılır və ekspert təjrübəsinin tərkib sayılır.

Ekspert təjrübələrinin keçirilməsində irəli sürülən ümumi tələblər aşağıdakılardır:

- a) ekspert təjrübələrinin keçirilməsi və eksperimental nümunələrinin alınması şəraitləri tədqiq edilən faktların baş vermə şəraitləri ilə eyni olmalı və ya onlara mümkün qədər yaxın olmalıdır. Bu, ekspert təjrübəsinin nətijələrinin maksimum həqiqətə uyğunluğunu, düzgünlüyünü tə'min edir;
- b) ekspert təjrübələrinin dəfələrlə təkrar olunması tədqiq edilən əksə, izə maksimum yaxın əkslərin, izlərin alınmasını tə'min edir (məsələn, baltanın ağaj və sümük üzərindəki izinin müqayisə üçün zəruri olan təjrübi izinin alınması üçün balta ilə dəfələrlə və ən müxtəlif bujaqlar altında bu obyektlərdə izlər saxlanılır).

Bu, həm də izyaradıjı oyektin əlamətlərinin dayanıqlı olub-olmamasını yoxlamaq üçün müqayisəli analizin asanlaşdırılması, düzgün nətijələr alınması üçün zəruridir.

Ekspert tədqiqatı zamanı, o jümlədən eyniləşdirmə prosesi zamanı istifadə edilən xassə, xüsusiyyət-əlamət adlanır.

Fərqləndiriji, asılı, qanunauyğun, eyniləşdiriji, fərdiləşdiriji, keyfiyyət, kəmiyyət, asılı olmayan, mühüm olmayan, ümumi əlamətlər, ayırıjı əlamətlər qrupunu təşkil edir.

Fərqləndiriji, alınma, qrup (jinsi), təsadüfi, fərdi (şəxsi), spesifik əlamətlər-fərqləndiriji əlamətlər qrupunu təşkil edir. Dayanıqlı əlamətlər qrupuna mühüm və dayanıqlı əlamətlər aiddir, atributiv əlamətlər qrupuna isə keyfiyyət əlamətləri aiddir.

Ekspertiza obyektlərinin əlamətlərinin sinifləşdirilməsi aşağıdakı kimidir:

- 1) *mənbəyinə görə* mənsubi şəxsi və alınma;
 - 2) təbiətinə görə qanunauyğun və təsadüfi;
- obyektə mənsub olduğu vaxt ərzinə görə dayanıqlı və dayanıqsız;
 - 4) xarakterinə görə keyfiyyət və kəmiyyət;
- 5) digər əlamətlərlə əlaqəsinə görə asılı və müstəqil;
- 6) eyni əlaməti olan obyektlərin sayına görə qrup və fərdi;
- 7) dərketmə prosesində əhəmiyyətinə görə fərqləndiriji, eyniləşdirmə və fərdiləşdirmə;

- 8) əhəmiyyətinə görə mühüm və əhəmiyyətsiz;
- 9) tam obyektə və ya onun hissəsinə aidiyyətinə görə ümumi və ayrıja.

Əlamətin əhəmiyyəti-onun obyektləri fərqləndirmə, fərdiləşdirmə, eyniləşdirmə üçün istifadə edilə bilinməsi ilə və ya hadisələrin aydınlaşdırılması üçün istifadə edilə bilməsi ilə, yə'ni əlamətin müvafiq nətijələrinin (rə'yin) alınması üçün əsaslar sırasına aid edilə bilməsi ilə tə'yin olunur.

Eyniləşdirmə-ekspert tədqiqatı prosesi və onun nətijəsidir, konkret jinayət işi üzrə ekspertizanın qarşısında qoyulmuş və həll edilən məsələdir, tədqiq edilən obyektlərin eyniliyinin (mənfi nətijə aldıqda -fərqliliyinin) tə'yin olunmasıdır, yə'ni onlarda oxşarlıq, eynitərkibliyi, eyni əlamətlər sisteminin tə'yin olunmasıdır.

Eyniləşdirilən obyekt - eyniliyi, grup (jinsi) mənsubluğu və ya hər hansı başqa obyektlə eyni grup (jins) mənsubluğu tədqiqat zamanı tə'yin obvektdir. Eyniləşdirilən edilən eyniləşdirmə məqsədilə tədqiq edilən obyektdir. Eyniləşdirilən obyekt qismində müxtəlif ən obyektlər, o jümlədən insan, əşya, əşyanın hissəsi, heyvan, torpaq sahəsi, bina, tikili, material, maddə, mə'mulatlar. obyektlər qrupu, bə'zən prosessual qanunverijiliklə yol verilən qaydada texniki vasitələrlə çəkilmiş və təsvir edilmiş materiallarla əlavə edilmiş hallar və hadisələr ola bilər.

Eyniləşdirilən obyekt-hər hansı digər (eyniləşdirilən) obyekti eyniləşdirmə (fərqləndirmə) vasitəsidir. Eyniləşdirilən obyekt qismində yalnız eyniləşdirən obyektin əlamətlərini adekvat (tam eyni) qəbul etmiş və əks etdirən obyekt və anlayışlar ola bilər;

Evnilik obyektdə onu bütün diaər obyektlərdən, hətta özünə oxşar obyektlərdən fərqləndirən, təkrarolunmaz dayanıglı əlamətlər çoxluğu olmasıdır. Yə'ni bu obyektin müxtəlif vəziyyətlərdə VƏ müxtəlif zaman anlarında tanınmasına imkan verən fərdiləşdiriji əlamətlər çoxluğudur.

Eyniləşdirmə, obyektlərin xariji quruluşunun maddi qeyd olunmuş əkslərinə görə və ya bütövün hissələrinə görə (qırıntılar, hissəjiklər, elementlər əvvəl bir bütöv obyektə mənsub olması) aparılır.

"Eynilik" (latınja "idem" - həmin) fərdi-konkret obyektin təkrar olunmazlığını, yə'ni obyektin yalnız özünə bərabər, özü ilə tam eyni olmasını bildirir. oxşarlıqdan fərqləndirmək Eyniliyi lazımdır. Oxşarlıq müxtəlif obyektlərin yalnız bir əlamətlərinin olmasını nəzərdə tutur. Oxsar əlamətlər çoxluğundan asılı olaraq obyektin sinif eyniliyi, qrup (jinsi) eyniliyi, növ eyniliyi və nəhayət tam konkret-fərdi eyniliyi tə'yin olunur. Tam eynilik çox vaxt fiziki, kimyəvi və ya bioloji xassələri öyrənməmiş mümkün olmur.

Məhkəmə eyniləşdirilməsi aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir:

kriminalistik;

- ☞ tibbi;
- avtotexniki;
- aqrobioloji;
- əmtəəşünaslıq;
- yanğın-texniki;
- Fiziki-kimyəvi və s.

Kriminalistik eyniləşdirmənin əsas obyektləri aşağıdakılardır:

- a) **sənədlər** əlyazmaların, saxta sənədlərin, həmçinin boyaların, kağız və yazı vasitələrinin, makina mətnlərinin, möhür və ştamp əkslərinin tə'yini məqsədilə eyniləşdirilməsi;
- b) *müxtəlif izlər* jinayətkarın şəxsiyyətinin əl-barmaq, ayaq və ayaqqabı izlərinə görə eyniləşdirilməsi sındırıjı alətlərin, soyuq silahların, döyüş sursatlarının və odlu silahların qoyduqları izlərə görə eyniləşdirilməsi;
- v) **fotoqrafik şəkillərə** əsasən bu şəkillər fotoaparat və neqativlərin eyniləşirilməsi və fotoşəkillərdəki əksin xariji əlamətlərinə əsasən şəxsiyyətinin eyniləşdirilməsi .

Tibbi eyniləşdirilmənin obyektləri vasitəsilə insanların eyniləşdirilməsi aparılır (qan, tük, tüpürjək, sperma və s.).

Avtotexniki eyniləşdirməyə nəqliyyat vasitələri izlərinin, onların aqreqat və hissələrinin, işıq örtüyü və digər şüşələrin, avtomobil boyalarının eyniləşdirilməsi məqsədilə avtomobillərin tədqiqi aiddir.

Aqrobioloji eyniləşdirməyə qrup (jinsi) və ya fərdi-konkret eyniliklərinin tə'yini məqsədilə toxum,

taxıl, meyvə, kök, kənd təsərrüfatı bitkilərinin yarpaq və ləçəklərinin, meyvələrin, həmçinin onlardan hazırlanmış un, heyvan yemi, kraxmal, cmıx, düyü və s. məhsulların tədqiqi aiddir.

Əmtəşünaslıq eyniləşdirilməsinin obyektləri aşağıdakılardır: yeyinti sənayesi məhsulları, kustar üsulla və ya zavod üsulu ilə istehsal edilmiş spirtli və spirtsiz-sərinləşdiriji içkilər, şirniyyat məhsulları, parçalar və onların boyaları, ayaqqabılar, paltarlar, yunlar, məişət əşyaları və qabları, həmçinin ilkin xammal nümunələri və yarımfabrikatlar.

Yanğın-texniki eyniləşdirilməsinin obyektləri yanmış əşya qalıqları, tezalışan və oda həssas mayelər, qəsdən yanğın törətmə vasitələri və s. ola bilər ki, bu obyektlər tam oxşarlığın və eyniliyin tə'yin edilməsi üçün tədqiq olunur.

Faktiki olaraq mikroeyniləşdirmə xarakteristikalarından istifadə edən bu eyniləşdirmə növlərindən fərqli olaraq fiziki-kimyəvi metodların tətbiqi ilə eyniləşdirmə ən müasir elmitexniki nailiyyətlərdən istifadə olunmasını tələb edir və bir qayda olaraq bu eyniləşdirmə metodlarının tətbiqi zamanı obyektləri fərdiləşdirən əlamətlərin tə'yin edilməsi mümkün olur.

Məhkəmə ekspertizalarının keçirilməsi zamanı müxtəlif obyektlərin, maddi sübutların tədqiqinin ümumi müddəaları vardır: ekspertin əsas məntiqi metodları, ekspert tədqiqatlarının müəyyən qanunauyğunluğu və ardıjıllığı, tədqiqatın nətijələrinin qiymətləndirilməsinin əsas, obyektiv kriteriyaları, ekspertizanın nətijələrinin

tərtib edilməsi şərtləri. Bütün elmi-tədqiqat metodikaları kimi ekspert tədqiqatı metodları (müşahidə, təjrübə, analiz və sintez, hipotezlərin irəli sürülməsi və yoxlanılması, induktiv və deduktiv fikirlərin qurulması, həmçinin mürəkkəb elmi-texniki vasitələrin, jihazların tətbiq edilməsi) tədqiq edilən obyektlərin (əşyaların) mühüm xassələrinin öyrənilməsinə xidmət edir.

Maddi sübutların kriminalistik ekspertizası bir neçə ardıjıl mərhələlərdən ibarətdir:

- 1. Maddi sübutlara, müqayisəli tədqiqat materiallarına (xariji) baxışın keçirilməsi;
- Ekspertizaya təqdim edilmiş hər bir obyektin ayrılıqda tədqiqi;
- 3. Eyniləşdirmə obyektlərinin xassə və əlamətlərinin müqayisəsi;
- 4. Tədqiqatın nətijələrinin ümumilikdə qiymətləndirilməsi və ekspertiza nətijələrinin tərtib olunması.

Hal-hazırda ekspert tədqiqatlarının və təjrübələrinin keçirilməsi üçün laboratoriyalar ən müasir jihaz və texniki vasitələrə tə'min olunmuşdur:

- Fölçmə texnikası (ştangensirkul, mikrometr, bujaqölçən, lupa, mikromöhkəmlik ölçən, avtomat yazı vahidinin zaman ərzində yazılmasını tə'yin edən qığıljım qeydedijisi və s.);
- mikroskoplar və onların iş recimini tə'min edən vasitələr (binokulyar mikroskoplar MBS-1, 2, 9, 10 -bioloji mikroskoplar, MBİ-1, MBİ-3, MBİ-6, Biolam və s., Xüsusi güllə və giliz tutujusu olan

ballistikada və trasologiyada istifadə edilən müqayisə mikroskopları MİS-10, polyarizasiya mikroskopları MP-2, MİN-7, MİN-8 və s., iki gözlə baxmaq üçün binokulyar oturuju AU-12 və s.);

- Fotoaparat, obyektivlər və jihazlar (FMİ-2, FMİ-3 və s. makro və mikroçəkiliş üçün MFİ-5, MFİS borujuqları, sterioskopik mikroskoplardan MBS, şəkilçəkmə üçün "Zenit-E" fotoaparatı dəyişən obyektivlərlə (uzaq obyektlər üçün MTO-1000), 500, İndustar 24M, yaxın obyektlər üçün MİR-1, Qelios-44) və uzadıjı sağanaqlar;
- ☞ görünməyən dalğa uzunluğu spektr hissəsi üçün UF, İK və rentgenoqrafik jihazlar (MUF-3 sadə ultrabənövşəyi mikroskop, Kamaq UF şüalandırısı, lyuminessent boya və karandaşlar, EOP elektron optiki dəyişdiriji görünməyən əksləri infraqırmızı işıqları göstərir, rentgen qurğusu RUM-7 metalların izlərinin tədqiqi üçün RM-1-M rentgen və "qamma" şüasının dozasını ölçməyə xidmət edir);
- **spektroqrafik tədqiqatlar üçün (LMA-10 lazer-emission mikroanalizatoru, spektral xətlər atlası və spektral oturuju (dairə) AU-6);
- Fkimyəvi tədqiqat jihazları (xromatoqrafiya jihazları və digər fiziki-kimyəvi tədqiqat vasitələri RN-metr, EPR, İPK, UF və s. spektrometrləri).

Alınmış maddi sübutlara və müqayisəli tədqiqat materiallarına ekspert baxışı tədqiqatın müvəffəqiyyətlə aparılması üçün şərait yaradır. Ekspert baxışı zamanı xariji baxışa uyğun olaraq adi gözlə və çox mürəkkəb optik, fotoqrafik və ya

digər metodlar istisna olunmaqla, sadə vasitələrlə (zərrəbin, xətkeş, bujaqölçən və s.) Tədqiqat aparılır.

Bu mərhələdə materialları aldıqdan sonra ekspert işin təfsilatı ilə tanış olmalı və ekspertiza qarşısında qoyulmuş sualları öyrənməlidir: alınmış sübutların ayrı-ayrılıqda maddi mərhələsində hər bir obyekt müstəqil analiz edilir, onun xassə və əlamətləri öyrənilib ayırd edilir. mənsubiyyətləri ayırd edildikdən obyektlərin təbiətinin, onlarda olmuş dəyişikliklərin xarakteri və yaranma mənbəyi öyrənilir. Baxış ekspertdə tədqiq edilən obyektlərin xassələri hagginda ümumi təəssürat yaranır. əlamətlərin öyrənilməsi ilə Ayrı-ayrı fərdiləşdirilir (konkretləşdirilir) xassələri beləliklə, ekspertizaya təqdim edilmiş hər bir obyektin fərdiliyi tə'yin edilir.

Hər bir obyekt xassə və əlamətlərə malikdir. Ekspert ona təqdim edilmiş obyektin mühüm xassələrini və əlamətlərini ayırıb fərdiləşdirməklə bu obyekti digər obyektlərdən fərqləndirməlidir.

Müqayisə - əsas tədqiqat metodikalarından biridir. Müqayisəli tədqiqat, obyektləri yanaşı qoyaraq xassə və əlamətlərinin, ölçülərinin və digər xüsusiyyətlərinin bir-birinə nisbətən öyrənilməsini göstərir. Müqayisəli tədqiqat üç üsulla həyata keçirilir: tutuşdurma, üst-üstə qoyma, birləşdirmə.

Tədqiqatın nətijələrinin qiymətləndirilməsi ekspertin işinin son mərhələsidir. Eynilik haqqında

rə'yin nətijəsi ekspert tərəfindən təqdim edilmiş obyektin xassə və əlamətlərinin dərindən tədqiqi və müqayisəsindən sonra alınır. Yalnız ümumi əlamətlərin üst-üstə düşməsi nətijəsində jinsi, qrup, növ uyğunluğu haqqında nətijə çıxarmağa, ümumi əlamətlərlə yanaşı ayrı-ayrı, fərdi əlamətlərin uyğunluğu isə konkret eynilik haqqında nətijə çıxarmağa imkan verir.

Eyniləşdirmə əlaqələri və onların eyniliyi sübutetmə üçün istifadə olunması:

Eyniləşdirmə məqsədlərinə xidmət edən obyektiv əlaqələr olan eyniləşdirmə əlaqələri tədqiq olunan hadisə ilə əlaqədə olmuş şəxslərin və əşyaların qarşılıqlı əlaqəsi nətijəsində yaranır. Bu prosesdə qarşılıqlı əlaqədə olan obyektlərin xassələrinin qarşılıqlı əks olunması baş verir. Eyniləşdirmənin ən müxtəlif janlı və jansız təbiətli obyektləri olduğundan, onların qarşılıqlı tə'siri nətijəsində keyfiyyətjə müxtəlif və çoxsaylı xassələrin əks olunması baş verir-ən bəsit, fiziki əks olunma növündən ən yüksək, insanların şüurunda əlaqədə olmuş obyektlərin psixi əks olunmasına qədər.

Ekspert rə'yi və onun qiymətləndirilməsi:

Jinayət işi üzrə obyektiv həqiqətin üzə çıxarılmasında bir sübut növü kimi ekspert rə'yi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ekspert rə'yi onun

apardığı ekspertiza tədqiqatının sənədləşdirilmiş ifadəsidir.

Ekspert rə'yinin mahiyyəti, quruluşu və ondan sübut mənbəyi kimi istifadə olunması Azərbayjan Respublikası JPM-nin 127, 271, 331-ji maddələrində göstərilmişir.

Ekspert ekspertizasının aparılması prosesi, tədqiqatların ekspert rə'yi formasında qeyd edilməsi ilə başa çatır.

Quruluşuna görə ekspert rə'yi 3 hissədən ibarətdir:

- giriş hissəsi;
- 🖝 tədqiqi hissə;
- 🕝 nətijələr.

Rə'yin giriş hissəsində aşağıdakı mə'lumatlar daxil edilir:

- Fre'yin nömresi, ekspert terefinden imzalandığı günü gösteren re'yin tertib olunma tarixi, ekspertizanın ijra olunmağa başlandığı gün, gösterilen materialın ekspertizaya daxil olduğu tarix gösterilir;
- rekspertiza tə'yin etmiş orqan haqqında mə'lumatlar (müstəntiqin, prokurorun, hakimin adı, soyadı, xüsusi rütbəsi, onların işlədiyi orqanın adı) göstərilir;
- müstəntiqin, prokurorun qərarı, məhkəmənin qərardadı, yə'ni ekspertiza keçirilməsinin əsası və onun tərtib olunması tarixi göstərilir;

- ekspert tədqiqatının növü və maddi sübutların siyahısı, yə'ni əsas əlamətləri qeyd olunmaqla tədqiqat obyektləri göstərilir;
- müqayisəli tədqiqat üçün təqdim olunmuş materiallar və bütün növ nümunələr sadalanır. Həmçinin ekspertin əsaslandırılmış sorğusuna əsasən təqdim olunmuş bütün növ nümunələr və təqdim olunmadığı halda isə bunun mümkün olmamasının səbəbləri göstərilir;
- ekspertiza garşısında goyulmuş bütün suallar göstərilir. Bə'zən tədqiqatın ardıjıllığının pozulmaması zəruriliyini nəzərə alaraq, gərar və ya qərardadda qoyulmuş suallar müvafiq ardıjıllıqla qruplaşdırılmadıqda və ya qoyulmuş suallar terminoloji mə'nada cəlis və ya dəqiq tərtib olunmadıqda ekspert bu sualların mə'nalarını dəyişdirməmək şərti ilə öz redaktəsində verə bilər. Jinayət prosessual qanunverijiliklə nəzərdə tutulmuş ekspert təşəbbüsü hüququndan istifadə edərək, ekspert təqdim edilmiş maddi sübutların tədqiqi yolu ilə jinayət işinin açılması üçün mühüm əhəmiyyətə malik ola bilən digər halları aşkar etmək mümkün olduğu hallarda müvafiq əlavə sualları göstərir və bu haqda ekspertiza tə'yin etmiş organa xəbər verir;
- ekspertiza (tədqiqat) keçirilməsi üçün əhəmiyyəti olan işin təfsilatı və bu təfsilatın mənbəyi, hansı sənədin olması (müstəntiqin qərarı, hadisə yerinə baxış, zərərçəkmişin dindirilməsi və axtarış protokolları və s.), həmçinin digər müəssisələrdə aparılmış tədqiqatın nətijələri

qeyd olunmuş sənədlər ilkin mə'lumat qismində göstərilir;

Ftədqiq ediləjək obyektlərin tamlıqlarının pozulmadığı, onların möhürlənmiş halda olduqları (və ya əksinə) göstərilir;

Ftəkrar ekspertizalar keçirildiyi hallarda rə'yin giriş hissəsində onun tə'yin edilməsinin motivləri, ilkin ekspertizanı keçirən ekspert və həmçinin ilkin ekspertizanın və ya əvvəlki ekspertizaların nətijələri göstərilir.

Rə'yin tədqiqi hissəsi bir qayda olaraq ekspertizanın obyektlərinə- maddi sübutlara və nümunələrə baxış keçirilməsi ilə, yə'ni ümumi ekspert tədqiqatı metodu ilə başlanır, tədqiqat ücün əhəmiyyət kəsb edən obyektlərin əsas əlamətləri və keyfiyyət xüsusiyyətləri qeyd edilir. Nümunələrin keyfiyyətsiz olduğu hallarda onların tədqiqata yararsızlığı haqqında (kiçik miqdarda, izlərin yayılmış halda olması, bitki mənsəli obyektlərin çürüməsi və s.) müvafiq qeydiyyat aparılır. Bundan sonra tədqiqatlar eyniləşdirmənin əsas prinsipinə, yə'ni əvvəl ümumi əlamətlərin öyrənilməsi və müqayisəsi, sonra isə ümumi əlamətlər uyğun gəldiyi hal üçün xüsusi əlamətlərin öyrənilməsi və müqayisəsi, onların qiymətləndirilməsi prinsipinə əsaslanır.

Aparılmış tədqiqatın metodlarının ardıjıllığı, növü, şəraiti və alınmış nətijələr tam təfsilatı ilə rə'ydə qeyd olunur və məhz buna görə təhqiqat orqanları və məhkəmə ekspert tədqiqatı metodikasının dolğun və elmi-əsaslandırılmış

olmasını, onun tətbiq edilməsinin düzgünlüyünü qiymətləndirmək imkanı əldə edirlər.

Tədqiqat prosesini və nətijələrini qeyd etdikdə ekspert istifadə edilmiş bütün üsul və texniki vasitələri göstərməlidir: xariji baxış, mikroskop, fotoqrafik, fiziki-kimyəvi, xüsusi jihaz və qurğular, onların tətbiqedilmə şəraitləri, jihaz və qurğuların növ və tipləri, işlədilmə xüsusiyyətləri, maddi sübutlar üzərində aparılmış hər hansı bir əməliyyat göstərilir.

Tədqiqi hissədə ekspert təjrübələrinin keçirilmə şəraitləri, onların təjrübi sayı, nümunələrin alınması, onların sayı, alınma ardıjıllığı və nömrələri (rə'ydə əlavə fotojədvəldə müvafiq şəkilləri), tədqiqat zamanı istifadə edilmiş metod və üsullar ardıjıllığının hansı metodika əsasında tətbiq olunması və hansı ekspert ədəbiyyatlarından istifadə edilməsi göstərilir.

Tədqiqi hissədə təkrarçılığa yol verməmək məqsədilə tədqiq edilən obyektlərin təhlili və müqayisəsi birlikdə göstərilir, müəyyən obyektlə uyğunluq, digər obyektlə uyğunsuzluq alındığı hallarda hər iki hal üçün bütün xüsusi əlamətlərin müqayisəsi (ümumi həndəsi ifadələrlə forma, rəng, ölçülər, xüsusiyyətlərin nisbi göstərijisi və s.) verilir. Bütün xüsusiyyətlərin və əlamətlərin təsviri ümumi ifadələrlə aparılmalıdır.

Formanın həndəsi ifadələrlə ("alma", "yemiş", "qarpız" formalı ifadələr yol verilməzdir), rənglər rəngçalarları kataloquna əsasən ("ağ və ya qırmızı qızılgül", "yetişmiş qarpız", "pomidor" rəngli

ifadələri yolverilməzdir), ölçülər beynəlxalq ölçü vahidlərin metrik sistemində və s. göstərilməlidir.

Xüsusi əlamətlər tədqiqi hissədə qeyd olunmaqla yanaşı rə'yə əlavə fotojədvəldə də göstərilə bilər. Ekspert xüsusi əlamətlərin uyğunluğu və ya fərqlənməsi faktını göstərməklə yanaşı, bunlara rə'ydə əsaslandırılmış giymət verməlidir. Bir grup əlamətlərin uyğunluğuna əsaslanaraq iki obyektin eyniliyi nətijəsi alınmışsa, bu obyektlərin nisbətən azsaylı (təsadüfi) fərqli xüsusi əlamətlərinin olmasına da əsaslandırılmış givmət verilməlidir. Bütün hallarda əlamətlərin eyniləşdirmə üçün əhəmiyyəti dayanıqlığı, (yararlılığı), asılılığı, qanunauyğunluğu, alınma və ya şəxsi əlamət olması və s. göstərilməlidir. Yalnız bütün uyğun və ya fərqli əlamətlərə obyektiv, hərtərəfli qiymət verildikdən sonra əsaslandırılmış almag mümkündür. Nətijələrin nətijə zamanı ekspert ədəbiyyat əsaslandırılması materiallarına, dövlət standartlarına, texniki səraitlərinə, sahə standartlarına mürajiət edə bilər və onlardan müqayisəli analiz məqsədilə istifadə edə bilər.

Nətijələrin tərtib edilməsi - ekspertin işinin son və çox əhəmiyyətli mərhələsidir. Nətijələr ekspertiza qarşısında qoyulmuş suallara tam uyğun gələn, səlis və dəqiq, tam birmə'nalı, müxtəlif mə'nalarda qavranmağa imkan yaratmayan, ekspertiza obyektləri və onların müqayisəli tədqiqinin son nətijəsi göstərilmiş, aydın elmi ifadələrlə tərtib olunmuş javabdır.

Ekspert tədqiqatlarının imkanlarını elm və texnikanın nailiyyətləri ilə genişləndirilməsi ekspert rə'ylərinin nətijələrinin ehtimal xarakterli ifadələrdən daha çox kateqorik, qəti xarakterli ifadələrlə əvəz olunmasına kömək edir. Nətijə hissəsindən sonra ekspert rə'yi yalnız ekspertiza tədqiqatını aparmış ekspert (ekspertlər) tərəfindən imzalanmalıdır. İmzalanmış ekspertiza ilə yanaşı bütün materiallar və maddi sübutlar ekspertizanı tə'yin etmiş orqana göndərilir.

Zəruri hallarda ekspert nətijələrinin inandırıjı olması və tədqiqatın nətijələrinin məhkəmə-istintaq tərəfindən qiymətləndirilməsinin asanlaşdırılması məqsədilə köməkçi jədvəllərlə, sxemlərlə, plan və çertyoclarla, fotojədvəlləri ilə ekspertiza rə'yinin əyaniliyi tə'min edilir. Bütün bu əlavələr rə'yin tərkib hissəsi kimi ekspert tərəfindən imzalanır və möhürlə təsdiqlənir. Bu əlavələr zəruri izahatlarla müşayiət edilməklə yanaşı, rə'ydə də onlar haqda göstərilir.

Maddi sübutların ümumi görünüşü - onların xariji vəziyyəti, quruluşu, istintaq və məhkəmə üçün müəyyən mə'na kəsb etdikdə isə onların tədqiqat zamanı müəyyən dəyişikliyə uğraması və s. hallar da göstərilir.

Maddi sübutların müəyyən fraqmentlərinin fotoşəkli-ekspert tərəfindən eyniləşdirmə əlamətləri oxlarla və qırıq xətlərlə göstərilməklə-eyniləşdirmənin əyaniliyini artırmaq məqsədilə göstərilir. Eyni əlamətlər adətən ekspertlər

tərəfindən qırmızı rənglə, fərqli əlamətlər isə yaşıl rənglə göstərilir.

Çəkilmiş xətlərin və oxların fotoşəkillərdə bə'zi əlamətlərin görünməsini çətinləşdirdiyi hallarda nəzarət fotoşəkilləri hazırlanır. Bütün hallarda masştabdan istifadə edilir, bə'zən isə bütün fotoşəkillər eyni masştabda verilir. Ayrı-ayrı fraqmentlərin fotoşəkillərinin yanaşı qoyulması, müqayisə edilməsi, bir fotoşəkildəki əks olunmuş əlamətin və ya obyektin bir hissəsinin digər şəkildəki həmin əlamətin və ya obyektin plan hissəsi ilə uzlaşdırılması nətijənin tam aydın qavranılmasına kömək edir.

Azərbayjan Respublikası JPM-nin 127.3-jü maddəsində göstərilir: "... Ekspertin rə'yi, təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror və ya məhkəmə üçün məjburi deyil, hər hansı başqa sübut kimi jinayət prosesini həyata keçirən orqan tərəfindən yoxlanmalı və işin bütün halları ilə bağlı surətdə qiymətləndirilir".

JPM-nin 267.1-ji maddəsində göstərilir: "Qoyulmuş suallara ekspert tam javab vermədikdə və ya tədqiqat aparılmış obyektlərə dair müstəntiqin əlavə sualları yarandıqda, aparılmış tədqiqatın və ya rə'ydəki boşluğun aradan qaldırılması üçün həmin və ya başqa ekspert tərəfindən əlavə ekspertiza aparılır".

JPM-nin 267.2 maddəsində göstərilir: "Ekspertin rə'yi kifayət qədər əsaslı olmadıqda və ya şübhə doğurduqda, yaxud onun əsaslandığı sübutlar e'tibarsız hesab edildikdə və ya

ekspertizanın aparılmasının prosessual qaydaları pozulduqda təkrar ekspertiza aparılır".

JPM-nin 272.1-ji maddəsində qeyd olunur: "Ekspertin rə'yi kifayət qədər aydın olmadıqda və ya həmin rə'ydə əlavə tədqiqatlar aparılmasını tələb etməyən boşluqlar olduqda, habelə ekspertin tətbiq etdiyi üsulları və ya istifadə olunan terminləri dəqiqləşdirmək zərurəti yarandıqda müstəntiq eksperti dindirmək hüququna malikdir".

Ekspert rə'yinin sübut mənbəyi kimi istifadə edilməsinin əsas şərtlərindən biri onun düzgün qiymətləndirilməsidir. Jinayət işi üzrə yığılmış digər sübutlar kimi ekspert rə'yi də təhqiqat aparan şəxs, müstəntiq, prokuror və məhkəmə tərəfindən sərbəst olaraq qiymətləndirilir. Ekspert rə'yini qiymətləndirən şəxs qanunun tələblərini tutaraq, işin bütün hallarının hərtərəfli, tam və obyektiv surətdə baxılmasına əsaslanan öz daxili inamı ilə hərəkət etməlidir. Ekspert rə'yi istintaq organları üçün məjburi xarakter daşımır. İstintag məhkəmə organları ekspert rə'vi VƏ ÖZ razılasmadıqda bu barədə əsaslarını göstərməlidirlər.

Ekspert rə'yinin qiymətləndirilməsi prosesi bir neçə ardıjıl mərhələdən ibarətdir:

- 1. Ekspertizanın tə'yin edilməsi zamanı qanunun tələblərinə riayət olunmasının yoxlanması aşağıdakı məsələlərin həllinə xidmət edir:
- © ekspertin, onun qarşısında qoyulan məsələlərin həllinə səlahiyyəti çatması və ya öz səlahiyyəti dairəsindən kənara çıxıb-çıxmaması

(məsələn, hüquqi xarakterli məsələlərin həll edilməsi);

- **AR JPM-nin 109.1.3-109.1.8 maddələrinə müvafiq olaraq, ekspertizanın e'tiraz edilə bilən şəxs tərəfindən keçirilməsi;
- ekspertizanın tə'yin edilməsində və aparılmasında proses iştirakçılarının hüquqlarının tə'min edilməsi;
- ☞ tədqiqat üçün nümunələrin götürülməsinin prosessual qaydalarının pozulması (JPM-nin 273, 275, 276-jı maddələri).
- 2. Tədqiq olunan maddi sübutların və nümunələrin həqiqiliyini və kifayət qədər olmasını yoxlamaq;

Tədqiqat üçün nümunələrin yararlılığı və kifayət qədər olması ekspert tədqiqatında istifadə olunan metodika nöqteyi-nəzərindən qiymətləndirilir.

3. Ekspert metodikasının elmi əsaslılığını və konkret şəraitdə tətbiqinin qanunauyğunluğunu qiymətləndirmək.

Bu. mürəkkəb prosesdir. COX Cünki mütəxəssis müstəntiq və məhkəmə devil. Müstəntiq və ya məhkəmə müəyyən şəraitdə edilən tətbiqinin tövsivvə metodika və onun nətijələri haqqında mə'lumatları çox saylı mə'lumat və metodiki xarakterli ədəbiyyatlardan alırlar. Eyni təjrübəsinin zamanda ekspert elmi-metodiki tə'minatı ona gətirib çıxarır ki, yeni metodikalar əvvəllər dərj olunmuş metodikalarla bə'zi hallarda ziddiyyət təşkil edir. Digər elm sahələrində qəbul

edilmiş standartlaşma və pasportlaşma isə məhkəmə ekspertizası sahəsində hələ ki, yoxdur. Bütün bu hallar konkret şəraitdə tətbiq edilən metodikanın elmi əsaslığını ganunauyğunluğunun qiymətləndiril-məsini çətinləşdirir. Bu istiqamətdə yaranmış gümanları galdırmag məgsədilə aradan müstəntia məhkəmə eksperti dindirir, digər ekspertlərdən məsləhətlər alır və onları mütəxəssis qismində dindirir, ya da ki təkrar və komission ekspertizalar tə'yin edir.

4. Ekspert rə'yinin tamlığının yoxlanması və qiymətləndirilməsi.

Bu isə öz növbəsində aşağıdakı məsələlərin həll edilməsinə imkan yaradır:

- rekspertizaya təqdim olunan obyektlərin tam tədqiq olunması;
- ekspertin qarşısında qoyulan suallara tam javab verməsi, əgər hər hansı bir suala javab verməkdən imtina edirsə onun əsaslandırılması;
- Fmüvafiq metodika ilə nəzərdə tutulmuş bütün diaqnostik və eyniləşdirmə əlamətlərinin tədqiqatın gedişatında və nətijəsində tam qeyd olunması.
- 5. Ekspert tədqiqatının gedişatının və nətijələrinin məntiqi əsaslılığının qiymətləndirilməsi.

Bu isə ekspert tədqiqatı mərhələlərinin ardıjıllığının təhlili, həmin ardıjıllığın məntiqi əsaslandırılması, ekspert nətijələrinin aralıq

nətijələrlə məntiqi uyğunluğu yolu ilə həyata keçirilir.

Ekspert rə'ylərində formal məntiqi səhvlər aşağıdakılar ola bilər:

- rətijələr həyata keçirilən ekspert tədqiqatının məntiqi nətijəsi olur;
- * eyni bir predmetə görə verilən ekspert nətijələri ziddiyyət təşkil edir;
 - ☞ rə'ydə daxili ziddiyyət olur;
- ☞ kspertin nətijələri kifayət qədər əsaslı olmur.
- 6. Ekspert tədqiqatı nətijələrinin jinayət işinə aidiyyətini yoxlamaq.

Bu, ekspert tədqiqatı nətijələrinin sübut əhəmiyyətini, onların jinayət işinin sübutetmə predmeti və digər hallarla əlaqəsini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

7. Ekspert tədqiqatı nətijələrinin jinayət işi üzrə yığılmış maddi sübutlarla uyğunluğu, yə'ni ekspert rə'yinin digər maddi sübutlarla birgə qiymətləndirilməsi başa düşülür.

Sual 3: MƏHKƏMƏ EKSPERTİZASININ SİNİFLƏRƏ, JİNSLƏRƏ (QRUPLARA) VƏ NÖVLƏRƏ BÖLÜNMƏSİ

Məhkəmə ekspertizasının siniflərə (rum rəqəmləri ilə göstərilib), qruplara və ya jinslərə (adi rəqəmlərlə göstərilir), növlərə (böyük hərflərlə göstərilir) və növ daxili (kiçik hərflərlə göstərilir) bölgüsü təsnifatı obyekt-predmet (fənn)-metodika

üç ölçülü əsas xüsusiyyətlər çoxluğu nəzərə alınaraq aparılır. Bu təsnifat məhkəmə ekspertizalarının yeni növ və jinsləri və ya sinifləri yarandıqja genişlənə bilər.

Məhkəmə ekspertizasının sinifləri:

- I. Kriminalistik ekspertizalar sinfi (ən'ənəvi və qeyri-ən'ənəvi kriminalistik ekspertizalar).
- II. Məhkəmə-mühəndis-nəqliyyat ekspertizalar sinfi.
- III. Məhkəmə-iqtisadiyyat ekspertizalar sinfi.
- IV. Məhkəmə-bioloji ekspertizalar sinfi.
- V. Məhkəmə-mühəndis-texniki ekspertizalar sinfi.
- VI. Məhkəmə-mühəndis-texnoloji (materialşünaslıq) ekspertizalar sinfi.
- VII. Məhkəmə-kənd təsərrüfat ekspertizaları sinfi.
- VIII. Məhkəmə-ekoloji ekspertizalar sinfi.
- IX. Məhkəmə-tibbi və psixoloji ekspertizalar sinfi.

Yuxarıda qeyd olunmuş 9 məhkəmə ekspertizası siniflərini təşkil edən məhkəmə ekspertizaları qruplarının (jinslərinin) və öz növbəsində bu qrupları təşkil edən məhkəmə ekspertizası növlərinin və növdaxili ekspertizalar çoxluğunun təsnifatı aşağıdakı kimidir:

I. <u>Kriminalistik ekspertizalar sinfinin jinsləri</u> (qrupları). Növlər və növdaxili ekspertizalar çoxluğu.

Ən'ənəvi kriminalistik ekspertizalar.

1. Məhkəmə xətşünaslıq ekspertizası qrupu.

Növlər və növdaxili ekspertizalar çoxluğu:

- A. Mətnlərin (yazıların) tədqiqi ekspertiza növü.
 - a) adi yazılmış mətnlərin tədqiqatı;
- b) bilərəkdən dəyişdirilməyə çalışaraq yazılmış mətnlərin tədqiqi;
- v) başqa şəxsin xəttinə oxşatmaqla yazılmış mətnlərin tədqiqi;
- q) çap şriftlərinə oxşatmaqla yazılmış mətnlərin tədqiqi;
 - d) sol əllə yazılmış mətnlərin tədqiqi;
- e) yazanın qeyri-adi vəziyyətdə olduğu halda yazdığı mətnlərin tədqiqi;
- c) yazanın qeyri-adi şəraitdə yazdığı mətnlərin tədqiqi;
- z) yaşın, jinsin, xəstəliyin, ixtisas qrupunun tə'yin edilməsi üçün aparılan tədqiqatlar.
- B. İmzaların tədqiqi ekspertiza növü:
 - a) şəxsin adi şəraitdə və adi halındakı imzalarının tədqiqi;
- b) bilərəkdən dəyişdirilmiş imzaların tədqiqi ("avtofırıldaq");

- v) qeyri-adi şəraitdə və qeyri-adi haldakı imzaların tədqiqi;
- q) oxşadılmış (gözəyarı və ya məşq etməklə) imzaların tədqiqi;
- d) olmayan (namə'lum) şəxslər adına olan imzaların tədqiqi.

V. Rəqəmli mətnlərin tədqiqi ekspertiza növü:

- a) adi qaydada yazılmış rəqəmli mətnlərin tədqiqi;
- b) bilərəkdən dəyişdirilmiş rəqəmli mətnlərin tədqiqi;
- v) çap rəqəmlərinə bənzətməklə yazılmış məntlərin tədqiqi;
 - q) sol əllə yazılmış rəqəmli mətnlərin tədqiqi;
- d) qeyri-adi vəziyyətdə olan halda yazılmış rəqəmli mətnlərin tədqiqi;
- e) qeyri-adi şəraitdə yazılmış rəqəmli mətnlərin tədqiqi;
- c) digər şəxsin xəttinə bənzətməklə yazılmış rəqəmli mətnlərin tədqiqi.

2. Məhkəmə-müəllifşünaslıq ekspertizalar qrupu.

- **A**. Sənədin müəllifinin eyniləşdirilməsi ekspertiza növü.
- **B**. Sənədin müəllifinin qrup mənsubiyyətini (spesifik xüsusiyyət və görünüşünün) tə'yini ekspertiza növü.
- 3. Məhkəmə-sənədşünaslıq ekspertizası (sənədlərin texniki ekspertizası) qrupu:

- A. Sənədlərin rekvizitlərinin ekspertizası növü:
- a) imzaların və əlyazmaların kağıza qeyd olunma üsulunun tə'yini üçün aparılan tədqiqat;
- b) sənədin məzmununun dəyişdirilməsi faktının və üsulunun tə'yini üçün aparılan tədqiqat;
- v) görünməyən və ya zəif görünən mətnlərin aşkarlanması üçün aparılan tədqiqat;
- q) sənədin və ya onun fraqmentlərinin hazırlanma vaxtlarının tə'yini üçün aparılan tədqiqat;
- **B**. Möhür (çap) formaları və qurğularının əkslərinin ekspertiza növü:
 - a) möhür və ştampların əkslərinin tədqiqi;
- b) makina mətnlərinin və ya digər çap maşınlarının mətnlərinin tədqiqi;
 - v) poliqrafiya məhsullarının tədqiqi;
- V. Sənədlərin materiallarının ekspertizası növü:
- a) mətnin boya materiallarının mürəkkəb, qələm, tuş, poliqrafiya və ştempel boyalar, surətçıxardıjı kağız, yazı makinaları lentləri və s. tədqiqi;
- b) mətnin yazıldğı materialın kağız, karton, faner və s. tədqiqi;
- v) köməkçi maddələrin yapışqanlar, qoruyuju laylar, laklar və s. tədqiqi.
- Məhkəmə trasoloji ekspertizalar qrupu.

- A. İnsan ayaqları izlərinin ekspertizası növü:
 - a) yalın ayaq izlərinin ekspertizası;
 - b) ayaqqabı izlərinin ekspertizası;

- v) jorabda olan ayaq izlərinin ekspertizası;
- q) ayaq izləri jığırının ekspertizası.
- B. İnsan dişləri izlərinin ekspertizası.
- **V**. Əynində olmuş (geyinilmiş) paltarların ekspertizası növü.
- Q. Dırnaq və qan izlərinin ekspertizası növü:
 - a) gan izlərinin trasoloji tədqiqi ekspertizası;
 - b) dırnaq izlərinin tədqiqi ekspertizası;
- v) insan bədəninin digər hissələrinin (qomeskopik) izlərinin ekspertizası.
- **D**. Nəqliyyat vasitələrinin izlərinin ekspertizası (nəqliyyat-trasoloji ekspertizası) növü:
 - a) relssiz nəqliyyatın təkərlərinin izlərinin tədqiqi;
- b) zənjirvari hərəkətediji lentli nəqliyyat vasitələrinin izlərinin tədqiqi;
- v) nəqliyyat vasitələrinin ayrı-ayrı hissələrinin izlərinin tədqiqi;
 - q) xizəkli hərəkət vasitələrinin izlərinin tədqiqi;
 - d) heyvan ayaqları və nalların izlərinin tədqiqi.
- E. Sındırıjı alətlərin izlərinin ekspertizası növü:
 - a) sındırıjı alət və vasitələrin izlərinin ekspertizası;
 - b) qoruyuju və bağlayıjı (qapayıjı) qurğuların ekspertizası.
- C. Kütləvi istehsalat məhsullarının ekspertizası növü:
 - a) kabel istehsalatı məhsullarının tədqiqi;
 - b) şüşə qabların (həjmlərin) tədqiqi;

- V) düymələrin tədqiqi.
- **Z**. Tamın hissələrinə görə trasoloji eyniləşdirilməsi ekspertizası növü.
- **K**. Relyef işarələrinin dəyişdirilməsi (silinməsi) izlərinin trasoloji ekspertizası növü.
- Papillyar naxışların və dəri örtüyünün izlərinin ekspertizası - "daktiloskopik ekspertiza" qrupu. Növləri:
- A. Papillyar naxışların izlərinin ekspertizası növü.
- B. Dəri örtüyünün izlərinin ekspertizasının növü.
- Soyuq silahların və xəsarət yetirmə xassəli digər silahların ekspertizası qrupu.
 Növləri:
- A. Soyuq silahların tədqiqi ekspertizası növü.
- **B**. Xəsarət yetirmiş digər silahların tədqiqi ekspertizası növü.
- 7. Ballistik ekspertiza qrupu.

- A. Silah və sursatların ekspertizası növü:
 - a) silahların tədqiqi;
 - b) döyüş sursatlarının tədqiqi;
- v) silahların güllə və gilizlər üzərindəki izlərə görə eyniləşdirilməsi.
- **B**. Atəşin və döyüş sursatlarının izlərinin ekspertizası növü.
- V. Atəş şəraitinin ekspertizası növü.
- **Q.** Partlayış məhsullarının (qalıqlarının), partlayıjı maddələrin və partlayıjı qurğuların ekspertizası növü:
 - a) partlayıjı qurğuların ekspertizası;

- b) partlayıjı maddələrin ekspertizası;
- v) partlayış məhsullarının (izlərinin) ekspertizası.
- 8. <u>Məhkəmə portret (portretşünaslıq) ekspertizası qrupu.</u>

- **A**. Fotoportretlərinə görə diri şəxslərin əkslərinin (təsvirləri-nin) ekspertizası növü:
- a) siqnaletik fotoşəkillərin-xüsusi qaydalar üzrə hazırlanmış fototəsvirlərin ekspertizası;
- b) məhkəmə-tanınma çəkilişi qaydalarına əməl olunmadan və böyük vaxt fərqi olmaqla hazırlanmış fototəsvirlər.
- **B.** Namə'lum meyitlərin fotoportretlərinə və ölməmişdən çəkilmiş fotoşəkillərinə əsasən təsviri ekspertizası:
- a) biri namə'lum meyitdən təsvir edilib hazırlanmış, digəri ölməmişdən çəkilmiş siqnaletik (və ya həvəskar) şəkil olan fotoəkslərin (fototəsvirlərin) ekspertizası;
- b) ölməmişdən çəkilmiş fotoəkslə kəllə sümüyünün ekspertizası (məhkəmə-tibbi ekspertin iştirakı ilə aparılır).
- 9. <u>Məhkəmə fototexniki (fotoqrafik) ekspertizası</u> qrupu.

Növləri:

A. Foto və kinolentlərdəki əkslərin və onların hazırlandığı

texniki vasitələrin ekspertizası.

B. Şüşə fotolövhəjiklərin, fotolentlərin və neqativ əkslərin

- ekspertizası.
- V. Fotokağızların və fotoəkslərin ekspertizası.
- Q. Fotokimyəvi reaktivlərin ekspertizası.
- **D.** Çəkilmiş əşyaların, hadisələrin və s. eyniləşdirilməsi ekspertizası.
- 10. Məhkəmə fonetik (vokaloqrafiya) ekspertizası grupu.

- **A**. Şəxsiyyətin eyniləşdirilməsi məqsədilə aparılan ekspertiza növü:
 - a) adi səsin tədqiqi;
- b) bilərəkdən dəyişdirilmiş səsin, o jümlədən başqa şəxsin səsini təqlid edən səsin tədqiqi;
- v) xəstəlik nətijəsində dəyişilmiş səsin (danışıq patalogiyası) tədqiqi.
- **B**. Fonoqrammanın yazıldığı maqnitofonun eyniləşdirilməsi üçün aparılan ekspertiza növü.
- **V**. Lentə yazılmış danışığın baş verdiyi şəraitlərin ekspertizası növü.
- **Q.** Səsə görə yaşın tə'yin edilməsi üçün keçirilən ekspertiza növü.
- 11. Metal pul işarələrinin və kağız pul əsginaslarının ekspertizası qrupu.

Növləri və növdaxili ekspertizalar çoxluğu:

- **A.** Pul işarələrində və əsginaslarda dəyişiklik edilmə faktının və üsulunun tə'yini ekspertizası növü:
 - a) tədqiq edilən pulun dəyişdirilməsinin tə'yini;

- b) pulun dəyişdirilmə (dəyişiklik edilmə) üsulunun tə'yini.
- **B.** Pullarda dəyişiklik edilmə üçün istifadə olunmuş vasitələrin və materialların eyniləşdirilməsi üçün aparılan ekspertiza növü:
 - a) vasitələrin eyniləşdirilməsi üçün tədqiqat;
- b) materialların ümumi mənbəyinin və eynijinsliyinin tə'yini (kimyəvi tərkibə görə və digər xassələrə görə).
- 12. <u>Dəyişilmiş</u>, <u>kəsilmiş</u>, <u>döyülmüş</u> <u>nömrələrin</u> (<u>firma işarələrinin</u>) <u>bərpası ekspertizası qrupu</u>. Növləri:
- A. Metal əşyalar, mə'mulatlar üzərindəki nömrələrin, firma işarələrinin bərpası ekspertizası növü.
- **B**. Plastmasdan düzəldilmiş əşyalar, mə'mulatlar üzərindəki nömrələrin, firma işarələrinin bərpası ekspertizası növü.
- **V.** Ağajdan və digər materiallardan düzəldilmiş əşyalar, mə'mulatlar üzərindəki nömrələrin, firma işarələrinin bərpası ekspertizası növü.

Qeyri-ən'ənəvi kriminalistik ekspertizalar.

Fiziki-kimyəvi tədqiqat metodlarının tətbiqi ilə aparılan qeyri-ən'ənəvi (nisbətən yeni yaranmış, müasir) kriminalistik ekspertiza qrupları (jinsləri), onların növləri və növdaxili ekspertizalar çoxluğu.

13. Məhkəmə torpaqşünaslıq ekspertizası qrupu.

- **A.** Sənaye-şəhər rayonlarının torpaqlarının ekspertizası növü:
- a) dəqiq inşaat-sənaye xüsusiyyətli mikrorayonların torpaqlarının tədqiqi;
- b) sənaye jəhətdən qarışıq tipli (xüsusiyyətli) mikrorayonların, dəmir yollarının, təyyarə limanlarının torpaqlarının tədqiqi.
- **B**. Kənd təsərrüfatı rayonlarının torpaqlarının ekspertizası növü:
- a) istismar olunan (taxıl zəmiləri, bağ və bostan sahələri) torpaqlarının tədqiqi;
 - b) heyvandarlıq təsərrüfatları sahələrinin tədqiqi;
- v) xam torpaqların (ot sahələri, örüşlərin, meşə sahələrinin) tədqiqi.
- V. Su hövzələri yerləşən torpaqların ekspertizası növü:
 - a) çayaltı torpağın tədqiqi;
 - b) gölaltı (o jümlədən bataqlıq) torpağın tədqiqi.
- **Q**. Digər torpaq sahələrinin (o jümlədən sün'i yaradılmış sahələrin, obyektlərin) ekspertizası:
- a) dərinlikdə olan torpaqların (karyerlər, qəbiristanlıq, quyular) tədqiqi;
 - b) sün'i-qarışıq yaranmaların (zirzəmi, xırman) tədqiqi.
- 14. Lak-boya materiallarının və örtüklərinin məhkəmə ekspertizası qrupu.

- A. Avtonəqliyyat vasitələrinin, jihazların ve qurğuların lak-boya örtüklərinin ekspertizası növü:
 - a) lakların tədqiqi;
 - v) boyaların tədqiqi;
 - v) e'malların tədqiqi
 - q) bərkidiji layın (qruntovka) tədqiqi;
 - d) dolduruju layın (şpatlevka) tədqiqi.
- **B.** Tikinti, o jümlədən məişət boyalarının ekspertizası növü:
 - a) yağlı boyaların tədqiqi;
 - b) sulu emulsiya boyalarının tədqiqi;
- v) doldurujuların (şpatlevka, zamazka) tədqiqi;
 - q) mastikaların tədqiqi.
- V. Bədii boyaların ekspertizası növü:
 - a) bərkidiji layın tədqiqi;
 - b) yağlı boyaların tədqiqi;
 - v) akvarellərin tədqiqi;
 - q) quaşların tədqiqi.
- Q. Digər boyaların ekspertizası növü:
 - a) dolduruju, bərkidiji boyaların tədqiqi;
 - b) səsuduju mastikaların tədqiqi;
 - v) digər növ boyaların tədqiqi.
- 15. Neft məhsulları və yanajaq-sürtkü materiallarının ekspertizası qrupu:

Növləri və növdaxili ekspertizalar çoxluğu.

- A. Yanajaqların ekspertizası növü:
 - a) benzinlərin tədqiqi;

- b) reaktiv yanajaqların tədqiqi;
- v) dizel yanajaqlarının tədqiqi;
- q) qızdırıjı-buxar sobalarının yanajaqlarının tədqiqi.
- B. Həlledijilərin ekspertizası növü:
 - a) benzin-həlledijilərin tədqiqi;
 - b) ağ neftlərin tədqiqi;
- v) fərdi birləşmələrdən ibarət həlledijilərin (aseton, efir, spirtlər və s.) tədqiqi.
- V. Yağların ekspertizası növü:
 - a) mühərrik yağlarının tədqiqi;
 - b) transmissiya yağlarının tədqiqi;
 - v) sənaye və jihaz yağlarının tədqiqi;
 - q) izoləediji yağların tədqiqi.
- Q. Plastik sürtkü materiallarının ekspertizası növü:
- a) konservasiyaediji sürtkü materiallarının tədqiqi;
 - b) antifriksiya sürtkü materiallarının tədqiqi;
 - v) dolduruju sürtkü materiallarının tədqiqi.
- D. Bərk neft məhsullarının ekspertizası növü:
 - a) parafinlərin tədqiqi;
 - b) petrolatumların tədqiqi;
 - v) qatranların tədqiqi.
- 16. <u>Liflərin, lifli materialların və onlardan</u> <u>hazırlanmış</u>

mə'mulatların ekspertizası qrupu.

Növləri və növdaxili ekspertizalar çoxluğu:

- A. Liflərin ekspertizası:
 - a) liflərin təbiətlərinin öyrənilməsi;
 - b) liflərin rəngləndiyi boyaların tədqiqi.
- B. İplərin və sapların ekspertizası:

- a) iplərin və sapların liflərinin təbiətlərinin öyrənilməsi;
- b) texnoloji əlamətlərin (sapların ipdəki sapı, burulma səmtləri, ölçüləri və s.) öyrənilməsi;
 - v) iplərin rəngləndiyi boyaların tədqiqi.
- V. Parçaların ekspertizası:
 - a) parça liflərinin təbiətlərinin öyrənilməsi;
- b) texnoloji əlamətlərin (toxunulma qaydası və s.) öyrənilməsi;
 - v) parçanın rəngləndiyi boyaların tədqiqi.
- **Q.** Lifli materiallardan hazırlanmış mə'mulatların ekspertizası:
- a) mə'mulatların liflərinin təbiətlərinin öyrənilməsi;
- b) texnoloji əlamətlərin (toxunma, tikilmə qaydaları və s.) öyrənilməsi;
 - v) mə'mulatların boyalarının tədqiqi;
- q) hazırlanma texnologiyası əlamətlərinin (fabrik, kustar və əl üsulu) öyrənilməsi.
- **D.** Boyaqların ekspertizası (boyaqların təbiətlərinin öyrənilməsi və eyniləşdirilməsi).
- E. Yandırılmış lifli materialların və mə'mulatların ekspertizası.
- 17. Şüşə, keramika (farfor, fayans) və onlardan hazırlanmış mə'mulatların ekspertizası qrupu: Növləri və növdaxili ekspertizalar çoxluğu:
- A. Şüşə mə'mulatların ekspertizası:
- a) işıq texnikası şüşələrinin (avtonəqliyyat fara şüşələrinin) tədqiqi;

- b) lövhə şüşələrin (avtonəqliyyat vasitələrinin parpriz şüşələri, pənjərələri və məişət əşyaları şüşələri) tədqiqi;
- v) şüşə həjmlərin (butulka, banka, balon və s.) məişət tə'yinatlı həjmlər) və çeşidli (rəngli şüşə həjmlər, xrustal mə'mulatlar) şüşələrin tədqiqi;
 - q) digər tə'yinatlı şüşə mə'mulatların tədqiqi.
- **B.** Keramik (farfor və fayans) mə'mulatların ekspertizası.
- 18. Qara və əlvan metalların, xəlitələrin və onların mikrohissəjiklərinin, mikroizlərin ekspertizası qrupu.

- **A**. Qara və əlvan metalların (qiymətli metallardan başqa), xəlitələrin və onların mikrohissəjiklərinin, mikroizlərinin tədqiqi:
- a) metal mikroizlərinin və mikrohissəjiklərinin tədqiqi;
- b) metal mə'mulatların (tamın hissələrinin) tədqiqi.
- B. Qiymətli metalların tədqiqi:
- a) gümüş mə'mulatların izlərinin və mikrohissəjiklərinin tədqiqi;
- b) qızıl mə'mulatların mikrohissəjiklərinin tədqiqi;
- v) platin mə'mulatların mikrohissəjiklərinin tədqiqi.
- 19. <u>Polimer materialların, plastmasların və</u> onlardan hazırlanmış mə'mulatların ekspertizası qrupu.

Növləri:

- A. Polimer materialların və mə'mulatların tədqiqi.
- **B.** Plastmasların və onlardan hazırlanmış mə'mulatların tədqiqi.
- 20. Narkotik maddələrin ekspertizası qrupu.

- **A.** Kustar üsulla alınmış narkotik maddələrin tədqiqi:
- a) çətənə (cannabis L.) Bitkisindən alınmış narkotik vasitələrin (həşiş, həşiş yağı, qurudulmuş və qurudulmamış marixuana, kannabionidlər) tədqiqi;
- b) tiryək xaşxaşından (Papaver Somniferum L.) alınmış narkotik vasitələrin (tiryək, asetilləşdirilmiş tiryək və s.) tədqiqi;
- v) koka-kolundan (coca, erutroylon) alınmış narkotik vasitələrin (koka yarpaqları və ekstraktı, kokain) tədqiqi;
- q) kustar üsulla alınmış digər narkotik vasitələrin (heroin, kannabionid izomerlərinin kimyəvi birləşmələri və s.) tədqiqi;
- d) güjlü tə'sirediji və zəhərli maddələrin tədqiqi.
- **B.** Əzjaçılıq sənayesinin istehsal etdiyi narkotik maddələrin

ekspertizası:

- a) narkotik tə'sirli farmpreparatların tədqiqi;
- b) narkotik maddələrə aid edilən psixotrop maddələrin tədqiqi;
- v) namə'lum farmpreparatların (o jümlədən, narkotik vasitələrə bənzədilmiş) tədqiqi.

21. <u>Tütün və tütün mə'mulatlarının ekspertizası</u> grupu.

Növləri:

A. Tütün növlərinin (çəkilmə üçün, iyləmə, çeynəmə üçün və s.) qırıntılarının tədqiqi.

B. Hazır tütün mə'mulatlarının (papirosların, siqaretlərin,

siqarların) tədqiqi.

- **V.** Çəkilmiş tütün mə'mulatlarının (siqaret kötüklərinin) tədqiqi.
- 22. <u>Məhkəmə odoroqrafik (odoroloji) ekspertizası</u> grupu.

Növləri:

- A. İnsan iylərinin ekspertizası.
- **B.** Digər üzvi, qeyri-üzvi və sintetik odorantların ekspertizası.

II. Mühəndis-nəqliyyat ekspertizası sinfi:

- 23. Məhkəmə avtotexniki ekspertizalar çoxluğu:
- **A.** Nəqliyyat vasitələrinin texniki vəziyyətinin ekspertizası növü:
- a) avtomobillərin texniki vəziyyətinin ekspertizası;
- b) şəhər elektrik nəqliyyatının texniki vəziyyətinin ekspertizası;
- v) tırtıllı və xüsusi tə'yinatlı maşınların texniki vəziyyətinin ekspertizası;

- q) nəqliyyat vasitələrinin hissələrinin kimyəvimetalloqrafik tədqiqi.
- **B.** Yol-nəqliyyat hadisələrinin (YNH) mexanizminin ekspertizası növü:
 - a) YNH yerlərində mövjud şəraitin tədqiqi;
- b) YNH yerlərində yolların vəziyyətinin tədqiqi;
- v) YNH-nin baş vermə təfsilatının (səbəblərinin) tə'yin edilməsi (hesablama yolu ilə); q) sürüjünün hərəkətlərinin tədqiqi.
- V. Sürüjünün (YNH-nin digər iştirakçılarının) psixofizioloji

vəziyyətinin ekspertizası növü:

Mühəndis-nəqliyyat ekspertizası sinfinə daha dörd ekspertiza qrupu daxildir və bu qruplara daxil olan ekspertiza növləri hal-hazırda aşağıdakı kimi formalaşır:

- 24. Məhkəmə- su-nəqliyyat ekspertizası grupu.
- 25. Məhkəmə- aviasiya-texniki (hava-nəqliyyat) ekspertizası qrupu.
- 26. Məhkəmə- dəmiryol-texniki ekspertizası qrupu.
- 27. Digər mühəndis-nəqliyyat ekspertizaları.

III. Məhkəmə iqtisad ekspertizası sinfi.

28. <u>Məhkəmə- mühasibat ekspertizası qrupu.</u> Növləri və növdaxili ekspertizalar çoxluğu:

A. Xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində və ijtimai

təşkilatlarda mühasibat əməliyyatlarının və sənədlərin tədqiqi:

- a) təsərrüfat hesablı sənaye müəssisələrində mühasibat əməliyyatlarının tədqiqi;
- b) büdjə təşkilatlarında mühasibat əməliyyatlarının tədqiqi;
- v) fermer təsərrüfatlarında və müxtəlif təsərrüfat birliklərində mühasibat əməliyyatlarının tədqiqi;
- q) tijarət müəssisələrində mühasibat əməliyyatlarının tədqiqi;
- d) tikintidə və xalq təsərrüfatının digər sahələrində mühasibat əməliyyatlarının tədqiqi.
- **B.** Statistik hesablama sistemləri və elektronhesablama maşınları vasitəsilə aparılan mühasibat qeydiyyatlarının tədqiqi:
- 29. <u>Məhkəmə-</u> <u>plan-maliyyə-iqtisadi</u> <u>ekspertiza</u> <u>qrupu:</u>
 - (müəssisələrin istehsalat-maliyyə planlarının, smetaların, qrafiklərin, xammal və əmək ehtiyatlarının istifadəsi və normalaşdırılmasının, kreditverijiliyin, maliyyələşdirmə vəziyyətinin analizi).
- 30. Məhkəmə-iqtisad-texnoloji ekspertizası qrupu (texnoloji-sənaye istehsalının vəziyyətinin analizi, rentabelliyin və effektivliyin öyrənilməsi).
- 31. <u>Təsərrüfat fəaliyyətinin məhkəmə-iqtisadi</u> ekspertizası qrupu (gəlir və məsrəfin tə'yini, saziş öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin, xammal və material qoyuluşunun, məhsul

- <u>buraxılışının</u> <u>əsaslandırılmasının, jərimələrin</u> <u>alınmasının və s. analizi).</u>
- 32. Qiymət yaranmanın ekspertizası (satılan hazır məhsulun qiymətləndirilməsinin xüsusiyyətlərinin tə'yini).

IV. Məhkəmə-bioloji ekspertizası sinfi.

- 33. <u>Məhkəmə zooloji ekspertizası qrupu.</u> Növləri:
- A. Dəri örtüklərinin və dəri törəmələrinin tədqiqi.
- B. Heyvan tüklərinin tədqiqi;
- V. Digər qarışıq tipli tədqiqatlar (tüklü mə'mulatların tədqiqi, heyvan tüklərinin və dəri törəmələri mikrohissəjiklərinin onların təmasda olduqları digər obyektlər üzərində tədqiqi).
- 34. Məhkəmə botaniki ekspertizası qrupu. növləri:
- A. Ağaj-kol tipli bitkilərin ekspertizası növü:
- B. Ot bitkilərinin ekspertizası növü:
- **V.** Bitki mənşəli digər obyektlərin (küləş, taxıl, yonqar, bitki-ağaj

mənşəli mə'mulatlar) ekspertizası növü.

35. <u>Heyvan mənşəli məhsulların ekspertizası</u> grupu.

Növləri:

- A. Arıçılıq məhsullarının tədqiqi;
- B. Heyvan yağlarının və piylərinin tədqiqi.
- 36. <u>Məhkəmə-ixtioloji ekspertizası</u> (balıqların eyniləşdirilməsi ekspertizası).

37. <u>Məhkəmə-ornitoloji ekspertizası ((quşların</u> eyniləşdirilməsi ekspertizaları).

V. <u>Məhkəmə mühəndis-texniki</u> <u>ekspertizaları sinfi.</u>

- 38. <u>Əməyin texniki təhlükəsizliyi məhkəmə</u> ekspertizası qrupu (əməyin təhlükəsizliyinin tədqiqi, təhlükəli halların aradan qaldırılması üçün tövsiyələr hazırlanması, texniki təhlükəsizlik normasının ijrasının analizi).
- 39. Məhkəmə tikinti-texniki ekspertizaları (tikinti texnikasının, formasının, sənədlərinin, vaxt və vaxt qiymətlərinin analizi, layihə-texniki ekspertizası).
- 40. Məhkəmə-yanğın-texniki ekspertizaları (yanğın yerinin, mərkəzinin, səbəbinin, şəraitinin, mexanizminin öyrənilməsi, yanğın təhlükəsizliyi qayda və şərtlərinin pozulması hallarının tədqiqi, bu hallarla yanğın törənmə arasında səbəbnətijə əlaqələrinin öyrənilməsi və profilaktik tədbirlərin hazırlanması).
- 41. Texnoloji partlayışların (yanğınların) məhkəmə ekspertizası qrupu.

VI. Ìÿùêÿìÿ ìöùÿíäèñ-òåõíîëîúè (ìàòåðèàëøöíàñëûã) åêñïåðòèçàëàðû ñèíôè.

- 42. Məhkəmə-əmtəəşünaslıq ekspertizası qrupu. Növləri və növdaxili ekspertizalar çoxluğu.
- A. Sənaye məhsullarının ekspertizası növü:
 - a) kütləvi istehlak sənaye məhsullarının tədqiqi;
- b) pərakəndə satış qiymətləri olmayan sənaye mə'mulatlarının tədqiqi;
 - v) nəqliyyat vasitələrinin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi.
- B. Yeyinti məhsullarının ekspertizası növü:
- a) yeyinti məhsullarının, o jümlədən ijtimai iaşə məhsullarının tədqiqi;
 - b) meyvə-tərəvəz, taxıl məhsullarının tədqiqi;
- v) şərab-araq mə'mulatlarının, pivə və sərinləşdiriji içkilərin tədqiqi.
- 43. <u>Sənaye mə'mulatları istehsalının müxtəlif</u> sahələrindəki texnoloji proseslərin və materialların məhkəmə ekspertizası qrupu:

 Növləri:
- A. Metal mə'mulatların materialşünaslıq və texnoloji ekspertizası.
- **B**. Şüşə, keramik (farfor, fayans) mə'mulatların materialşünaslıq və texnoloji ekpertizası.
- V. Məişətdə geniş tətbiq olunan mə'mulatların və onların

hazırlandıqları maddələrin materialşünaslıq və texnoloji

ekspertizası.

VII. Məhkəmə kənd-təsərrüfat ekspertizaları sinfi:

- 44. Məhkəm- aqrotexniki ekspertizaları.
- 45. Məhkəm- aqrobioloji ekspertizaları.
- 46. Məhkəmə-veterinar-toksikoloji ekspertizaları.

VIII. Məhkəmə ekoloji ekspertizaları sinfi:

- 47. İnsanları əhatə edən mühitin ekspertizası.
- 48. Bitki aləmi biosenozunun ekspertizası.
- 49. Heyvanlar aləmi biosenozunun ekspertizası.
- 50. <u>Heyvanlar və bitkilər aləminin insanlar</u> tərəfindən və onların istehsal fəaliyyətləri nətijəsində qırılmadan mühafizənin effektivliyinin məhkəmə ekspertizası.
- 51. <u>Təbii resursların (torpağın, faydalı qazıntıların, suyun, hava mühitinin) mühafizəsinin effektivliyinin məhkəmə ekspertizası.</u>

IX. Məhkəmə tibbi və psixofizioloji ekspertizalar sinfi.

52. Məhkəmə tibbi ekspertizası qrupu.

Növləri:

- A. Janlı şəxslərin ekspertizası.
- B. Meyitlərin ekspertizası.
- **V**. Tibbi xarakterli maddi sübutların ekspertizası.
- Q. Analizi üçün həkim biliyi tələb olunan işin materialları üzrə ekspertiza.
- D. Tibbi-toksikoloji ekspertiza.
- E. Digər tibbi ekspertizalar.

53. Məhkəmə-psixoloji ekspertizası qrupu (normal insan psixikasının göstərijilərinin tə'yini).

Növləri:

- **A.** İş üçün əhəmiyyətli halları başa düşüb onlar haqqında düzgün ifadə verə bilmək bajarığının ekspertizası.
- **B.** İttiham edilən azyaşlıların məhkəmə-psixoloji ekspertizası.
- V. Fizioloji effektin ekspertizası.
- **Q.** Alkoqol sərxoşluğu, narkotik maddələrin tə'siri altında olan şəxslərdə psixoloji proseslərin ekspertizası.
- **D.** Psixoloji-linqvistik ekspertiza (kriminalistik müəllifşünaslıq ekspertiza ilə həmsərhəd sahədir).

ӘDӘВİYYAT:

- Azərbayjan Respublikası JPM-nin 85, 91.5.20, 96, 97, 107, 73, 76, 181-185, 124, 127, 264-272, 331-ji maddələri.
- 2. E.R.Rossinskaə "Sudebnaə gkspertiza v uqolovnom, qrajdanskom, arbitrajnom proüesse". Moskva, 1996, str. 21-50.
- 3. A.Q.Filippov, A.F.Volinskiy "Kriminalistika". Moskva, 1998.
- 4. R.S.Belkin, İ.M.Luzqin "Kriminalistika". Moskva, 1978. Ql. 19-20.
- 5. "Kriminalistiçeskaə gkspertiza". Moskva, 1989.
- İ.F.Panteleev, N.A.Selivanov "Kriminalistika". Moskva, 1993. QI.XII

- "Qanunçuluq" curnalı № 2. Bakı, 2000, səh. 34-47.
- 8. Klassifikaüiə sudebnıx gkspertiz i tipizaüiə ix zadaç. Moskva, 1977.

Mövzu № 3: Məhkəmə-mühəndisnəqliyyat və mühəndistexniki ekspertizaları sinfi.

MÜHAZİRƏNİN PLANI:

- 1. Məhkəmə-mühəndis-nəqliyyat ekspertizaları sinfi, onun qrupları və növləri:
 - a) avtotexniki ekspertiza
- 2. Mühəndis-texniki ekspertizalar sinfi, onun qrupları və növləri.
 - a) yanğın-texniki ekspertiza;
 - b) elektrotexniki ekspertiza;

- v) tikinti-texniki ekspertiza;
- d) kompyüter-texniki ekspertiza.
- 3. Məhkəmə-mühəndis texnoloji ekspertiza.

I sual: MƏHKƏMƏ MÜHƏNDİS-NƏQLİYYAT EKSPERTİZALARI SİNFİ, ONUN QRUPLARI VƏ NÖVI ƏRİ.

Məhkəmə ekspertizasının ən geniş yayılmış siniflərindən biri də məhkəmə-mühəndis-nəqliyyat ekspertizaları sinfidir. Məhkəmə mühəndis-nəqliyyat ekspertizaları sinfi 5 ekspertiza qrupuna ayrılır:

- 1. Məhkəmə-avtotexniki ekspertizası qrupu.
- 2. Məhkəmə-su-nəqliyyat ekspertizası qrupu.
- 3. Məhkəmə-hava-nəqliyyatı ekspertizası qrupu.
- 4. Məhkəmə-dəmir yol-texniki ekspertizası qrupu.
- 5. Digər mühəndis-nəqliyyat ekspertizaları qrupu.

Sonunju dörd ekspertiza qrupunun tədqiq etdiyi qəza hadisələri öz mürəkkəbliyinə görə bu sahədə olan mütəxəssislər tərəfindən tədqiq olunduğundan, əsas diqqət avtotexniki ekspertizaya yönəldiləjəkdir.

Məhkəmə-avtotexniki ekspertizanın əsas məqsədi nəqliyyat vasitələrinin texniki vəziyyətini, yolların, tikililərin, yol nişanlarının vəziyyətini, yolnəqliyyat hadisəsinin mexanizmini, yol-nəqliyyat hadisəsinin iştirakçılarının psixofizioloji vəziyyətini müəyyən etməkdən ibarətdir.

Bu məqsədlərdən irəli gələrək məhkəmə avtotexniki ekspertizası qrupu 3 (üç) ekspertiza növünə ayrılır:

A . Nəqliyyat vasitələrinin texniki vəziyyətinin ekspertizası növü;

Onun da aşağıdakı növdaxili ekspertizalar çoxluğu vardır:

a) avtomobillərin texniki vəziyyətinin ekspertizası.

Vəzifələri:

- 1. Nəqliyyat vasitəsinin nasazlığının müəyyən etmək.
- 2. Nasazlıqların əmələgəlmə vaxtını və səbəbinin müəyyən etmək.
- 3. Nasazlıqların yol-nəqliyyat hadisəsinə tə'sirini müəyyən etmək.
- 4. Nəqliyyat vasitələrinin, onların detal və hissələrinin texniki normalara və hərəkət təhlükəsizliyi tələblərinə javab verməsini müəyyən etmək.
- 5. Nəqliyyat vasitəsində olan nasazlıqlarla yol-nəqliyyat hadisəsi arasında mövjud olan səbəbli əlaqəni müəyyən etmək.
- b) şəhər elektrik nəqliyyatının texniki vəziyyətinin ekspertizası;
- v) zənjirvari hərəkətediji hissələri olan və xüsusi tə'yinatlı

maşınların texniki vəziyyətinin ekspertizası;

q) nəqliyyat vasitələrinin hissələrinin kimyəvimetaloqrafik tədqiqi. Vəzifələri:

- 1. Qırılmanın xarakterinin müəyyən edilməsi (zərbə, yorğunluq, defekt və s.).
- 2. Metalın onun termiki işləmənin çatışmamazlıqlarının (defektlərin) tə'yini.
 - 3. Korroziyanın müəyyən edilməsi.
- 4. Detal materialının layihə hesablama və texniki normalara uyğunluğunun müəyyən edilməsi.
- 5. Qızaran simlərin və onların tutajaqlarının termiki dəyişmələrinin tə'yini və hadisə zamanı qoşulmuş vəziyyətdə olub-olmamasının müəyyən edilməsi.
 - 6. Digər eyniləşdirmə məsələləri.
- **B.** Yol-nəqliyyat hadisələrinin mexanizminin ekspertizası növü.

Bu növün aşağıdakı növdaxili ekspertizalar çoxluğu vardır:

a) yol-nəqliyyat hadisəsi yerində şəraitin tədqiqi;

Vəzifələri:

- 1. Nəqliyyat vasitələrinin və YNH ilə əlaqəsi olmuş digər obyektlərin toqquşmaya qədər hərəkətlərinin trayektoriyasının və xarakterinin tə'yini.
- 2. Toqquşma zamanı nəqliyyat və maneələrin nisbi vəziyyətinin tə'yini.
- 3. Toqquşma (zərbə), aşma və piyadanın yerlərinin tə'yini.
- b) yol-nəqliyyat hadisəsi yerində yolların vəziyyətinin tədqiqi;

Vəzifələri:

- 1. İlişmə əmsalının tə'yini (YNH sahəsində yavaşma).
- 2. Yol səthində nəqliyyat vasitələrinin və digər obyektlərin yerdəyişməsinə olan müqavimət əmsalının tə'yini.
- 3. Nəqliyyat vasitəsinin müəyyən yerdən görünüş sahəsinin və görünüş dərinliyinin tə'yini. v) yol-nəqliyyat hadisəsinin baş vermə təfsilatının tə'yini (hesablama yolu ilə);

Vəzifələri:

- 1. Zərbəyə qədər nəqliyyat vasitələrinin mövjud ola bilən hərəkət trayektoriyasının müəyyən edilməsi;
- 2. Verilmiş zaman anında nəqliyyat vasitələrinin və digər obyektlərin yerləşməsi yerlərinin müəyyən edilməsi;
- 3. Verilmiş zaman anında nəqliyyat vasitələrinin sür'ətinin müəyyən edilməsi.
- 4. Verilmiş zaman anında nəqliyyat vasitəsinin qət etdiyi yol məsafəsinin, tormozlama, dayanma yolunun və toqquşmanın qarşısının alınması imkanının müəyyən edilməsi.
- 5. Nəqliyyat vasitəsinin müəyyən yol məsafəsinin hansı vaxt ərzində qət etməsinin müəyyən edilməsi.
- q) sürüjünün hərəkətlərinin tədqiqi vəzifələri:
- 1. Hərəkətin təhlükəsizliyi baxımından sürüjünün hərəkət etməsinin müəyyən edilməsi;
- 2. Sürüjünün hərəkətlərinin və hərəkətin təhlükəsizliyi tələblərinə uyğunluğu nöqteyinəzərindən qiymətləndirilməsi;

- 3. Hadisə ilə sürüjünün hərəkətləri arasında səbəbli əlaqənin müəyyən edilməsi.
- V. Sürüjünün (hadisənin digər iştirakçılarının) psixofizioloji vəziyyətinin ekspertizası.

Vəzifələri:

- 1. Sürüjünün təhlükəli vəziyyəti vaxtında qiymətləndirə bilməsi imkanının tə'yini.
- 2. Yol-nəqliyyat hadisəsinin təsadüf etdiyi yol şəraitinin konkret vəziyyətindən asılı olaraq sürüjünün reaksiya vaxtının əhəmiyyətinin tə'yini;
- 3. Qəza şəraitində sürüjünün zəruri hərəkətləri edə bilmə imkanının tə'yini.
- 4. YNH-dən əvvəl sürüjü tərəfindən yaranmış yol şəraitini düzgün qəbuletmə imkanının tə'yini.
- 5. Yol şəraitinin müxtəlif hallarının sürüjüyə etdiyi psixoloji tə'siri nəzərə almaqla sürüjünün YNH-nin qarşısını ala bilməsi imkanının tə'yini.

<u>Avtotexniki ekspertizaya materialların</u> hazırlanması.

Ekspert-avtotexnik əvvəllər müəyyən edilmiş sübutlar əsasında tədqiqat yolu ilə yeni sübutlar müəyyən edir. Müstəntiq və məhkəmə tərəfindən təqdim edilən bu sübutlara əsaslanaraq ekspert rə'yini formalaşdırır. Bundan savayı ekspertizaya təqdim olunmuş materiallar əsasında bə'zi ilkin mə'lumatları ekspert özü müstəqil surətdə müəyyən edir.

Ekspert tədqiqatının tam və obyektiv aparılması üçün ekspertə təqdim olunan materiallar kifayət qədər olmalıdır. Həmin materiallara aşağıdakıları aid etmək olr:

- rekspertiza tə'yini haqqında müstəntiqin qərarı;
 - YNH yerinin baxışı protokolu;
- nəqliyyat vasitəsinin yoxlanılması və baxışı protokolu;
 - TNH üzrə arayış.

Bu siyahıya istintaq eksperimenti protokolu, hadisə zamanı meteoroloji şərait haqqında arayış, YNH zonasında yolun profili və yol səthinin vəziyyəti haqqında arayış, svetoforun iş recimi, həmçinin şahidlərin dindirmə protokolları da əlavə oluna bilər.

Ekspertizanın tə'yin edilməsi müstəntiq və məhkəmə tərəfindən prosessual şəkildə həyata keçirilməlidir. Ekspertizanın tə'yini haqqında qərar üç hissədən ibarətdir (giriş, təsviri və nətijə). Bizim üçün əhəmiyyət kəsb edən gərarın təsvir Başqa qərarlardan fərqli hissəsidir. olaraq. . hissəsində təsvir avtotexniki əks olunan mə'lumatların dairəsi genişdir və özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir.

Bu hissədə ekspert tədqiqatının obyekti ilə bağlı bə'zi hallar və YNH fabulası əks olunur. Həmçinin mexanizmini bərpa etmək üçün texniki mə'lumatların əks olunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onlara aiddir:

- YNH baş vermə vaxtı və yerinin koordinatları;
- nəqliyyat vasitəsinin növü, texniki vəziyyəti, hadisə zamanı onun yükü və yükün xarakteri;
- nəqliyyat vasitəsinin və piyadanın hərəkət sür'əti (əgər müəyyən edilibsə);
- * tormoz və yellənmə izlərinin uzunluğu və xarakteri;
- yolun keçid hissəsində nəqliyyat vasitələrinin, predmetlərin və digər obyektlərin yerləşməsi;
- YNH zamanı sürüjünün yerindən görünüş və müşahidə xarakteristikası.

Həmçinin qərarda sürüjü tərəfindən tormozlanmanın tətbiq edilməsi, onun nətijəsində nəqliyyat vasitəsinin zərbə nöqtəsinin qədəri və ondan sonra sürüşmə məsafəsi; nəqliyyat vasitəsinin hansı hissəsi ilə piyadanın, digər nəqliyyat vasitəsinin və maneələrin vurulması haqqında mə'lumatlar da qeyd olunur.

Qərarda göstərilən bütün mə'lumatlar ekspert tədqiqatında tam yox, qismən də istifadə oluna bilər.

Ona görə də qərarın təsvir hissəsində göstərilən ilkin mə'lumatların dairəsi yol-nəqliyyat hadisəsinin baş vermə hallarına və ekspert tədqiqatının məqsədlərinə müvafiq olaraq müəyyən edilir.

Ekspert tədqiqatının nətijəliyi və tamlığı ekspert qarşısında qoyulan sualların dairəsindən və dəqiqliyindən müəyyən mə'nada asılıdır.

Ekspertizanın aparılmasında yol-nəqliyyat hadisəsi yerinin baxışı protokolu mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Hadisə yerinin əsas elementlərinə aiddir:

- yol-nəqliyyat hadisəsinin nətijəsi olan obyektlər;
- nəqliyyat vasitələri, hadisə yerində onların vəziyyəti və bir-birinə münasibəti;
 - hərəkətin təşkili və tənzimlənmə vasitələri.

Bundan savayı jinayətin istintaqı üçün əhəmiyyət kəsb edən bütün ölçülər və məsafələr protokolda qeyd olunur.

Hadisə yerinə baxış protokoluna yolnəqliyyat hadisəsinin sxemi də əlavə olunur.

Sxemdə əks olunan predmetlərin və obyektlərin ölçüləri və onlar arasında məsafələri əyani və dəqiq təsəvvür etmək məqsədilə onu miqyas şəklində təsvir etmək məqsədəuyğundur.

Yol-nəqliyyat hadisəsinin baxışı protokoluna nəqliyyat vasitəsinin texniki vəziyyətinin baxışı protokolu da əlavə olunur. Bə'zi hallarda YNH-nə səbəb nəqliyyat vasitəsinin texniki nasazlığı olur. Həmin protokolda nəqliyyat vasitələrində olan zədənin forması, ölçüsü, yerləşdiyi yer, növü göstərilir. Bundan savayı nəqliyyat vasitəsinin texniki-sükan idarəetmə, tormoz sistemi, siqnal və işıqlandırıjı qurğuların və i.a. digər detalların vəziyyəti haqqında mə'lumatlar tam dəqiqliyi ilə əks olunur.

Ekspert tədqiqatının aparılması üçün əhəmiyyət kəsb edən materiallardan biri də YNH haqqında arayışdır. Arayışda hadisənin baş verdiyi vaxt, yer, zərərçəkənlərin ünvanları və hansı müalijə orqanlarına göndərilməsi, nəqliyyat vasitələri haqqında, onları idarə edən sürüjülər haqqında mə'lumatlar əks olunur. Həmin arayış yol-nəqliyyat hadisəsinin baxışını həyata keçirən vəzifəli şəxs tərəfindən tərtib olunur. Arayışda yolnəqliyyat hadisəsinin mexanizmi haqqında da mə'lumat əks olunur, lakin onlara həqiqi qiymət isə avtotexniki ekspertin rə'yi alındıqdan sonra vermək olar.

<u>Avtotexniki ekspertizanın mərhələləri.</u>

Yol-nəqliyyat hadisəsi ilə bağlı avtotexniki ekspert tədqiqatı - ekspertin tədqiqat fəaliyyətinin müəyyən üsul və metodlarına əsaslanaraq həyata keçirilir. Avtotexniki ekspert tədqiqatı özündə hesablamaları birləşdirir. YNH-nin növündən, mürəkkəbliyindən, ekspert qarşısında qoyulan sualların dairəsindən asılı olaraq tədqiqat müxtəlif xarakterdə ola bilər

Çox hallarda avtotexniki ekspertizanın keçirilməsi prosesini aşağıdakı mərhələlərə bölmək olar:

- redərarla tanış olmaq, materialları öyrənmək, ekspertiza qarşısında duran vəzifələri müəyyənləşdirmək və ilkin mə'lumatları qiymətləndirmək;
- * tədqiq olunan yol-nəqliyyat hadisəsinin mə'lumat modelini qurmaq;
- hesablamalar aparmaq, qrafik və sxemlər tərtib etmək;
- ☞ keçirilən tədqiqatları qiymətləndirmək və YNH-nin ilkin modelini müəyyən etmək;
 - nətijələri formalaşdırmaq;
 - ekspert rə'yini tərtib etmək.

Sadalanan ekspert tədqiqatının mərhələlərini dəqiqliklə nəzərdən keçirək.

Ekspertiza tə'yini haqqında qərarı aldıqdan sonra, ekspert qərarın mahiyyəti, müstəntiq tərəfindən müəyyən edilən YNH-nin fabulası və tədqiqatının qarşısında qoyulan suallarla tanış olur. Sonra ekspert tədqiqatını daha əlverişli keçirmək üçün jinayət işinin materiallarını təhlil edir və orda olan mə'lumatları ardıjıllıqla sistemləşdirir. Materialların öyrənilməsində onların tamlığına və əlaqələrinə xüsusi fikir verilir.

Ekspertizaya daxil olan materialları öyrəndikdən sonra ekspert-avtotexnik YNH-si zamanı hadisələrin xronoloji ardıjıllığının və onun iştirakçılarının hərəkətlərinin obrazını fikrən bərpa edir. Eyni zamanda o, qoyulan suallara tam javab

vermək üçün aparılajaq tədqiqatın və tələb olunan materialların siyahısını planda qeyd edir. Qərara və jinayət işinin materiallarına müvafiq olaraq tədqiq olunan YNH-nin baş vermə mexanizminin nümunəvi fərziyyələrini müəyyən edir. Bə'zi hallarda isə həmin fərziyyələr bir neçə ola bilər. Belə hallarda isə bütün fərziyyələr tədqiq olunmalıdır.

YNH-nin tədqiqi zamanı piyada və nəqliyyat vasitəsinin hərəkət parametrlərini müəyyən etmək üçün ekspert-avtotexnik hesablamalara mürajiət edir. Zəruri ilkin mə'lumatları isə o, müstəntiqin ekspertiza tə'yini haqqında qərarından və ekspertin sərənjamına göstərilmiş jinayət işinin materiallarından götürür. Bu mə'lumatların doğruluğuna ekspertdə güman yaransa da, onları dəyişdirməyə səlahiyyəti yoxdur. İlkin materiallarda hər hansı bir ziddiyyət və ya güman olarsa, ekspert onları verdiyi rə'yində göstərməlidir.

Bir qayda olaraq, təqdim olunan materiallar detal hesablamaların aparılması üçün kifayət etmir. Ona görə də ekspert bir sıra parametrləri mə'lumat kitablarından, normativ aktlardan, hazırlayan zavodun tə'limatlarından, elmi-tədqiqat işlərindən və digər mənbələrdən götürür.

Əldə edilən mə'lumatlara aiddir:

vermə vaxtı və qovulma yolu) təkərin yolun səthi ilə uzununa və eninə ilişmə əmsalı;

- yellənmənin müqavimət əmsalı;
- sürüjünün reaksiya vaxtı;

Yuxarıda göstərilən seçilmə göstərijiləri ekspert tədqiqatı prosesində yanaşı xarakter daşısa da, bə'zi hallarda onlarsız tədqiqatı aparmaq mümkün olmur. İlkin materiallarda olan mə'lumatlar nə qədər düzgün olarsa, ekspert rə'yi də bir o qədər olajaqdır.

YNH-nin ilkin modelinin qurulması zamanı ekspert hadisənin baş vermə vaxtını, yerini, hadisə verində vol şəraitini, nəgliyyat vasitəsinin hərəkət istiqamətini piyadanın VƏ hadisənin müxtəlif mərhələlərində yolun keçid hissəsində onların təqribi yerləşməsini müəyyən edilmiş model hesablamalar Müəyyən növbəsində ilkin mə'lumatların və qoyulmuş suallara javabın əsaslılığını, doğruluğunu müəyyən etməyə imkan verir. Hesablama zamanı analitik, qrafoanalitik və qrafik metodlardan istifadə oluna bilər. Aparılan hesablamaların nətijələrini işin digər halları ilə müqayisəetmə zamanı ilkin materialların doğruluğu təsdiq olunur və bu da öz növbəsində yeni sübutların əldə edilməsinə imkan yaradır.

Hesablamalar əsasında əldə edilmiş nətijələri qiymətləndirərkən, bə'zi hallarda ekspert YNH ilkin modelinin dəyişilməsi və ya tam imtina etmə zərurəti, bunun əvəzinə isə aparılan tədqiqatın nətijələrinə müvafiq yeni modelin işlənməsi zərurəti ilə qarşılaşır.

İndi isə yol-nəqliyyat hadisələrinin baş verməsi üçün şərait yaradan bə'zi halları nəzərdən keçirək.

Nəqliyyat vasitələrinin tormoz sistemində olan nasazlıqların yol-nəqliyyat hadisələrinə tə'siri.

Ekspert təjrübəsi göstərir ki, nəqliyyat vasitələrinin texniki vəziyyəti ilə əlaqədar baş verən yol-nəqliyyat hadisələrinin təxminən 40%-ni nəqliyyat vasitələrinin tormoz sistemində olan nasazlıqlar təşkil edir. Həmin nasazlıqların əksəriyyətini gündəlik qulluq zamanı müəyyən etmək və aradan qaldırmaq mümkündür.

Tormoz sisteminin effektivliyinin aşağı düşməsi və ya onun tə'sirsiz vəziyyətə düşməsi nəqliyyat vasitəsinin tam dayanma yolunun artmasına səbəb olur. Hadisənin qarşısının alınması üçün əsas tədbir nəqliyyatın tormozlanması olduğundan, yuxarıda göstərilənlər nəqliyyat vasitələrinin qarşısını almağa texniki imkanının azalması səbəb olur.

Nəqliyyat hadisələrinin dəyanətli hərəkətinin pozulmasına səbəb olan və ya şərait yaradan tormoz sistemindən ola bilən nasazlıqlar aşağıda göstərilir.

<u>Tormoz barabanı və qəliblər arasında</u> <u>araboşluğunun pozulması.</u>

Nəqliyyat vasitəsinin istismarı zamanı əmələ gələn əyilmə prosesi ilə əlaqədar qəliblər və barabanlar arasındakı ara boşluğu artır.

Təkərlərdən birində həmin ara boşluğunun artması tormozlanmanın ilkin prosesində və əsasən ilkin tormozlama zamanı qeyri-bərabər tormozlanmaya səbəb olur. Tədrijən tormozlama zamanı baraban və qəliblər arasındakı qeyribərabər ara boşluğunun olması nəqliyyat vasitəsinin dəyanətli hərəkətlərinə tə'sir etmir.

tormoz Pnevmatik sisteminda təkərlərin eyni vaxtda tormozlanmasının tə'min olunması üçün avtomobilin və əsasən tormozlama kamerasının milinin düzgün tənzimlənməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Tənzimlənmə düzgün olmadıqda diafraqmada birtərəfli əyilmə əmələ gəlir və silindirin divarına toxunmağa başlayır. Tormozlanma zamanı diafragmanın silindrin divarına toxunan hissəsi milə tə'sir göstərmir və buna görə də mil təkərin mexanizminə kiçik güvvə ilə tə'sir edir. Bu isə nəqliyyat vasitəsinin idarəolunmaz vəziyyətə düşməsi üçün şərait yarada bilər.

<u>Tormoz barabanı və qəliblər arasıda sürtünmə</u> <u>əmsalının azalması.</u>

Təkərlərin işçi tormoz silindrindən mayesinin sızması və təkərin topunun genişləndirijisindən (salnik) yağın çıxması ilə əlaqədar tormoz qəliblərinin yağlanması sürtünmə əmsalının azalmasına gətirib çıxarır.

Tormozlama zamanı tormoz qəliblərini yağlanmış vəziyyətdə olan təkərdə quru qəlibləri olan təkərə nəzərən az tormoz qüvvəsi yaranır, bu isə nəqliyyat vasitəsinin yana sürüşməsinin baş verməsinə səbəb olur.

Tormoz mexanizmlərinin yağlanması əsasən təkərin topunun normadan artıq yolla doldurulması, yastıqların həddindən artıq sıxılması (bərkidilməsi) ilə əlaqədar topun qızması, kipləşdirijinin keyfiyyətinin itməsi nətijəsində əmələ gəlir.

İşçi tormoz silindrinin kipliyinin pozulması tormoz mayesinin kristallaşması, yaxud onun mexanizminin qarışıqlarla çirklənməsi nətijəsində əmələ gələ bilər. Bu halda tormoz porşen və silindr arasında birləşməni tam tə'min etmir.

<u>Tormoz qəliblərinin bütün səth boyu barabana</u> sıxılması.

Effektiv tormozlanmanın yaranması üçün tormoz qəlibləri barabana bütün səth boyu sıxılmalıdır. Praktikada isə elə hallara rast gəlinir ki, baraban və tormoz qəlibləri dəyişdirildikdən sonra onların yerləşmə vəziyyətləri pozulur. Bunun nətijəsində qəliblər barabana yalnız yuxarı, yaxud aşağı hissələri ilə sıxılır və bə'zi hallarda isə bir tərəf qəlib bütün səth boyunja sıxılır. Bütün yuxarıda göstərilən hallarda təkərdə tormozlanma az effektivli olur və normal tormozlanma zamanı

qeyd olunan hallar dəyanətliyin pozulması üçün şərait yarada bilər.

<u>Hidravlik tormoz sisteminin qəliblərinin, yaxud</u> təkərin tormoz silindrinin porşeninin ilişməsi.

Tormoz silindrinin porşeninin ilişməsi çirklənmiş tormoz mayesinin kristallaşması, həmçinin tormoz qəliblərinin deformasiya olması nətijəsində yarana bilər. Tormozlama zamanı belə təkərdə baraban və qəliblər arasındakı sürtünmə qüvvəsi azalır və müvafiq olaraq tormozlama effektivliyi aşağı düşür.

Tormoz pedalına bir dəfə tə'sir etdikdə müəyyən olunmuş tormozlama effektivliyinin yaranması onu izah edir ki, hidravlik tormoz sistemində hava yoxdur və sistemdə kiplik tə'min olunmuşur. Əgər effektiv tormozlama yaranması üçün bir neçə dəfə tormoz pedalına tə'sir etmək lazım gəlirsə, onda belə tormoz sistemini texniki jəhətdən saz hesab etmək olmaz.

Tormozlama effektivliyi azaldıqda, yaxud tormoz pedalının birinji gedişində effektiv tormozlama tə'min olunmadıqda nəqliyyat vasitələrinin tam dayanma yolu artır və bunun nətijəsində yol-nəqliyyat hadisələrinin baş verməsi üçün şərait yaranır.

Məsələn, 50 km/saat sür'ətlə hərəkətdə olan yüksək VAZ-2106 markalı avtomobilinin tormoz sisteminin pedalın ikinji gedişində tə'sir göstərməsi

quru, düz, asfalt yolda onun tam dayanma yolunu 34 metrdən 39 metrə qədər artırır.

<u>Hidravlik tormoz sistemində havanın</u> <u>olması.</u>

Tormoz sistemində hava olduqda pedala tə'sir edərkən tormoz mayesi havanı sıxır, nətijədə effektiv tormozlama üçün lazımi təzyiq yaranmır. Lazımi təzyiq yaratmaq üçün sürüjü ikinji və üçünjü dəfə tormoz pedalına tə'sir etməli olur və nətijədə nəqliyyat vasitəsinin tam dayanma yolu artır:

- a) ekspert təjrübəsində ən çox rast gəlinən səbəblərdən biri də tormoz barabanının və qəliblərinin yağlanmasıdır;
- b) pnevmatik tormoz sistemində işçi tormoz kamerasında lazım olan təzyiqin yaranması;

Effektiv tormozlanmanın tə'min olunması üçün işçi tormoz kamerasında təzyiq 4÷5 kq/sm² hədlərində olmalıdır. İşçi tormoz kamerasında lazımi təzyigin yaranması sistemdən havanın hava balonlarından xarijə çıxması, yaxud da təzyigin aşağı düşməsi ilə əlaqədardır. Sistemdə havanın təzyiqinin aşağı düşməsi, həmçinin daim enişdə hərəkət zamanı tormozlama əməliyyatının tez-tez təkrar olunması ilə yarana bilər. Ona görə də daim enisdə hərəkət zamanı mühərriki söndürmək gəti gadağandır, belə ki. vəziyyətdə tormozlama üçün olan lazım havanın tam balonlardakı sıxılmış istifadə olunmasına səbəb ola bilər

- q) tormoz pedalının gedişinin artması, tormoz barabanı və qəliblər arsındakı ara boşluğunun artması, pnevmatik tormoz sistemli avtomobillərdə isə tormoz kamerasının milinin gedişinin artması ilə əlaqədar tormozun tənzimlənməsinin pozulması;
- d) yeyilmə nətijəsində tormoz qəlibləri və baraban arasındakı ara boşluğunun artması.

Tormoz barabanı və qəliblərin həddindən artıq yeyilməsi zamanı tormoz sisteminin işə düşməsinin gejikməsi vaxtının artması və tormoz qəliblərinin barabana sıxılma qüvvəsinin azalması ilə əlaqədar tormozlama keyfiyyəti aşağı düşür.

İstismar zamanı tormoz mexanizmlərinin təbii yeyilmə prosesi gedir və nətijədə sürtünən hissələr arasında araboşluğu artır. Ona görə də vaxtında tənzimləmə işlərinin aparılması böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Tormoz barabanı və qəliblər arasında yeyilmə prosesinin müəyyən olunmuş həddən artıq qiymət olması yolverilməzdir. Belə ki, bu hal nəqliyyat vasitəsinin tormoz sisteminin tam tə'sirsiz olmasına gətirib çıxarır. Əgər qəlibin işçi səthi ilə pərçim başlığı arasındakı məsafə 0,5 mm-dən azdırsa, onda tormoz qəlibləri dəyişdirilməlidir.

Sistemdən tormoz mayesinin sızması baş tormoz silindrində tormoz mayesinin səviyyəsinin azalmasına, sistemə hava daxil olmasına və konturlardan birinin, yaxud da bütünlükdə tormoz sisteminin tə'sirsiz vəziyyətə düşməsinə səbəb ola bilər.

Təkərin tormoz silindrindən tormoz mayesinin sızması tormoz qəlibləri və baraban arasındakı sürtünmə əmsalının azalmasına səbəb olur. İşçi tormoz silindirindən tormoz mayesinin sızma səbəbləri əsasən tormoz mayesində mexaniki qarışıqların olması, mancetin yeyilməsi, silindrin korroziyaya uğraması ilə əlaqədardır.

Pnevmatik tormoz sistemində kipliyin pozulması kamerada təzyiqin aşağı düşməsinə səbəb olur və həmin vəziyyətdə tormozlama effektivliyi azalır.

Praktika göstərir ki, tormoz kamerasının kipliyinin pozulması əsasən diafraqmanın zəifləməsi nətijəsində baş verir. Tormoz sisteminin tə'sirsiz vəziyyətə düşməsinin qarşısının alınması üçün hər 2 il istismardan sonra (hətta əgər işçi vəziyyətdədirsə) diafraqmalar dəyişdirilməlidir.

Əgər kompressor işləyirsə, lakin sistemdə 5÷6 kqs/sm² hava təzyiqini tə'min etmirsə, onda həmin nəqliyyat vasitəsinin istismar olunmasını təhlükəsiz hesab etmək olmaz. Belə ki, vaxtaşırı tormozlama zamanı, yaxud mühərrik qəflətən dayandıqda tormoz sistemi effektiv tormozlamanı tə'min edə bilməz.

Porşen üzükləri yeyildikdə kompressorun sıxılma kamerasına artıq miqdarda yağ daxil olur və sonra pnevmosistemdə yayılaraq onu çirkləndirir.

Uzunmüddətli istismar zamanı kompressor blokunun başlığında birləşmə zəifləyir və nətijədə kompressorun iş qabiliyyətinin azalmasına və sistemdə hava təzyiqinin aşağı düşməsinə səbəb olur.

Yol və yol şəraitinin yol-nəqliyyat hadisələrinin baş verməsinə tə'siri.

Yol-nəqliyyat hadisələrinin baş verməsinə yol və yol şəraiti də bir amil kimi tə'sir göstərir.

Avtomobil yolları - bütün eni boyunja hərəkət üçün istifadə edilən hər hansı küçə, prospekt, yol, döngə və s. ilə xarakterizə olunur.

Yol şəraiti - hərəkət hissəsinin örtüyü, hərəkət hissəsi örtüyünün texniki vəziyyətinin hərəkət hissəsi örtüyünün atmosfer şəraitindən asılı olan vəziyyəti və s. xarakterizə olunur.

Yol-nəqliyyat hadisələri üçün şərait yaradan yol və yol şəraiti amillərinə- yol səthi ilə avtomobilin şini arasında olan ilişmə əmsalı, günün qaranlıq vaxtı görünüş məsafəsi, yolun mailliyi, yolun dönmə radiusu və yolun döngəli hissəsində görünüş məsafəsi və s. aiddir.

Bu qeyd olunanların hər birinin yol hərəkətinin təhlükəsizliyinə böyük tə'siri var.

Avtomobil şininin yol səthi ilə ilişmə əmsalı.

Avtomobil şini ilə yol səthi arasında ilişmə əmsalı avtomobilin çəkisinə nisbəti ilə ifadə olunur.

Nəqliyyat vasitəsinin şinlərinin protektor naxışları yeyildikdə isə istismarı zamanı ilişmə

əmsalının iki dəfə azalmasına səbəb olur. İlişmə əmsalının azalmasına həmçinin yol səthinin uzunmüddətli istismar nətijəsində həddindən artıq hamarlaşması da səbəb olur.

İstismar zamanı yolun hərəkət hissəsinin eni boyunja nəqliyyat vasitəsinin şinləri arasında müxtəlif ilişmə əmsalları olur. Belə ki, hərəkət hissəsinin şin ilə intensiv əlaqədə olan yerində yeyilmə daha çox olduğundan həmin hissədə ilişmə əmsalı kiçik olur. Yol səthi ilə şinlər arasında ilişmə qabiliyyətinin azalmasına yol örtüyünün yaş olması da böyük tə'sir göstərir.

Hərəkət hissəsi yaş olduqda ilişmə əmsalı öz-özünə azalır, belə ki, hərəkət hissəsində palçıq olduqda, ələlxüsus yağış yağmağa başlayan ilk anlarda ilişmə əmsalı kiçik olur. Çünki avtomobilin şinləri ilə yol səth arasında sürüşkən təbəqə yaranır ki, bu da təbəqə yol səthi ilə avtomobilin şinləri arasında ilişmə qabiliyyətinin kifayət qədər azalmasına gətirib çıxarır. İlişmə əmsalına tə'sir göstərən amillərdən biri də yol səthinin qarlı və buzlu olmasıdır.

Avtomobil şinləri ilə yol səthi arasında ilişmə əmsalının qiyməti xüsusi jihazların köməyi ilə, eksperiment yolu ilə müəyyən edilir. Həmin jihazlara PKRS-2d, PKRS-2s tipli diametrik jihazlar aiddir. Sonra isə müəyyən yol sahəsində ilişmə əmsalının faktiki qiyməti ilə normativ qiyməti müqayisə etməklə yoxlanılır.

Bə'zi hallarda yolun hərəkət hissəsinin eni hərəkətin təhlükəsizliyinə tə'sir göstərir.

Hərəkət hissəsinin eninin kifayət qədər olmaması avtomobillərin qarşılıqlı hərəkətini çətinləşdirir, orta sür'əti aşağı salır, avtomobilləri bir-birinə yaxınlaşdırır, volun qabiliyyətini azaldır və ümumiyyətlə, təhlükəsizliyi tə'min etmir. Qeyd olunan yol şəraitində təhlükəsiz ilə tə'min olunması ücün hərəkət hərəkəti hissəsinin eni qəbul edilmiş standartlara uyğun olaraq ikitərəfli hərəkət üçün ən azı 4,5 metr, ehtiyat hissəsinin eni isə 1,75 metr olmalıdır.

Belə hallarda həmin yolda nəqliyyat vasitələrinin hərəkət sür'ətlərini və konkret yol şəraitini bildirən yol nişanları qoyulmalıdır.

Yol səthində olan qüsurların hərəkətin təhlükəsizliyinə tə'siri.

İstismar nətijəsində yol örtüyündə dalğavari sahələr, çala çökəklər, girinti-çıxıntılar yarana bilər. Yol-nəqliyyat hadisələrinin analizi göstərir ki, yolun səthində olan qüsurlar yol-nəqliyyat hadisələrinin baş verməsi üçün şərait yaradılmasına mühüm tə'sir göstərir.

Bə'zi hallarda yaşayış məntəqələrində yolun hərəkət hissəsində yerləşən kommunikasiya quyularının qapağının açıq olması, yaxud həmin quyuların qapağının yol səviyyəsindən yuxarı yerləşməsi hərəkətin təhlükəsizliyinə tə'sir göstərir.

Göstərilən yol şəraitində hərəkətdə olan nəqliyyat vasitəsinin təkərlərindən biri qapağı açıq olan rabitə quyusuna düşdükdə, yaxud yol

səviyyəsindən yuxarıda yerləşən rabitə quyusunun qapağı ilə toqquşduqda nəqliyyat vasitəsinin sağ və sol təkərlərinə tə'sir edən müqavimət güvvəsinin giyməti bir-birindən kəskin fərqlənir ki, bu da nəqliyyat vasitəsinin hərəkət istiqamətinin özbasına dəyişilməsinə səbəb olur. Nəgliyyat vasitəsinin hərəkət zamanı bu səbəbdən hərəkət istigamətinin qəflətən dəyişməsi yolda gəza şəraiti yaradır. Eyni zamanda yol örtüyünün qüsurlu həmin yolla hərəkətdə olan nəgliyyat vasitələrinin hissələrinin normadan yeyilməsinə və nasaz hala düşməsinə, bu da öz növbəsində yol-nəqliyyat hadisələrinin verməsinə səbəb olur. Həmçinin yolun hərəkət istiqamətində olan qüsurlu yoldan keçmək üçün sürüjü bu və ya digər istigamətdə manevr aparmağa məjbur olur, bu isə arxadan və qarşıdan gələn nəqliyyat vasitələri üçün maneə, yaxud təhlükə yaradır, həmçinin yolun kənarında olan maneələrin hər hansı birisilə toqquşmaq ehtimalı varadır.

Yollarda uzununa və eninə mailliyin və döngənin olması həmin yolda yolun görünüş məsafəsini, yolda olan obyektlərin görünüşünü məhdudlaşdırır, nəqliyyat vasitəsinin sür'ət reciminə tə'sir göstərir. Bu da öz növbəsində yolnəqliyyat hadisələrin baş verməsinə şərait yaradır.

Döngəli yollarda baş verən yol-nəqliyyat hadisələrinin çoxu, dönmə radiusu kiçik olan yol sahələrinə aiddir. Sərt enişli və kiçik radiuslu döngələrdə nəqliyyat vasitələrinin yoldan çıxaraq aşmasına daha çox təsadüf olunur. Belə yolnəqliyyat hadisələri daha çox dağ yollarında baş verir.

Yol hərəkətinin təhlükəsizliyinin tə'min edilməsində yol və yol şəraitini təşkil edən amillərin hər birinin ayrılıqda böyük rolu vardır. Avtotexniki ekspertiza zamanı bu amillərin nəzərə alınması işin obyektivliyini tə'min etmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Nəqliyyat vasitələrinin yorğunluqdan qırılmasının yol-nəqliyyat hadisəsinə tə'siri.

Yollarda nəqliyyat vasitələrinin hərəkət intensivliyinin və sür'ətinin artması ilə əlaqədar olaraq hissə və qovşaqların texniki jəhətdən saz olması mühüm əhəmiyyətə malikdir, eyni zamanda hərəkətin təhlükəsizliyini tə'min edən zəruri şərtlərdən biridir.

İstismar prosesində nəqliyyat vasitələrinin hissələrində yaranan zədələrin xarakterik ən biri də onların yorğunluq çatının növlərindən inkişafından gırılmasıdır. Nəgliyyat vasitəsinin təhlükəsiz idarə olunmasını tə'min edən hissələrin yorğunluq çatından qırılmasının ən təhlükəli jəhəti odur ki, hissə gırılana gədər əksər hallarda onun yorğunluq çatının tə'sirinə mə'ruz qalmasını xüsusi jihazlar olmadan texniki qulluq zamanı adi yoxlama metodları vasitəsi ilə aşkara çıxarmaq mümkün Bununla əlaqədar normal prosesində nəgliyyat vasitəsinin hissəsinin

yorğunluq çatının inkişafından gözlənilmədən sınması əksər hallarda yol-nəqliyyat hadisələrinin baş verməsinə səbəb olur. Ona görə də ayrı-ayrı hissələrdə yorğunluq çatının yaranmasına səbəb olan faktların müəyyənləşdirilməsi və yorğunluq qırma-larının qarşısının alınması üçün hər bir yorğunluq qırılmasının hərtərəfli öyrənilməsi zəruridir.

Ekspert təjrübəsi göstərir ki, yorğunluq qırılmaları əsasən nəqliyyat vasitəsinin hərəkət hissəsində (təkərləri bərkidən boltlar), sükanlı idarəetmə hissəsində (tyaqaların almajıqlı yorğunluqdan barmagların qırılması, yuvasına əlavə şaybaların qoyulması, yuvanın yağlanması və s.), tormoz sisteminin hissələrində borularının tə'minatlı kevfivvətli ٧ə bərkidilməsi və s.) rast gəlinir.

Nəqliyyat vasitələrinin hissələri üçün ən çox iki növ gırılma xarakterikdir:

- "yorulmadan" qırılmalar-çoxsaylı təkrar edilən və dəyişən qüvvələrin tə'sirindən qırılmalar;
- ☞ kövrək qırılmalar-bir dəfə tə'sir edən qüvvədən qırılma.

2-ji sual: MÜHƏNDİS-TEXNİKİ EKSPERTİZALAR SİNFİ, ONUN QRUPLARI VƏ NÖVLƏRİ

a) Yanğın-texniki ekspertiza:

Yanğın-texniki ekspertizanın məqsədi jinayət işinin istintaqı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən halları-yanğının yaranmasını və inkişafını müəyyən etməkdən ibarətdir. Yanğınla əlaqədar jinayətlərin istintaqında yanğının səbəbi, mənbəyi və vurulan ziyanın miqdarı müəyyən edilməlidir. Göstərilən bu və ya digər məsələləri həll etmək üçün yanğınla əlaqədar jinayətlərin istintaqında yanğın-texniki ekspertiza tə'yin olunur.

Yanğın-texniki ekspertizasının vəzifələri:

- yanğının yaranma yerinin və vaxtının müəyyən edilməsi (yanğın mənbəyinin tə'yin edilməsi);
- yanğının səbəbinin, şəraitinin və inkişaf prosesinin müəyyən edilməsi;
- yanğın vaxtı alovun inkişaf xüsusiyyətlərinin və şəraitinin tədqiq edilməsi;
- yanğın təhlükəsizliyi şəraitinin və qaydalarının pozulması faktının müəyyən edilməsi;
- yanğın təhükəsizliyi qaydalarının pozulması ilə yanğının yaranma səbəbi, onun aşkar edilməsi şəraiti, onun söndürülməsi və nətijələri ilə səbəbli əlaqənin müəyyən edilməsi.

Yanğın-texniki ekspertizasının obyektləri:

yanğının yeri;

- ☞ yanmış, külə çevrilmiş konstruksiya elementləri, yanmış predmetlərin interyerası;
- zədələnmiş nəqliyyat vasitələri və böyük qabaritə malik olan predmetlər;
 - mexanizmlər, qurğular və onların detalları;
- yanmış və tam yanmamış predmetlər və onların qalıqları;
- ☞ maddələrin və materialların alışdırılması üçün istifadə edilən qurğular;
 - yanğın çatları, his və qatran izləri;
- yanğın siqnalizasiyası qurğuları və yanğın söndürmə vasitələri;
 - elektrik qızdırıjı jihazlar və onların şnurları;
- avariyalı recimin əlamətləri olan zədələnmiş elektrik lampaları;
- Fəriməyə mə'ruz qalmış elektrik naqillərinin, kabellərin hissələri;
- ☞ avariyalı recimin əlamətləri olan elektrik mühafizə qurğuları.

Müqayisəli tədqiqat və model ekspert eksperimentlərinin aparılması üçün yanğın texniki ekspertizaya müqayisəli nümunələr qismində maddələr, materiallar, elektronaqillər, kabellər (zəruri hallarda mühafizə aparatları və digər qurğular), digər nümunələr təqdim olunur.

Yanğın-texniki ekspertizanın tə'yin edilməsində həll edilən sualların dairəsinin genişliyini nəzərə alaraq, ekspert qarşısında qoyulan sualların seçilməsində və tədqiqatın

aparılması üçün zəruri materialların və mə'lumatların təqdim edilməsində yanğın yerində məsləhətlərin aparılması məqsədəuyğundur.

Digər mühəndis-texniki ekspertizalarda olduğu kimi yanğın texniki ekspertizanın aparılması zamanı yanğın baş vermiş obyektin texniki sənədlərinin və onun qurğularının təhlili, yanğının yaranması, inkişafı və söndürülməsi halları haqqında mə'lumatların ümumiləşdirilməsi, yanğın zamanı baş vermiş proseslərin modelləşdirilməsi zərurəti yaranır.

Ekspertizanın nətijəsi isə ekspertə təqdim edilmiş materialların keyfiyyətindən və tam olmasından daha çox asılıdır.

Həmin materiallara aşağıdakılar aiddir:

- Fhadisə yerinə baxış protokolu və ona əlavə edilmiş fotojədvəllər, çertyoclar və sxemlər;
- yanğının baş verdiyi, aşkar olduğu vaxt, yer və hava şəraiti haqqında mə'lumatlar;
- yanmış obyektin xarakteristikası, onun materialları və konstruksiyası-nın oda davamlılığı haqqında mə'lumatlar;
- yanğın baş vermiş obyektdə olan tez alışan yüklərin növü, onların lokalizasiyası və yerləşdirilməsi üsulları;
- ø obyektin elektrik tə'minediji qurğularının daxili və xariji sxemi, elektrik rubilniklərinin vəziyyəti;
- ☞ yanğının yaranması ilə səbəbli əlaqədə olan hadisə haqqında mə'lumatlar;

- yanğının aşkar edilməsi şəraiti və onun əlamətləri: onun inkişafının və söndürülməsinin xüsusiyyətləri, davam etmə müddəti və nətijələri;
- ☞ istilik, yanğınsöndürən və elektrik sistemlərinin xarakteristikası.

Yanğın-texniki ekspertizasının qarşısında qoyulan suallar konkret xarakter daşımalı və irəli sürülmüş fərziyyələrlə bilavasitə bağlı olmalıdır. Bə'zən yanğınla əlaqədar hadisə yerinə səthi baxış keçirildiyi və heç bir maddi obyektin götürülmədiyi hallarda ekspertə jinayət işinin bütün materialları təqdim olunur və bu zaman ekspert qarşısında anjaq bir sual qoyulur: "Yanğının səbəbi nədir?"

Bu, ekspertin öz səlahiyyətləri çərçivəsindən qırağa çıxmasına və onu istintaq fərziyyələrinin və şahid ifadələrinin təhlili ilə məşğul olmasına məjbur edir.

Belə hallarda ekspertin nətijələri güman xarakter daşıyır və heç bir sübut əhəmiyyəti kəsb etmir.

Bir qayda olaraq yanğın-texniki ekspertiza qarşısında diaqnostik xarakterik suallar qoyulur və onları bir neçə qrupa bölmək olar:

- I. Yanğının mənbəyinin və dinamikasının diaqnostikası:
- 1. Yanğının mənbəyi harada yerləşir?
- 2. Yanğının mənbəyinin bu yerdə yerləşməsini hansı əlamətlər göstərir?
- 3. Yanğının mənbəyini göstərən əlamətlərin yaranma mexanizmi nejədir?

- 4. Bu predmetin, konstruksiyanın lokal zədələnməsi (deformasiya, yanması, külə dönməsi) nə ilə izah olunur?
- 5. Yanğın zamanı bu yerdə ən yüksək hərarət nə qədər olmuşdur?
- 6. Yanğın zamanı yanajaq maddələrinin olmasını göstərən əlamətlər varmı?
- 7. Qeyd olunmuş alovun rənginə, tüstünün sıxlığı və rənginə görə hansı maddələr və materiallar yanmışdır?
- 8. Yanğın zamanı yaranmış temperatura konkret predmetlərin, materialların ərinməsi üçün və tikinti konstruksiyaların dağılması üçün kifayət edirmi?
- 9. Materialların, maddələrin yanma sür'əti və xətti nejə olmuşdur?
- 10. Yanğının xarakterinə görə yandırmadan açıq yanğına qədər təxminən nə qədər vaxt keçməli idi?
- 11. Yanma hansı yerdən başlamış və hansı yollarla alov yayılmışdır?
- 12. Mə'lum miqdarda olan müəyyən predmetlərin tam yanması üçün nə qədər vaxt tələb olunur?
- II. Yanğının yaranma mexanizminin diaqnostikası.
- Hansı hadisə daha əvvəl baş vermişdir: yanğın, yoxsa partlayış?
- 2. Göstərilən halda yanğın mənbəyində yanmanın yaranması mexanizmi nejə olmuşdur?
- III. Alışma mənbəyinin yanajaq maddələri ilə özözünə alışan maddə və materiallarla qarşılıqlı xüsusiyyətlərinin diaqnostikası.

- Müəyyən alışma mənbəyinin tə'sirindən hansı müddət ərzində konkret material, maddə, mə'lumat və konstruksiya alışa bilər?
- 2. Konkret şəraitdə müəyyən maddələrin, materialların və mə'mulatların öz-özünə alışması (kimyəvi, istilik, mikro-bioloji) mümkündürmü?
- 3. Yanğının mənbəyində öz-özünə alışmanı göstərən əlamətlər varmı?
- 4. Təqdim olunmuş obyektlərin üzərində tez alışan mayelərin, yanajaq-sürtgü materiallarının izləri varmı?
- IV. Yanğının elektrik mənbələrinin alışmasından yaranması mümkünlüyünün diaqnostikası:
- 1. Yanğın şəraitində yanan obyektin elektrik qurğuları gərginlikdə olubmu?
- 2. Təqdim edilmiş maddi sübutlarda ərinmə, qısa qapanma izləri varmı?
- 3. Maddi sübutlarda defektlərin əmələ gəlməsinə və materialların xassələrinin dəyişməsinə səbəb nədir?
- 4. Elektrik qurğusunda avariyalı recimin yaranması və inkişafı mexanizmi nejə olmuşdur?
- 5. Elektrik naqillərinin qısa qapanması özünü göstərmişdirmi, əgər belə olmuşdursa, buna səbəb nə idi?
- 6. Təqdim edilmiş predmet elektrik jihazının qalığıdırmı?
- 7. Elektrik qurğusunda yaranmış avariyalı recimlə yanğının baş verməsi arasında səbəbli əlaqə varmı?

- V. Yanğının baş verməsi mümkünlüyünün diaqnostikası:
- İşləyən qurğunun səthində hansı temperatur yaranmışdır?
- 2. Göstərilən maddələrin alovlanması üçün bu temperatur kifayətdirmi?
- 3. Yanğınla zəifləmiş obyektin vəziyyətinə əsasən, yanğının davam etmə müddəti nə qədər olmuşdur?
- 4. Göstərilən şəraitlər zamanı müəyyən materialların öz-özünə alışması mümkündürmü?
- 5. Tədqiq olunan texniki vasitələrin quruluşu yanğın təhlükəsizlik tələblərinə uyğundurmu?
- 6. Partlayış yanğının baş verməsinin səbəbi idimi?
- 7. Fitilin müəyyən şəraitlərdə yanması üçün nə qədər vaxt tələb olunur?
- VI. Açıq alovdan yanğının baş verməsinin diagnostikası:
- 1. Açıq alovla kontakt zamanı bu predmetin, materialın yanması mümkündürmü?
- 2. Fitilin nə qədər vaxt ərzində tə'sirindən materialın yanması baş verə bilər?
- 3. Materialın, predmetin yanması hansı şəraitdə baş verə bilər?
- 4. Tüstü bajasından çıxan qığıljım, közərmiş vəziyyətdə göstərilən məsafəni uça bilərmi?

Yanğın-texniki ekspert qarşısında digər diagnostik xarakterli suallar da qoymaq olar:

 Yanğın təhlükəsizlik qaydalarına riayət olunmasını tə'min etmək hansı vəzifəli şəxsin üzərinə düşürdü?

- 2. Göstərilən vəzifəli şəxs üzərinə düşən və yanğından xəbərdarlıq üçün bütün zəruri hərəkətləri etmişdirmi? Əgər belə olmamışdırsa, onda hansı hərəkətlər edilmişdir?
- 3. Göstərilən obyektdə olan vəziyyət yanğın əleyhinə olan təhlükəsizlik qaydalarına uyğundurmu?
- 4. Göstərilən predmetlər tez alışanlar kateqoriyasına aiddirmi və müəyyən şəraitlərdə öz-özünə alışa bilərdimi?
- 5. Yanma məhsulları hansı materialın qalıqlarıdır?
- 6. Göstərilən predmet yüksək hərarət tə'sirinə mə'ruz qalıbmı?

b) Elektrotexniki ekspertiza:

Elektrotexniki ekspertiza elektrik naqillərinin və qurğularının onlarda avariya recimlərinin öyrənil-məsi məqsədilə keçirilir.

Elektrotexniki ekspertizanın obyektləri: elektrik qurğuları, elektrik jihazları və onların hissələri, elektrik naqillərinin və kabellərinin hissələri, elektrik mühafizə qurğuları.

Müqayisəli tədqiqat üçün elektrotexniki ekspertizaya analoji jihazlar, qurğular, naqil və kabel hissələri, qoruyujular və mühafizə aparatları təqdim edilir.

Elektrotexniki ekspertiza çox hallarda digər mühəndis-texniki ekspertizaların keçirildiyi müəssisələrdə həyata keçirilir. Çox hallarda isə elektrotexniki ekspertiza digər növ mühəndis-texniki ekspertizalarla birgə kompleks şəkildə keçirilir.

Elektrotexniki ekspertizanın qarşısında aşağıdakı diaqnostik xarakterli suallar qoyulur:

- 1. Tədqiq olunan elektrik qurğusunun, elektrik jihazının texniki xarakteristikası nejədir?
- Elektrik qurğusu, elektrik jihazı saz vəziyyətdədirmi? Əgər saz deyilsə, onda nasazlığın səbəbi nədir?
- 3. Nasazlıqlar hazırlanma texnologiyasının pozulması və ya düzgün istismar edilməməsi nətijəsində, ya da ki, başqa səbəblərdən əmələ qəlmişdirmi?
- 4. Elektrik naqilləri tələb olunan yüklənmə güjünə uyğundurmu?
- 5. Elektrik mühafizə qurğularının quruluşunun xarakteristikası ümumi tələblərə javab verirmi?
- 6. Elektrik qurğusunda avariyalı recimin yaranması və inkişaf mexanizmi nejə olmuşdur?

v) Tikinti-texniki ekspertiza:

Jinayət işlərinin istintaqı ilə əlaqədar olaraq, bir çox hallarda görülən tikinti işlərinin həjmini, xüsusiyyətini, materialların qiymətini, avariyalı mexanizmlərin yaranmasını, layihə sənədlərinin əsaslılığını müəyyənləşdir-mək məqsədilə tikintitexniki ekspertiza tə'yin olunur.

Tikinti-texniki ekspertizanın obyektləri:

- rtikinti obyektləri (bina, tikililər və onların hissələri);
- tikinti obyektinin yerləşdiyi ərazilər və sahələr;
- tikinti-quraşdırma, tikinti-tə'mir işlərinin yerinə yetirilməsinin layihə- smeta sənədləri;
- tikinti-qurşadırma və tikinti-tə'mir işlərinin keçirilməsi barədə müqavilələr;
- Tikinti sahələrinin tədqiqinə dair mühəndis topoloji ekspertizasının rə'yi;
- # tikinti-quraşdırma və tə'mir işlərinin yerinə
 yetirilməsi və tikinti materiallarının silinməsi
 haqqında hesabatlar;
- tikinti-quraşdırma və tə'mir işləri zamanı baş vermiş avariyaların səbəbi, bədbəxt hadisələrin tədqiqi haqqında aktlar;
 - mülkiyyətə sahiblik hüququnu təsdiqləyən fakt.

Tikinti-texniki ekspertiza qarşısında qoyulan sualları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- I. Tikinti-texniki sənədlərin əsaslılığı və onların ümumi tələblərə javab verməsi:
- Layihə-smeta sənədləri texniki jəhətdən əsaslandırılmış şəkildə tərtib olunmuşdurmu və bunlarda tikinti işlərinin həjmi və dəyəri artırılmışdırmı?
- 2. Tikinti işləri layihə-smeta sənədlərinə uyğun olaraq ijra edilmişdirmi?

- 3. Tikintinin texniki layihəsi düzdürmü, əgər belə deyilsə, nə səbəbə düz deyil?
- 4. Tikinti-quraşdırma işlərinin başlanmasına qədər müvafiq texniki sənədlər tərtib olunmuşdurmu?
- 5. Yerlərdə kəşfiyyat işlərinin ijrası zamanı nöqsanlara yol verilmişdirmi? Əgər belədirsə, onda bu nöqsanlar nədən ibarətdir?
- 6. Tikinti üçün yer texniki jəhətdən düzgün seçilmişdirmi, əgər belə deyildirsə, nə səbəbə düzgün seçilməmişdir?
- II. Tikinti-quraşdırma və tə'mir işlərinin həjminin, keyfiyyətinin, ona sərf olunmuş vaxtın və xərjlərin qiymətləndirilməsi.
- İjra edilmiş tikinti işlərinin faktiki həjmi nə qədərdir?
- İşlərin qəbulunun konkret aktlarında ijra edilmiş işlərin həjmi və xarakteri düzgün göstərilmişdirmi?
- 3. İşin görülməsi üçün hansı materiallar və nə qədər miqdarda istifadə olunmuşdur və faktiki xərjlər hesabdan silinmiş materialların miqdarına uyğundurmu?
- 4. Müəyyən obyektin tikilməsi üçün əlavə tikinti materiallarının tələb olunmasına zərurət var idimi?
- 5. Tikintinin maliyyələşdirilməsi müəyyən olunmuş qaydalardan yayınma ilə ijra edilmişdirmi, əgər belədirsə, əsassız maliyyələşdirmənin ölçüləri nə qədər olmuşdur?
- 6. Hansı hallar tikintinin uzadılmasına və onun bahalaşmasına səbəb olmuşdur?

- 7. Tapşırıqlarda işçi vaxtlarının normaları və qiymətləndirilməsi və əmək haqqının müəyyən məbləği düzgün tətbiq edilmişdirmi?
- 8. İşlərin dəyişdirilməsi olmuşdurmu, əgər belədirsə, bu materialların əlavə xərjlənməsi ilə əlaqədar olmuşdurmu?
- 9. Göstərilən tikinti materiallarında nöqsanların yaranmasına səbəb nə olmuşdur?
- 10. Tikinti işləri keyfiyyətjə yaxşı ijra edilmişdirmi, əgər belə deyilsə, onun keyfiyyətjə yaxşı olmadığı nədə əks olunur?
- III. Yerinə yetirilmiş tikinti-quraşdırma və tə'mir işlərinin qəbulu və hesabının düzgünlüyünün qiymətləndirilməsi:
- 1. Tikinti-quraşdırma və tə'mir işlərinin qəbulunda hər hansı yayınmalar buraxılmışdırmı, əgər belədirsə, bunlar nədən ibarətdir?
- 2. İşlərin qəbuledilmə aktlarında vahid qiymətləndirilmə düzgün tətbiq edilmiş və işlərin dəyəri düzgün müəyyən edilmişdirmi?
- 3. İşlərin qəbulu aktlarında görülmüş işlərin həjminin və dəyərinin artırılmasına və naryadlarda normaların və qiymətləndirmələrin yanlış tətbiqinin göstərilməsinə görə hansı vəzifəli şəxs məs'uliyyət daşıyır?
- 4. İşin ijraçılardan qəbulu zamanı müəyyən olunmuş qaydalardan hər hansı bir yayınmalar olmuşdurmu, əgər olmuşdursa, bunlar nədən ibarətdir?

- IV. Tikinti-quraşdırma və tə'mir işlərinin yerinə yetirilməsinin baş vermiş qəzalarla səbəbli əlaqənin müəyyən edilməsi:
- 1. Binanın, tikilinin, konfiqurasiyanın dağılması mexanizmi nejədir?
- Tikintidə hansı təhlükəsizlik qaydaları pozulmuşdur?
- 3. Göstərilən layihə tikinti-təhlükəsizlik qaydalarına uyğundurmu?
- 4. Baş vermiş qəza və ya təhlükəsizlik qaydalarının pozulması, göstərilən tikinti materiallarının və qurğularının istifadəsi ilə bağlıdırmı?
- Zərərçəkənin ixtisası, onun yerinə yetirdiyi işlə uyğundurmu?

q) Kompyüter-texniki ekspertiza:

Kompyüter-texniki ekspertiza mühəndistexniki ekspertizaların yeni qrupudur. Bu növ ekspertizanın yaranmasına səbəb kompyüter texnologiya-sının insan fəaliyyətinin bütün sahələrində istifadə edilməsi ilə bağlıdır.

Özünəməxsus vəzifələrinə və spesifik tədqiqat obyektlərinə görə kompyüter-texniki ekspertizasını iki növə ayırmaq olar:

Fkompyüterlərin və onların dəstlərinin texniki ekspertizası, hansı ki, kompyüterlərin vəziyyətinin və konstruksiya xüsusiyyətlərinin, onun ətraf quruluşunun, maqnit daşıyıjılarının,

onlarda yaranmış nasazlıqların öyrənilməsi məqsədilə ilə keçirilir;

proqram tə'minatının və mə'lumatların ekspertizası, hansı ki, kompyüterdə maqnitdaşıyıjılarda saxlanılan mə'lumatların öyrənilməsi məqsədilə keçirilir.

Kompyüter-texniki ekspertizasının obyektləri:

- ☞kompyüter və onların bloklar sistemi;
- periferik qurğular (displeylər, printerlər, klaviaturalar, skanerlər, manipulyatorlar və s.), kompyüterlərin kommunikasiya qurğuları və hesablayıjı şəbəkələr;
 - mə'lumatların maqnitdaşıyıjıları;
 - roqram və mətn faylların yazıları;
 - relektron qeydiyyat kitabçaları, peyjerlər və

S.

Kompyüter-texniki ekspertizası qarşısında aşağıdakı suallar qoyulur:

- 1. Tədqiqata hansı model kompyüter təqdim olunmuşur?
- 2. Təqdim edilmiş kompyüterin texniki quruluşu əlavə edilən sənədə uyğundurmu?
- 3. Kompyüter və onun hissələri harada, nə vaxt hazırlanmış və yığılmışdır?
- 4. Kompyüter zavodda və ya kustar üsulu ilə yığılmışdır?
- 5. Kompyüter və onun hissələri sazdırmı? Kompyüter və onun ətraf qurğularındakı nasazlıqların səbəbi nədən ibarətdir?
- 6. Kompyüterdə hansı əməliyyat sistemindən istifadə olunmuşdur?

- 7. Daxili və xariji maqnit daşıyıjılarda saxlanılan mə'lumatların xarakteri nədən ibarətdir? Program məhsullarının mə'lumatı nejədir?
- 8. Göstərilən oricinal kompyüter məhsulu texniki tələblərə uyğundurmu?
- 9. Kompyüterin iş fəaliyyəti nəzərdə tutulmuş bütün funksiyaların yerinə yetirilməsini tə'min edirmi?
- 10. Silinmiş faylların bərpa edilməsi mümkündürmü? Maqnit-informasiya daşıyıjılarında olan defekti bərpa etmək mümkündürmü? Bərpa edilmiş faylların mahiyyəti nədən ibarətdir?
- 11. Kompyüterin funksiyalaşdırılmasında və ayrı proqramların işində nasazlıqlar (fasilələr) varmı? Əgər varsa, onların səbəbi nədir? Kompyüterin işində olan nasazlıq (fasilələr) virusun tə'sirindən ola bilərmi? Virusun tə'sirinə mə'ruz qalmış proqramın funksiyasını tam həjmdə bərpa etmək mümkündürmü?
- 12. Peyjerdə, elektron qeydiyyat kitabçasında saxlanılan informasiya-ların mahiyyəti nədən ibarətdir? Həmin kitabçada gizli informasiya varmı və onun mahiyyəti nədən ibarətdir?
- 13. Qapalı (lokal) hesablayıjı qlobal şəbəkələrdən və mə'lumatların bölüşdürüjü bazasından mə'lumatların yayılması mexanizmi nejədir?
- 14. İnformasiyaya daxil olanı məhdudlaşdırmaq üçün parollardan, gizli fayllardan və proqram mühafizəsindən istifadə olunubmu? Gizli informasiyanın mahiyyəti nədən ibarətdir?

<u>d) Texniki təhlükəsizlik qaydalarının pozulması</u> <u>üzrə ekspertiza:</u>

Texniki təhlükəsizlik qaydalarının pozulması ilə əlaqədar ekspert tədqiqatlarının keçirilməsindən məqsəd bilavasitə texniki təhlükəsizlik qaydalarının pozulması ilə baş vermiş hadisənin təhlükəsizlik baxımından qiymətləndirilməsini, texniki vasitələrin əməyin təhlükəsizlik tələblərinə javab verməsini, işçilərin ixtisas hazırlığının əməyin təhlükəsizlik qaydalarına javab verməsini, konkret obyektdə əməyin təşkilinin əməyin təhlükəsizlik qaydalarına iavab verməsini, texniki təhlükəsizlik qaydaları müəyyən səxslərin hərəkətlərinin baxımından qiymətləndirilməsini və digər məsələləri müəyyən etməkdən ibarətdir.

Bu növ ekspertizanın obyektlərinə aiddir:

- texniki təhlükəsizlik qaydalarını tənzimləyən normativ aktlar və digər sənədlər;
 - müəyyən ərazilər və sahələr;
- müəssisənin fəaliyyətini tənzimləyən sənədlər;
- texniki qurğular, tikililər, istehsalat maşınları;
 - mühafizə vasitələri və qurğuları;
 - rtexniki sənədlər və s.

Texniki təhlükəsizlik qaydalarının pozulması üzrə ekspertiza qarşısında qoyulan suallar:

- Bədbəxt hadisənin bilavasitə səbəbi nədir? Hansı əlamətlər bu səbəbi təsdiq edir və hansı hallar onu şərtləndirmişdir?
- Bədbəxt hadisə göstərilən səbəbdən baş vermişdirmi?
- Bədbəxt hadisəni yaradan hal harada baş verib? Məsələn, şaxtanın hansı yerində partlayışa səbəb olan, qazın və kömür tozunun yanması baş vermişdir?
- Hadisə yerində olan şəraitə əsasən, bədbəxt hadisə yerində mühafizə qurğuları var idimi?
- Göstərilən mühafizə vasitələri işin təhlükəsizliyini tə'min edirmi?
- Bədbəxt hadisə müəyyən hal ilə müşahidə edilirdimi?
- © Obyekt işlək vəziyyətdə idimi, əgər deyildisə, onun işləməməsinin səbəbi nədən ibarətdir?
- Göstərilən maşının müəyyən şəraitdə onun tətbiqini qeyri-mümkün edən nöqsanları varmı?
- Maşının müəyyən nöqsanının səbəbi nədir?
- Mexanizmin nöqsanları, texniki layihənin çatışmamazlıqları ilə şərtlənmişdirmi?
 - Maşın müəyyən səbəblərdən işləmirmi?

- Bədbəxt hadisə, işlək mexanizmin müəyyən şəraitdə istismarı zamanı baş verə bilərdimi?
- Avadanlıq texniki sənədləşdirməyə uyğundurmu?
- Göstərilən obyektin vəziyyəti və qurulması təhlükəsizlik texnikasının tələblərinə uyğundurmu?
- Göstərilən mexanizmlərin bütün vəziyyətləri zamanı, təhlükəsizlik texnikası tələblərinin ijra olunması tə'min olunurmu?
- Mühafizə qurğuları öz konstruktiv göstərijilərinə görə kifayət qədər effektlidirmi?
- Mühafizə qurğuları təhlükəsizlik texnikası qaydalarına uyğundurmu?
- Mühafizə vasitələrindən düzgün istifadə olunurmu?
- Fİjra edilən işin keyfiyyəti, təhlükəsizlik texnikasının tələblərinə javab verirmi?
- Fİşin ijrası zamanı texniki şərtlərdən yayınma olubmu, əgər olubsa, bu yayınmalar nədə əks olunur və onlar bədbəxt hadisəyə nə jür tə'sir göstərə bilərdilər?
- Fİşlərin ijrası üçün lazım olan, tələb olunan növ, marka, sort və keyfiyyətdə material tətbiq olunubmu?
- Təhlükəsizlik texnikası qaydalarında nəzərdə tutulan, istehsalat əməliyyatları vaxtında ijra olunmuşdurmu?
- Bədbəxt hadisəyə səbəb olmuş şəxsin hərəkətləri göstərilən istehsalat prosesində zəruri idimi?

- Göstərilən mexanizmin konstruksiyası ilə işin təhlükəsizliyi tə'min olunurmu?
- İstehsalat prosesi müəyyən münasibətdə təhlükəlidirmi (məs., partlayıjı)?
- Göstərilən əmək şəraiti normaldırmı (işıqlandırılması, hava, qurğu və s.);
- Qurğunun, onun ayrı-ayrı hissələrinin və ya texniki jihazlarının möhkəmliyi kifayət qədərdirmi (plitələr, örtüklər, kəndir və s.)?
- Müəyyən obyektdə artıq yüklənmə olmuşdurmu (qaldırıjı kran)?
- Təqdim edilən tə'limat təhlükəsizlik texnikası üzrə ümumi qaydalara uyğundurmu?
- Göstərilən istehsalat sahəsində işlərin təşkili düzgün aparılmışdırmı?
- Göstərilən şəraitdə zərərli nətijələrin baş verməsi mümkündürmü?
- ☞ İşçinin ixtisası onun gördüyü işin xarakterinə uyğundrumu?
- Göstərilən müəssisənin işçiləri ilə keçirilən tə'limat kifayətdirmi?
- Texniki sənədləşdirmələr, təsdiq olunmuş tə'limat materiallarına uyğundurmu və o, təhlükəsizlik texnikasının tələblərini tə'min edirmi?
- Texniki sənədləşdirmələr istehsalat sahəsinin şəraitlərinə uyğundurmu?
- İşlərin ijra qaydası texniki sənədlərin tələblərinə javab verirmi?
- Göstərilən şəraitdə hansı təhlükəsizlik tədbirləri görülə bilərdi?

- Bədbəxt hadisənin qarşısını almaq olardımı və əgər olardısa, nə jür alına bilərdi?
- Göstərilən şəraitlərdə müəyyən hal mümkün idimi?
- Zərərçəkmiş təhlükəsizliyi tə'min edən hər hansı bir başqa üsulla işi ijra edə bilərdimi?
- Təqdim edilən maddənin tərkibi müəyyən olunmuş normalara uyğundurmu?
- Müəyyən texniki göstərijilərin həjmi nə qədərdir? Məsələn, kabel şəbəkəsinin izolyasiya müqaviməti nejədir və o, təhlükəsizlik texnikası tələblərinə uyğundurmu?
- Göstərilən iş hansı üsulla ijra olunmuşdur və bu üsul təhlükəsizlik texnikası qaydaları ilə qadağan edilən üsullara aiddirmi?
- Təqdim olunmuş materiallara əsasən, göstərilən hərəkətlər təhlükəsizlik texnikası üzrə qaydalara uyğundurmu, əgər belə deyilsə, onda hansı qaydalara uyğun deyil?
- Təhlükəsizlik texnikası qaydalarına riayət olunmasını tə'min etmək hansı vəzifəli şəxsin üzərinə düşür?
- Göstərilən işçininin səlahiyyətinə müəyyən istehsalat əməliyyatlarının ijrası aid idimi?
- Göstərilən vəzifəli şəxs, onun səlahiyyətinə aid olan və hadisənin xəbərdarlığı üçün zəruri olan bütün hərəkətləri etmişdirmi, əgər etməmişdirsə, onun tərəfindən hansı konkret hərəkətlər edilməmişdir?
- Müəyyən işin ijrası zamanı bütün ehtiyat tədbirlərinə riayət olunmuşdurmu?

- Göstərilən işin şəraitlərinə görə fərdi mühafizə vasitələrinin tətbiqi tələb olunurdumu?
- Göstərilən şərait üçün təhlükəsizlik texnikası qaydalarında müstəsna hallar nəzərdə tutulubmu?
- Fİşin təhlükəsizliyinin tə'minatı üçün olan xəbərdarediji və qadağanediji plakat və işarələrin miqdarı kifayət qədərdirmi?
- Göstərilən mexanizmlərin texniki müayinəsinin müntəzəm keçirilməsi tələb olunurdumu, əgər belədirsə, onda kim, hansı qaydada və hansı müddətlər arası onları müayinə etməli idi?
- Mövjud olmuş təhlükəsizlik texnikası qaydaları üzrə tə'limat müəyyən olunmuş qaydaya uyğundurmu, əgər deyilsə, bu uyğunsuzluq özünü nədə göstərir?
- Təhlükəsizlik texnikası qaydalarının pozulmasına göstərilən iş üsulunun tətbiqi səbəb olmuşdurmu?
- Müəyyən işin ijrası üçün hansı texniki sənədləşdirmələr tələb olunurdu?
- Göstərilən müəssisədə təhlükəsizlik texnikası qaydalarının pozulmasının qarşısını almaq məqsədi ilə hansı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur?

3-jü sual: MƏHKƏMƏ MÜHƏNDİS-TEXNOLOJİ EKSPERTİZA

Məhkəmə-mühəndis-texnoloji ekspertizaqurğuların işlənməsi prosesində ٧ə baş verməsinin səbəbini, həmçinin qəzaların məhsulların hazırlanması texnologiyasının məsələlərin pozulması səbəblərini və digər müəyyən edilməsi məqsədilə keçirilir.

Məhkəmə-mühəndis-texnoloji ekspertizası sinfi bir-birindən uzaq olan ekspertizaları: partlayış-texnoloji və əmtəəşünaslıq ekspertizalarını əhatə edir.

Məhkəmə-əmtəəşünaslıq ekspertizası, onun növü və növdaxili ekspertizaları.

<u>Sənaye məhsullarının ekspertizası.</u>

Vəzifələri:

- 1. Göstərilən müddət ərzində sənaye məhsulunun vəziyyətini və qiymətini aydınlaşdırmaq məqsədi ilə onun növünü, adını, keyfiyyətini, ölçüsünü və digər göstərijilərin əlamətlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- 2. Məhsulun hazırlanma üsulunun müəyyən edilməsi;
- Məhsulun istismar müddətinin və qiymətinin müəyyənləşdirilməsi;

- 4.Tədqiq olunan hazır sərf olunmuş xammalın və əlavə materialların xassələri ilə sənəddə göstərilmiş xammal və əlavə materialların uyğunluğu-nun müəyyən edilməsi;
- 5.Məhsulun keyfiyyət xassələrinin etiketdə (yarlık) göstərilənlərlə uyğunluğunun müəyyən edilməsi;
- 6.Hissənin (detalın) eyni predmetə (parçaya, dəstə) aid olmasının müəyyən edilməsi.

Nəqliyyat vasitələrinin tədqiqi və qiymətləndirilməsi:

Vəzifələri:

- 1. Nəqliyyat vasitəsinin tipinin, modelinin, markasının müəyyən edilməsi;
- 2. Nəqliyyat vasitəsinin istismar dərəjəsinin müəyyən edilməsi;
- 3. Nəqliyyat vasitəsinin vəziyyətini və istismarını nəzərə alaraq, onun qiymətinin müəyyən edilməsi;
- 4. Nəqliyyat vasitəsinin və ya onun ayrı-ayrı hissələrinin zədələnməsinin xarakterinin və dərəjəsinin müəyyən edilməsi.

Yeyinti məhsullarının ekspertizası:

Vəzifələri:

1. Yeyinti məhsulunun növünün, adının, istehlak xassəsinin keyfiyyətinin və digər göstərijilərinin müəyyən edilməsi;

- 2.İstehsalat məhsulunun hazırlanma üsulunun müəyyən edilməsi;
- 3. Ərzağın hazırlanması üçün faktiki sərf olunan xammalın xassələrilə sənədlərdə göstərilmiş xammalın xassələri arasında olan uyğunsuzluğun müəyyən edilməsi;
- 4. Ərzaq-məhsulun keyfiyyət və kəmiyyət göstərijiləri ilə onun realizəsi üçün müşayiətediji sənədlərdə olan göstərijilərlə uyğunluğun (uyğunsuz-luğun) müəyyən edilməsi;
- 5. Ərzaq məhsullarının konkret şəraitdə saxlanması və daşınması zamanı faktiki əskikliyin və xarab olmasının müəyyən edilməsi.

Araq, pivə və spirtsiz içkilərin tədqiqi:

Vəzifələri:

- 1. İçkinin tərkibinə, tündlüyünə və digər göstərijilərinə görə müəyyən normalara uyğunluğunun (uyğunsuzluğunun) müəyyən edilməsi;
- 2. Butulka şüşəsinin tutumunun etiketdə olan göstərijilərlə uyğunsuzluğunun müəyyən edilməsi;
- 3. İçkinin tündlüyünün, onun növünün, adının və qiymətinin müəyyən edilməsi;
- 4. İçkinin növünün və hazırlama üsulunun müəyyən edilməsi;
 - 5. Təbii itkinin hesablanması.

Müxtəlif istehsalat sahələrində istehsal olunan mə'mulatların, onların növlərinin texnoloji proseslərinin

<u>və materialların məhkəmə ekspertizası.</u>

- a) materialşünaslıq və metal mə'mulatlarının texnoloji ekspertizası:
- 1. Texniki normalara müvafiq olaraq metal və xəlitələrdən hazırlanmış mə'mulatların konkret parametrlərinin, tərkibinin və digər xarakteristikalarının müəyyən edilməsi.
- 2. Mə'mulatın e'malının, texnologiyasının və xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi.
- 3. Texnologiyanın texniki sənədlərin tələblərinə uyğunluğunun müəyyən edilməsi.
- 4. Mə'mulatın istismarında texniki tələblərə riayət olunmasının yoxlanılması.
- Metaldan olan mə'mulatlarda defektlərin və zədələrin əmələ gəlmə səbəblərinin müəyyən edilməsi.
- b) şüşədən, farfordan, keramikadan olan mə'mulatların texnoloji və materialşünaslıq ekspertizası:

Qeyd etmək lazımdır ki, şüşədən, farfordan, keramikadan hazırlanmış mə'mulatların ümumtexniki, sənədşünaslıq, əmtəəşünaslıq xarakterli sualların həll edilməsinə də zərurət yaranır.

Texnoloji ekspertiza isə texnoloji xarakterli sualların həll edilməsi üçün tə'yin olunur.

1. Mə'mulatın hazırlanmasında texnoloji tələblərin pozulması nətijəsində yararsız məhsulun əmələgəlmə səbəblərinin müəyyən edilməsi;

- 2.Mə'mulatın hazırlanmasının texnoloji xüsusiyyətlərinin və texnoloji üsulunun müəyyən edilməsi;
- 3.Şüşənin, keramikanın və onlardan olan mə'mulatların hazırlanma prosesinin texnoloji və normativ sənədlərin tələblərinə uyğunluğunun (uyğunsuzluğun) müəyyən edilməsi;
- 4.Şüşədən hazırlanmış mə'mulatların texniki tələblərinə riayət olunmasının müəyyən edilməsi.

Mühəndis-texnoloji ekspertiza geniş dairəli diaqnostik xarakterli sualları həll edir. Onlara aiddir:

- 1. Göstərilən jihazlar, mexanizmlər və qurğular sazdırmı? Onlar müəyyən ştat əməliyyatlarının yerinə yetirilməsi üçün və müəyyən şəraitdə və istehsalat prosesinin müəyyən sahəsində istismar üçün yararlıdırmı?
- 2. Qurğuların, jihazların və mexanizmlərin vəziyyəti nejədir? Tə'mirdən sonra onun quraşdırılması, istismarı və sınağı düzgün həyata keçirilibmi? Müntəzəm texniki müayinə tətbiq olunubmu? Qurğuya aid olan sənədlər ona uyğun gəlirmi?
- 3. Nasazlıqların və defektlərin səbəbi nədir? Onlar qəflətən yarana bilərmi? Texnologiyadan kənara çıxması konkret ifadə olunurmu? Bu məhsulun keyfiyyətinə nejə tə'sir göstərmişdir?
- 4. Təqdim edilmiş mə'mulatın hazırlanma texnologiyası nejə olmuşdur? Yararsız məhsulun buraxılması texnoloji prosesin pozulması ilə bağlıdırmı?

- 5. İşçilərin təhlükəsizliyi baxımından göstərilən texnologiyada hansı çatışmazlıqlar vardır?
- 6. İstehsalat prosesində tətbiq edilən xammal və materiallar texnologiyanın tələblərinə javab verirmi?
- 7. Göstərilən jihazlar, mexanizmlər, qurğular, onların yerləşməsi, ümumiyyətlə, istehsalat sahələri təhlükəsizlik texnikası qaydalarına javab verirmi?
- 8. Xammal və materialların istifadə və saxlanması üsulları təhlükəsizlik tələblərinə uyğun gəlirmi?
- 9. Baş vermiş bədbəxt hadisənin mexanizmi nejədir? Bunlar qurğu, jihaz və mexanizmdə olan nasazlıqlarla bağlıdırmı?
- 10. Təhlükəsizlik texnikası qaydalarının pozulması ilə baş vermiş qəza arasında səbəbli əlaqə varmı?
- 11. Bədbəxt hadisənin və ya qəzanın qarşısının alınması üçün texniki imkan olubmu?

Mühəndis-texnoloji ekspertizanın obyektlərinə aiddir:

- - Ferdi və kollektiv mühafizə vasitələri;
 - xammallar, materiallar və sənaye mə'mulatları;
 - rhadisənin hallarını əks etdirən sənədlər;
 - fotoşəkillər və çertyoclar;

- texniki təhlükəsizlik qaydaları üzrə qaydalar və tə'limatlar;
- qurğulara, jihazlara, aparatlara aid olan sənədlər.

Ekspertizanın vəzifələrindən asılı olaraq müvafiq obyektlər təqdim olunur.

<u>Məhkəmə-partlayış-texnoloji ekspertizası:</u>

Məhkəmə-partlayış-texnoloji ekspertizasının məqsədi partlayış faktını, partlayışın mənbəyini və mexanizmini, onun yaranma səbəblərini, konkret partlayış qurğusunun konstruksiyasını, funksiyalaşma prinsipini, dağıdıjı xassələrini, edilən partlayıjı maddənin istifadə kütləsini. əldəqayırma partlayıjı qurğunun hazırlanması üçün ixtisasın, partlayış təhlükəsizlik zəruri olan qaydalarının pozulmasını, texnoloji reglamentlərin pozulmasını müəyyən etməkdən ibarətdir.

Partlayış-texnoloji ekspertizasının obyektlərinə aiddir:

- partlayışın təhlükəli obyektlərə aidiyyəti ola bilən maddələr və qurğular (sökülmüş halda);
- partlayıjı qurğulara və onların elementlərinə aidiyyəti ola bilən predmetlər, hissələr, fraqmentlər;
- partlayıjı maddələrin qalıqlarını, partlayışın tə'sir izlərini daşıyan xariji aləmin elementləri;
- daha çox dağılmaya mə'ruz qalmış yerlərdən maddələrin və torpağın nümunələri,

həmçinin həmin yerlərdən his və qatran örtüyünün qalıqları;

- partlayış yeri;
- partlayış nətijəsində zədələnmiş mexanizmlər və qurğular, həmçinin onların hissələri və detalları;
- partlayış nətijəsində zədələnmiş konstruksiya elementləri və binanın hissələri, interyerinin predmetləri.

Partlayış-texnoloji ekspertizanın keçirilməsində partlayışın yaranması halları haqqında mə'lumatları ümumiləşdirmək, partlayışa qədər qəza şəraitlərinin aşkar edilməsi və inkişafını müəyyənləşdirmək, partlayışa qədər və ondan sonrakı proseslərin modelləşdirilməsini keçirmək məqsədilə obyektin və onun qurğularının sənədlərinin təhlili zərurəti yaranır.

Ekspertizaya təqdim edilən materiallara aşağıdakılar aiddir:

- partlayış yerinə baxış protokolu, onlara əlavə edilmiş fotojədvəllər, sxemlər;
- partlayışa səbəb və onun yaranması ilə səbəbli əlaqədə olan hallar haqqında mə'lumatlar;
- retexnoloji qurğunun, onun vəziyyətinin, tə'mirlərin, onların səbəbləri, texnoloji proseslərdə yaranmış nasazlıqların təsvir edilməsi;
- Fhadisə yerində və ya partlayış zonasında yerləşən tikinti qurğularının, binaların arxitekturtikinti və konstruksiya xüsusiyyətləri;
- normativ materiallar (göstərilən istehsalat sahəsinə, həmçinin göstərilən qurğunun

istismarına aidiyyəti olan texniki təhlükəsizlik qaydaları və tə'limatları).

Partlayış-texnoloji ekspertizasının qarşısında aşağıdakı suallar qoyulur:

- 1. Partlayışın texniki səbəbi nədir, o, göstərilən hallarla şərtləşə bilərmi?
- 2. Texnoloji prosesin keçirildiyi zaman buraxılmış göstərilən səhvlər partlayışın baş verməsinə səbəb ola bilərdimi?
- 3. Texnoloji reqlament kimi partlayış təhlükəsizliyi tə'minatının tələblərinə javab verirmi, əgər belə deyilsə, onda hansı tələblər nəzərdə tutulmayıb və ya kifayət qədər nəzərdə tutulmamışdır?
- 4. Texnoloji reqlamentdə nəzərdə tutulan təhlükəsizliyin tə'minatı üzrə əməliyyatlar vaxtında ijra olunmuşdurmu?
- 5. Göstərilən şəraitdə partlayışın qarşısını almağa imkan var idimi və bunun üçün hansı təhlükəsizlik tədbirlərinin keçirilməsi zəruri idi?
- 6. Texnoloji aparatda işlənilən və ya alınan maddənin kimyəvi tərkibi partlayış təhlükəsizliyinin tə'minatının tələblərinə uyğundurmu?
- 7. Avadanlıq texnoloji layihələrə və başqa texnoloji sənədlərə, onun istismarının təhlükəsizliyi nöqteyi-nəzərindən uyğundurmu?
 - 8. Partlayış hansı üsulla ijra olunmuşdur?
- 9. Partlayış işləri, partlayış işləri layihəsinə uyğun olaraq ijra olunmuşdurmu?

- 10. Müəyyən hallarda göstərilən partlayıjı maddədən və ondan göstərilən miqdarda istifadə etməyə ijazə verilmişdirmi?
- 11. Partlayış işləri layihəsində nəzərdə tutulan təhlükəsizlik tədbirləri, göstərilən istehsalat sahəsinin texniki şəraitlərinə uyğundurmu, əgər belə deyilsə, onda aşkar edilmiş uyğunsuzluq nədən ibarətdir?
- 12. Partlayıjı maddələrin daşınması və ya saxlanması mövjud olan təhlükəsizlik qaydalarına uyğun olaraq ijra olunmuşdurmu, əgər belə olmamışdırsa, onda hansı konkret pozuntulara yol verilmişdir?
- 13. Partlayıjı maddənin partlamamasının texniki səbəbi nə olmuşdur?
- 14. Partlayış üçün tətbiq olunmuş partlayıjı qurğunun quruluşu nejədir?
- 15. Partlayıjı qurğunun partladılması hansı üsulla ijra olunmuşdur?
- 16. Hadisə yerində aşkar edilmiş partlayıjı maddələr, şübhəli şəxsdən götürülmüş partlayıjı maddələrlə eynidirmi, onlar eyni müəssisədə hazırlanmışdırmı, onlar istehsalat buraxılışının eyni partiyasına aiddirmi?
- 17. Göstərilən hallarda, partlayıjı maddənin özbaşına partlayışı istisna edilirmi?
- 18. Hadisə yerində aşkar edilmiş əlamətlər, həmin yerdə partlayış baş verməsinə dəlalət edirmi?
- 19. Göstərilən qəlpələr, partlayıjı qurğunun korpusunun hissələridirmi?

- 20. Hadisənin qarşısını almaq üçün vəzifəli şəxs onun üzərinə düşən bütün hərəkətləri etmişdirmi, əgər belə olmamışdırsa, onda hansı hərəkətlər edilmişdir?
- 21. Göstərilən sahədə istehsalat prosesinin təşkili, partlayış təhlükəsizliyi qaydalarına uyğun idimi, əgər belə deyildisə, onda hansı pozuntular olmuşdur?

ƏDƏBİYYAT:

- E.R.Rossinskaə "Sudebnaə ekspertiza v uqolovnom qrajdanskom arbitrajnom proüesse". Moskva, 1996 q., str. 146-154.
- 2. İ.A.Aliev "Problemı sudebnoy gkspertizı". Baku, 1987.
- 3. R.Ə.Əliyev və başqaları "Müstəntiqin kriminalistik mə'lumat kitabı". Bakı, 1998-ji il, səh. 246-316.
- 4. V.A.İllarionov "Gkspertiza dorojno-transportnoqo proisşestviə". Moskva, 1989.
- 5. A.R.Şləxov i dr. "Klassifikaüiə v sudebnıx gkspertiz i tipizaüiə ix zadaç". Moskva, 1977 q., str. 94-96, 114-116.
- 6. K.Q.Sarıjalinskaya "İstintaq taktikası". Bakı, 1991-ji il, 9-ju fəsil.

Mövzu № 4: Məhkəmə ekoloji, məhkəmə bioloji və məhkəmə -kənd təsərrüfatı ekspertizaları sinifləri.

MÜHAZİRƏNİN PLANI:

- 1. Məhkəmə-ekoloji ekspertizanın keçirilməsi üçün materialların və nümunələrin hazırlanması. Ekoloji ekspertizanın tə'yin edilməsi və həmin ekspertizada həll edilməsi tələb olunan suallar:
- a) məhkəmə-ekoloji ekspertiza ilə yanaşı başqa növ ekspertizaların

keçirilməsi xüsusiyyətləri.

- 2. Məhkəmə-bioloji ekspertizanın mahiyyəti, növləri, obyektləri və qarşısında qoyulan suallar.
- Məhkəmə-kənd təsərrüfatı ekspertizasının mahiyyəti, növləri, obyektləri və qarşısında qoyulan suallar.

I. MƏHKƏMƏ EKOLoji EKSPERTİZANIN KEÇİRİLMƏSİ ÜÇÜN MATERİALLARIN VƏ NÜMUNƏLƏRİN HAZIRLANMASI.

Ekologiya - bu, geniş yığıma malik anlayış olub kompleks xarakter daşıyır. Onun iqtisadi, texnoloji, tibbi, bioloji, inzibati təsərrüfat aspektləri mövjuddur. Ekologiyanın ən geniş istiqamətlərindən biri də ekoloji ekspertizadır.

Ekoloji tədqiqatın obyektləri - havanın, suyun, torpağın, floranın, faunanın nümunələri,

texniki və texnoloji prosesi tənzimləyən sənədlər ola bilər

Ekoloji ekspertiza bir qayda olaraq kompleks xarakter daşıyır. Ekspertiza komisyon şəkildə ekoloqlar, kimyaçılar, fiziklər, aqrotexniklər, məhkəmə-tibbi ekspertlər və başqa sahələrdə biliyə malik olan mütəxəssislər tərəfindən həyata keçirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ekoloji ekspertizanın keçirilməsində tətbiq edilən metodlar çox genişdir. Buna misal olaraq qeyd etmək olar ki, yuxarıda adı çəkilən biliklərin sahələrində elmi metodlardan istifadə olunur. Ekoloji ekspertizanı basga növ ekspertizalardan fərgləndirən əsas jehet de onun kompleks xarakter daşımasıdır. Ekoloji ekspertizaların imkanları çox genişdir. Onlar anjag jinayət işlərinin istintagında deyil, mülki işlər üzrə də tə'yin oluna bilər. Ekoloji ekspertin rə'yini anjaq sübut kimi qəbul etmək düzgün olmazdı. Həmin ekspertizanın ən mühüm əhəmiyyəti ekoloji jinayətlərin qarşısını almaq üçün kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsindən ibarətdir.

Birinji sualda ekoloji jinayətlərin ən geniş yayılan növlərindən biri olan havanın, sututarların, torpağın çirkləndirilməsindən danışajağıq. Havanın, sututarların və torpağın çirkləndirilməsi dedikdə, biz suya, havaya və torpağa zərərli maddələrin və ya mikroorqanizmlərin müəyyən edilmiş normadan artıq daxil olmasını başa düşürük.

Ekoloji jinayətlərin istintaqında keçirilən istintag hərəkətlərindən ən mühümü ekspertizanın tə'yin edilməsi və keçirilməsidir. İstintaq təjrübəsi göstərir ki, ətraf mühitin mühafizə qaydalarının pozulması ilə əlaqədar jinayət istintaqında müstəntiq islərinin xüsusi sahələrində fizika, kimya, təbabət, biologiva. texnologiya həll edilməsi tələb olunan dairəyə malik suallarla qarşılaşır. Ətraf mühitin çirklənməsi müxtəlif səbəblərdən baş verə bilər.

Ekoloji ekspertizanın əsas vəzifələrindən biri də bu səbəbləri müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Ekspert tədqiqatında müvəffəqiyyət ekspertizaya təqdim olunan materialların keyfiyyətindən çox asılıdır.

Ekspertizanın keçirilməsi üçün zəruri materialların kifayət qədər seçilməsi və hazırlanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Həmin ilkin materialları aşağıdakı mənbələrdən almaq olar:

- jinayət işində olan müxtəlif xarakterli mə'lumatlar tədqiqatın predmeti ola bilər;
- ətraf mühitin mühafizəsini tənzimləyən normativ aktlar və xüsusi qaydalar-onları da öz növbəsində üç qrupa bölmək olar:
- a) ətraf mühitin mühafizəsini tənzimləyən normativ aktlar;
- b) tikintinin layihələşdirilməsini və həyata keçirilməsini tənzimləyən aktlar;

- təmizləyiji qurğuların, saxlanj yerlərin istismarını, zərərli qalıqların basdırılmasını və məhv edilməsini tənzimləyən aktlar;
- idarə, müəssisə və təşkilatlarda təmizləyiji qurğuların funksiyalarını, zərərli tullantıların məhv edilməsini tənzimləyən xüsusi qaydalar və tə'limatlar.

İstehsalat müəssisələri təmizləyiji qurğuların fəaliyyəti, sanitar vəziyyəti, kanalizasiyanın tə'miri və s. haqqında sistematik olaraq metodik tövsiyələr və mə'lumatlarla tə'min olunur.

Havanın, suyun və torpağın çirkləndirilməsi ilə bağlı çoxlu materiallar təhlil edilir.

Həmin materialları iki grupa bölmək olar:

- 1. Ekoloji jinayətin obyektlərinin vəziyyəti haqqında materiallar (layihə sənədləri, istehsalat gurğularının təhvil-təslim aktları. tə'mir profilaktiki işlərin qeydiyyat curnali. kanalizasiyaların sxemi, təmizləyiji qurğuların yerləşməsi sxemi, vəzifəyə tə'yin etmək haqqında rəhbərliyinin əmrləri, nəzarət organları idarə tərəfindən keçirilən yoxlamaların nətijələri və s. başqa sənədləri də aid etmək olar).
- 2. Sututarların, havanın və torpağın çirkləndirilməsini və həmin çirklənmənin başvermə ehtimalını əks etdirən materiallar (xidməti tədqiqatların keçirilməsi haqqında aktlar, xəstəlik tarixindən çıxarış, vurulmuş maddi ziyan haqqında mə'lumat, ətraf mühitin çirkləndirilməsi haqqında yerli və ijtimai təşkilatların mə'lumatları, havanın,

suyun, torpağın, bitkilərin və heyvan jəsədlərinin nümunələri və s.).

Ətraf mühitin çirkləndirilməsi haqqında mə'lumat bir qayda olaraq, ilk dəfə yoxlama və ya nəzarət funksiyasını həyata keçirən orqanlar tərəfindən daxil olur. Çox hallarda isə təqdim edilmiş materiallarda çatışmazlıqlar olur. Belə hallarda müstəntiq həmin çatışmazlıqların aradan qaldırılması və materiallara əlavələr etmək məqsədilə tədbirlər həyata keçirir.

Ekspertizanın keçirilməsi üçün hadisə yerinin baxışı protokolu mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Sututarların çirklənməsi faktları ilə əlaqədar hadisə yerinə baxış

Baxışı tullantıların və ya çirkab suların çaya və gölə tökülmə yerlərində keçirmək lazımdır. Bu, baxışın aparılması ardıjıllığını asanlaşdırır. Baxış zamanı aşağıdakıların müəyyən edilməsi çox vajib əhəmiyyət kəsb edir:

- ☞ çirklənməyə mə'ruz qalmış sututarların sərhədi;
- suyun iyi, rəngi, lilliyi və əlavə maddələrin olması;
- sututarlarda və onun ətraflarında yerləşən nəqliyyat vasitələrinin, tikililərin, binaların yerləşməsi;

Əgər çirkab suların bilavasitə müəssisədən axmasını müəyyən edərsə, onda müstəntiq axarın uzunluğunu, axan suyun qalığını, həmin yerin relyefini, suyun istiqamətini protokolda qeyd etməlidir.

Kanalizasiya xətlərinin təmizləyiji qurğularının müayinəsi zamanı onların quruluşu, tikililərin, detalların, süzgəjlərin və s. vəziyyəti haqqında tam mə'lumat qeyd olunmalıdır.

Mütəxəssisin köməyi ilə müstəntiq qurğuların konstruksiyası, süzgəjin növü, ölçüjü yoxlama jihazlar, aparatlar, axar suların süzgəjə verilməsi və s. xüsusiyyətlər haqqında protokolda qeydlər aparır.

Sututarların çirkləndirilməsi faktları ilə əlaqədar kommunal zibilliklərin, zərərli tullantıların saxlanması, yığılması üçün saxlanj yerlərin, süzgəj sahələrin müayinədən keçirilməsinə çox hallarda ehtiyaj duyulur.

Nümunələrin götürülməsi:

Nümunələrin götürülməsi üsulu onların növündən və tə'yinatından asılıdır. Sanitar-mikrobioloji tədqiqatlar üçün suyun nümunəsi sterilə edilmiş şüşə butulkaya götürülür. Mikrobioloji tədqiqat üçün götürülmüş su nümunəsi beş saatdan gej olmayaraq tədqiq olunmalıdır.

Fiziki-kimyəvi tədqiqatlar üçün suyun nümunəsi əvvəljədən həmin su ilə yaxalanmış şüşə butulkaya götürülür. Beləliklə, götürülən suyun, şüşə butulkada qalmış su ilə qarşıması ehtimalı aradan qalxır. Sututarlardan suyun nümunəsinin götürülməsi üçün barometr və ya təmiz şüşə butulkalardan istifadə olunur.

Əgər nümunə götürülən yerdə şüşə butulkanın sınması ehtimalı varsa, onda onu başqa, yə'ni bərk materialdan ibarət həjmli (qabla) götürmək lazımdır. Əgər suyun nümunəsini dərin qatlardan (belə hallarda suyun qarışdırılması zəruriyyəti meydana çıxarsa) götürülməsi lazım gələrsə, onda xüsusi tə'yin edilmiş barometrlərdən istifadə edilir.

Suyun nümunəsinin götürülməsində bir neçə taktiki qaydalara riayət etmək lazımdır:

- ☞əvvəljə mikrobioloji sonra başqa tədqiqatlar üçün nümunələr götürmək;
- rümunə götürməzdən əvvəl suyun və havanın temperaturunu ölçmək.

<u>Caylardan və bulaqlardan</u> suyun nümunəsi hər iki sahildən, suyun səthindən və axar suyun çaya tökülən yerlərindən götürülür. Belə hallarda suyun sür'əti, çayın relyefi və s. əlamətləri qeyd edilir.

<u>Sututarlarda</u> suyun nümunəsi 0,25-0,5 - 1 km məsafədə suyun axarı istiqamətində götürülür. Hər bir yuxarıda göstərilən hallarda nümunə bir neçə nöqtədən götürülür.

<u>Qarın nümunəsi</u> ən qalın təbəqələrdən, buzun nümunəsi isə bir neçə yerdən götürülür. Qar və buzun nümunələrini götürərkən, onları kənar hissəjiklərdən təmizləmək lazımdır.

Bə'zi hallarda isə nümunə üçün ölmüş və diri balıqların götürülməsi zəruriyyəti meydana çıxır.

Kimyəvi-toksikoloji tədqiqatların aparılması üçün diri və ya təzə ölmüş balıqların (hər növdən 5-dən az olmayaraq) nümunələri götürülür. Əgər göstərilən nümunələri tədqiqata tez bir vaxtda təqdim etmək qeyri-mümkündürsə, onda onları spirt-rektifikat vasitəsi ilə konservasiya etmək lazımdır. Konservasiya üçün başqa maddələrdən istifadə etmək olmaz.

Radiometrik və radiotexniki tədqiqatlar üçün torpağın nümunəsi 10x10 sm dərinliyi 5 sm ölçüdə olan hissələrlə götürülür. Nümunə götürülən yerlərin səthindən əvvəljə bitki örtüyü təmizlənir. Götürülmüş nümunələr bitki köklərindən azad olunur. Hər bir nümunə lazımi qeydiyyatlarla tə'min olunur.

Əkin sahələrindən isə torpağın nümunəsi əkin təbəqəsi dərinliyi qalınlığında ləkələrdən götürülür.

Atmosferin çirklənməsi ilə əlaqədar nümunələrin götürülməsi hadisə yerinə baxış ilə paralel həyata keçirilir. Belə hallarda hadisə yerinin müayinəsi çirklənmə mənbəyindən 2 km-dən 10 km-ə qədər radiusda ola bilər.

Atmosferdə zəhərli maddələrin yayılması həmin yerin topoqrafik xüsusiyyətlərindən,

yüksəkliklərin, meşənin olması və küləyin istiqamətindən asılıdır.

Nümunənin götürülməsi:

Baxışın əvvəlində havanın, suyun, torpağın, bitkilərin nümunəsi götürülür. Götürülən maddələrin miqdarı ekspertizanın keçirilməsi üçün kifayət qədər olmalıdır.

Havanın nümunəsi aspirasiya üsulu götürülür. Hava xüsusi hazır jihaz vasitəsi ilə sorulur. Sorulan xüsusi hazırlanmış hava patronlarda udulur və onun tərkibində olan maddələr patronun daxilində olan xüsusi süzgəj təbəqələrdə qalır. Sorulmuş havanın həjmi və onun aspirasiya müddəti mütəxəssis tərəfindən müəyyən edilir. Havanın nümunəsi yer səthində 0,5-1,5 m hündürlükdə götürülür. Zəruri hallarda isə havanın nümunəsi çirkləndirmənin mənbələri olan qurğuların və mexanizmlərin hündürlüyü səviyyəsində götürülür.

Ətraf mühitin zəhərlənməsi heyvanların zəhərlənməsi və ya ölümü ilə nətijələnibsə, onda müəyyən tədbirlər həyata keçirilir.

Belə hallarda ekspert tədqiqatı üçün iri buynuzlu heyvanların mə'də-bağırsaq traktı, 0,5 kq çəkidə jiyəri, xırda heyvanlarda isə jiyəri bütöv, bir böyrəyi, ürəyin qanlı hissəsi, 200 ml qan və beyin götürülür.

Xəstə heyvanlardan isə qusma kütlələri, mə'dədə olan qalıqlar (zod vasitəsi ilə), nəjis və sidik qalıqları götürülür. Əgər heyvanların zəhərlənməsinin səbəbi yemdən, komikormadan və s. olarsa, onda yemin nümunələri tədqiqat üçün götürülür.

Ümumiyyətlə, zəhərlənmiş heyvanların histoloji tədqiqatı keçirilir. Patoloji dəyişikliyə mə'ruz qalmış orqanlar ekspertizaya göndərilir. Üzərində olan qeydiyyatda orqanın adı, sayı, heyvanın növü, heyvanın ölən və yarılan günü və onun məxsus olduğu şəxs haqqında mə'lumat əks olunur.

Bə'zi hallarda bitkilərin nümunələrinin götürülməsinə ehtiyaj duyulur. Yarpaq şəklində tərəvəzlər və otların nümunələri köksüz götürülür. Ağajların yarpaqları və meyvələri dörd tərəfdən yuxarıdan aşağı istiqamətdə hər tərəfdən götürülür. Götürülmüş nümunələrin sayı və miqdarı prosesdə iştirak edən mütəxəssis-aqronom və ya botanikaçı tərəfindən müəyyənləşdirilir.

EKOLoji EKSPERTİZANIN TƏ'YİN EDİLMƏSİ VƏ HƏMİN EKSPERTİZADA HƏLL EDİLMƏSİ TƏLƏB OLUNAN SUALLAR.

Ekoloji ekspertiza tə'yin edilməsi haqqında qərar üç hissədən ibarətdir. Qərarın təsvir hissəsində baş vermiş ekoloji jinayət haqqında qısa mə'lumat verilir. Həmin hissədə bilavasitə ekspertizanı tə'yin edən şəxsi maraqlandıran və həlli üçün xüsusi biliklərin tələb olunduğu məsələlər əks etdirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, ekspertizanın əsas məqsədi öz əksini təsvir

hissəsində tapmalıdır. Təsvir hissəsinə müvafiq olaraq nətijə hissəsində suallar formalaşır. Ekspert qarşısında qoyulan sualların dairəsi də təsvir hissəsindən irəli gəlir. Nətijə hissəsində suallardan başqa ekspertə təqdim olunan materialların dairəsi də əks olunur.

Birinji sualda ekspertə təqdim olunan materiallar haqqında mə'lumat verilir. Həmin materiallara müxtəlif sənədlərin nümunələri, heyvan jəsədləri, diri və ölmüş balıqlar, bitki nümunələri və s. aid etmək olar. Ekspertizanın effektivliyi onun təşkilindən asılıdır. Təşkilati məsələlər isə müstəntiqin biliyi, bajarığı, iş təjrübəsi ilə sıx əlaqədardır.

Ətraf mühitin çirkləndirilməsi faktı ilə əlaqədar tə'yin olunan ekspertizaları obyektindən asılı olaraq bir neçə qrupa bölmək olar:

Birinji qrup - bu, insanların, heyvanların və bitkilərin vəziyyətinin ekspertizasıdır. Belə hallarda ekspert-bioloqlar, həkimlər, baytarlar, ixtioloqlar, sanitar-gigiyena sahəsində olan mütəxəssislər iştirak edə bilər. Onlar bilavasitə ətraf mühitin çirkləndirilməsi nətijəsində insan səhhəti üçün yaranmış mənfi halların tibbi-bioloji səbəblərini müəyyən edirlər. Bu qrupa tibbi, ixtioloji, bioloji, baytarlıq, sanitar-gigiyena ekspertizaları aiddir.

İkinji qrup - çirkləndirmə mənbələriin, təmizləyiji süzgəjlərin, tikililərin, qurğuların texnikitexnoloji vəziyyətini müəyyən etmək üçün tə'yin olunan ekspertizalardır. Bu qrupa texnoloji tikinti,

hidrotexniki, sanitar-texniki ekspertizaları da aid etmək olar

Üçünjü qrupa - istehsalat mənşəli maddələrin, predmetlərin fiziki və kimyəvi tərkibinin dəyişməsi nətijəsində əmələ gələn izlərin tədqiqini aid etmək olar. Bunlara kimyəvi, trasoloji, metalloqrafik, fiziki-texniki ekspertiza-ları misal göstərmək olar.

Bundan başqa qeyd emək lazımdır ki, radioaktiv çirkləndirmə müəyyən növ bitkilərin və ya heyvanların məhv edilməsi, torpaqda düzgün bejərmə, kultivasiya və qorunması işlərinin düzgün aparılması, ətraf mühitin mühafizə qaydalarının pozulması faktları ilə əlaqədar ekoloji ekspertiza tə'yin oluna bilər.

Ekoloji ekspertizada aşağıdakı təqribi göstərilmiş suallar həll oluna bilər:

- 1) ətraf mühitə hansı ziyan vurulub, onun xarakteri və miqyası. Ətraf mühitin mühafizə qaydalarının pozulmasına yol verilibmi?
- 2) bu müəssisədən istehsalat prosesi nətijəsində əmələ gəlmiş zərərli maddələrin və tullantıların konsentrasiyası qəbul edilmiş normadan nə qədər artıqdır? Hava, su və torpaq üçün zərərli maddələr qəbul edilmiş konsentrasiyadan nə qədər artıqdır?
- 3) bu obyektdə şəxslər, ərazi üçün qəbul edilmiş dozadan artıq nə qədər şüalanma vardır (rentgen, qamma-şüalar və s.)?
- 4) istehsalatın təşkili radiasiya təhlükəsizliyinin tələblərinə javab verirmi?

5) ətraf mühitin çirkləndirilməsinin qarşısının alınmasına imkan olubmu və bu, nədən ibarətdir?

Ətraf mühitin mühafizə qaydalarının pozulmasına sövg edən hallar hansılardır?

a) məhkəmə ekoloji ekspertizaları ilə yanaşı başqa növ ekspertizaların keçirilməsi xüsusiyyətləri:

Yuxarıda qeyd etdik ki, ekoloji ekspertiza kompleks xarakter daşıyır. Yə'ni ekoloji jinayətlərin istintaqında bir neçə bilik sahələrində həlli tələb olunan suallarla qarşılaşır. Üçünjü sualda ekoloji ekspertizanın aparılması ilə yanaşı başqa növ ekspertizalar da tə'yin edilir. Gəlin indi həmin ekspertizaların növlərinin məqsədlərini və həll olunan sualları aydınlaşdıraq.

Məhkəmə-tibbi ekspertiza:

Ətraf mühitin mühafizə qaydalarının pozulması insanların tələfatı və xəstələnməsi ilə nətijələnibsə onda xəstəliyin və patoloji dəyişikliklərin səbəbləri müəyyənləşdirilir. Ekspert aşağıdakı sualları həll edir:

- bu xəstəlik zəhərlənmənin nətijəsidirmi, onda hansı maddə nə doza ilə zəhərlənmə baş verib;
- ☞ zəhərlənmə hansı zəhərlənmə növünə aiddir (kimyəvi, bakterioloji və s.);
 - Fölümün səbəbi nədir?

- zərərçəkənin əmək qabiliyyətinin itirilməsi səbəbləri;
- zərərçəkəndə olan bədən xəsarətlərinin dərəjəsi;
- regional edilməsində və s.).

<u>Kompleks tibbi-bioloji ekspertizanın</u> vəzifəsi isə insanın müəyyən yeyinti məhsullarından zəhərlənməsi, onun xarakteri, inkişafı və mikro-orqanizmlərin inkişaf şəraitini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Tibbi-radiometrik ekspertiza:

Tibbi-radiometrik ekspertiza-ətraf mühitin radioaktiv maddələrlə zəhərlənməsi faktı ilə əlaqədar tə'yin olunur və aşağıdakı sualları həll edir:

- rariji şüalanmanın mənbəyi və xarakteri;
- radioaktiv maddə hansı növə aiddir?
- şüalanma nətijəsində alınmış xəsarətin xarakterinin dərəjəsi.

Baytarlıq ekspertizası:

Ev və çöl heyvanlarının xəstəliyinin və ölümünün səbəblərini müəyyənləşdirmək üçün tə'yin olunur. Aşağıdakı sualları həll edir:

- heyvanın xəstələnməsinin və ölümünün səbəbləri;
- heyvanların zəhərlənməsinə səbəb nə olmuşdur?

İxtioloji ekspertiza:

Bu, balıqların zəhərlənməsi və ölmə faktları üzrə tə'yin olunur. Həmçinin onların suda yerləşən yem bazasının məhv edilməsi və ya məhv olunma gümanı yarandıqda tə'yin oluna bilər. İxtioloji ekspert qarşısında aşağıdakı sualları qoymaq olar:

- Fhansı zəhərli maddələr və hansı konsentrasiyada balıqların ölməsinə səbəb olub?
- Balıqların ölümünə, onların təbii tərkibinin və keyfiyyətinin dəyişməsinə kimyəvi maddələrin tə'sir müddəti nə qədərdir?
- bu müddət (dövr) ərzində balıqların ölümünə səbəb nə ola bilər?
- balıqçılıq təsərrüfatına vurulan maddi ziyanın miqdarı nə qədərdir?

<u>Toksikoloji ekspertiza:</u>

Toksikoloji ekspertizanın vəzifəsi də balıqların ölümünün səbəblərini və insanın səhhətinə, sağlamlığına təhlükə yaradan amilləri müəyyənləşdirmək-dən ibarətdir. Həmin ekspertizada aşağıdakı suallar həll olunur:

- bu sututarlarda ətraf mühitin mühafizə qaydalarının pozulması müddəti ərzində hansı toksikoloji şərait yaranıb?
- maddələrin nümunələrində insanların, heyvanların, xüsusi ilə balıqların səhhəti üçün təhlükəli maddələr varmı?
- suda yaşayanların ölümünə bir və ya bir neçə səbəb ola bilərmi?

<u>Kimyəvi ekspertiza</u> çirklənməyə mə'ruz qalmış suda, havada, torpaqda zərərli maddələrin kimyəvi tərkibini müəyyənləşdirmək məqsədilə tə'yin olunur.

Kimyəvi ekspertizaya suyun, torpağın, havanın, ölmüş balıqların nümunələri təqdim oluna bilər.

Kimyəvi ekspert qarşısına aşağıdakı suallar qoyula bilər:

- * təqdim edilmiş maddə nejə adlanır, onun tərkib və tətbiqi sahəsi;
- sututarlar bu maddə ilə çirklənibmi, əgər çirklənibsə, həmin maddənin mənbəyi;
- retəqdim edilmiş maddə neft məhsullarına aiddirmi, əgər aiddirsə, onda neft məhsullarının hansı növünə aiddir?

<u>Texnoloji ekspertiza</u> bilavasitə ətraf mühitin çirklənməsində texnoloji proseslərin pozulması,

təmizləyiji qurğuların düzgün istismar edilməməsini tə'yin edir.

Ekspertizanın keçirilməsi üçün ekspertə texnoloji proseslər ilkin layihə mə'lumatları, mexanizmləri qurğularının texniki vəziyyəti haqqında, məhsula və istehsalat tullantılarına olan tələblər, qeydlər, curnallar, laboratoriya tədqiqatlarının analizləri və s. haqqında mə'lumatlar təqdim olunur. Həmçinin şahidin ifadələri, texnoloji proseslərin yoxlama aktlarında təqdim olunur. Ekspert-texnoloqun qarşısında aşağıdakı suallar qoyulur:

- ** ətraf mühitin mühafizəsinin pozulmasına səbəb müəssisədə texnoloji prosesin pozulması olubmu?
- Fhansı səbəbdən istehsalat sututarlarının müvafiq təmizlənməsi keçirilmir;
- Fistehsalatda tətbiq edilən təmizləyiji süzgəjlər buraxılan məhsulun həjminə müvafiq qurulubmu?
- suyun istifadə edilməsinin texnoloji prosesinə nəzarət hansı metod və üsullarla həyata keçirilir? Bu şəraitdə nəzarət effektivdirmi?
- Fhansı şəraitdə təmizləyiji qurğuların iş prinsipi pozulub və ya saxlanılıb?

Hidrotexniki ekspertiza suyun istifadə edilməsi və zərərli suların hansı miqdarda axması proseslərini müəyyənləşdirmək məqsədilə tə'yin olunur. Ekspert qarşısında aşağıdakı suallar qoyulur:

- Fmüəssisənin su kommunikasiyası, sutəmizləyiji qurğularının sxeminə və su tə'minetmə sisteminin layihəsinə uyğun gəlirmi?
- müəssisədə olan kommunikasiyaların hidrotexniki vəziyyəti və onların sutəmizləyiji qurğuların norma və fasiləsiz iş fəaliyyətini tə'min etmə qabiliyyəti;
- müəssisədə su kommunikasiyalarının sıradan çıxması nətijəsinin və həmin nətijənin aradan qaldırılması prosesində hidrotexniki qaydalara riayət olunubmu?

Belə hallarda kompleks hidrotexniki və kimyəvi tədqiqatların aparılması da mümkündür.

Ekspertə kanalizasiya xətlərinin sxemi, planı və nasosların yerləşdiyi sahələr, laboratoriya tədqiqatlarının analizləri və s. materiallar təqdim oluna bilər.

Aqrotexniki ekspertiza zərərli sularla kənd təsərrüfatı sahələrinin çirklənməsi faktları ilə əlaqədar tə'yin olunur:

- **kənd təsərrüfatı əkinlərinin zədələnməsinin səbəbi nədir?
- mineral maddələrin və zəhərli kimyəvi maddələrin daşınması, saxlanması və istifadə olunması qaydalarına riayət edilibmi?
- ☞ əkin sahələrinin suvarılması zamanı aqrotexniki qaydalara riayət edilibmi?

Sanitar-gigiyenik ekspertizanın tə'yin edilməsinin məqsədi istehsalat müəssisələrində, onun ayrı-ayrı sexlərində sanitar-gigiyena qaydalarına riayət olunmasını müəyyən etməkdən

ibarətdir. Ekspert qarşısında aşağıdakı suallar qoyulur:

- ☞ atmosferin bilavasitə çirklənməsinin səbəbləri;
- *havanı çirkləndirməkdən mühafizədə hansı sanitar-gigiyena qaydaları pozulmuşdur?
- Fkənd təsərrüfatına dəyən ziyanın qarşısını almaq üçün hansı tədbirlər həyata keçirilməli idi?

Ətraf mühitin pozulması nətijəsində atmosferə, meşəyə, kənd təsərrüfatı və vəhşi heyvanlara ziyan vurulduqda kompleks aqrotexniki, torpaqşünaslıq və baytarlıq ekspertizaları tə'yin edilir.

Texniki-texnoloji ekspertizalar istehsalat onların təmizlənməsi xüsusi tullantıları. aparatlardan istifadə olunması ilə əlaqədar yaranmış məsələləri həll etmək üçün tə'yin olunur. Hər iki növ ekspertizanın kompleks şəkildə tə'yin edilməsi texnologiyanın pozulmasını, tullantıların təmizləyiji qurğuların istismarı qaydalarının pozulması hallarının tam, vaxtında aradan galdırılmasına imkan verir. Ekspertizada aşağıdakı suallar həll olunur:

- qaztəmizləyiji texnologiya buraxılan məhsulun həjminə uyğundurmu?
- Fqurulmuş qurğular bu texnoloji reqlamentdə ixraj olunan qazların tozdan və zəhərli maddələrdən müəyyən edilmiş normalara uyğun olaraq təmizlənməsini tə'min edə bilərmi?

Məhkəmə toksik-ekoloji ekspertizası qarşısında qoyulan suallar:

- təqdim olunan obyektdə müəyyən kateqoriya maddələr vardırmı, əgər varsa, onların konkret adları nejədir?
- obyektə təqdim olunan maddə nə qədərdir və onun qatılığı müəyyən olunmuş normaları aşırmı?
- * təqdim olunmuş maddə zəhərli maddələr kateqoriyasına aiddirmi, gər belədirsə, onda hansı zəhərli maddələr sinfinə aiddir və onun konkret adlandırılması nejədir?
- müqayisə olunan maddələr eyni jinsə mənsubdurmu və həmin maddələr eyni qrupa aiddirmi?
- aşkar edilmiş maddə və konkret yerdə olan maddə, eyni bir maddənin hissələridirmi?
- göstərilən maddənin tətbiqi sahəsi nejədir?
- aşkar edilmiş maddə hansı istehsal məhsuludur?
- maddə hansı şərtlərlə saxlanmalı, daşınmalı və tətbiq olunmalıdır?
- göstərilən maddənin saxlanma şərtləri, ondan istifadə ilə əlaqədə müəyyən olunmuş qaydalara uyğundurmu?
- II. MƏHKƏMƏ-BİOLOJI EKSPERTİZASININ MAHİYYƏTİ, . NÖVLƏRİ, OBYEKTLƏRİ, QARŞISINDA QOYULAN SUALLAR.

Ölüm, zorlama, oğurluq, müxtəlif qəza və s. jinayət hadisələrinin araşdırılması və aydınlaşdırılması prosesində bioloji mənşəli obyektlərin tədqiqi mühüm rol oynayır. Bioloji mənşəli obyektlərin öyrənilməsi ondan irəli gəlir ki, insan öz fəaliyyətində və davranışında həmişə bitki və heyvan mənşəli obyektlərlə təmasda olur və onlarda müəyyən izlər qoyur. Bununla əlaqədar olaraq məhkəmə-bioloji ekspertizası maddi sübutların təbiətini aydınlaşdırmaq, həmçinin onların uyğunluğunu və fərqini müəyyən etmək məqsədilə aparılır.

Məhkəmə-bioloji ekspertizalar sinfi öz növbəsində 2 jins (qrup) ekspertizadan ibarətdir: məhkəmə-botaniki və məhkəmə-zooloji ekspertizaları.

Məhkəmə-bioloji ekspertizası tədqiqat obyektinə görə aşağıdakı növlərə bölünür:

- ☞ bitki mənşəli obyektlərin ekspertizası;
- bitki mənşəli narkotik vasitələrin ekspertizası;
 - rtorpaqşünaslıq ekspertizası;
 - heyvan mənşəli obyektlərin ekspertizası.

Məhkəmə-botaniki ekspertiza jinsi (qrupu) məhkəmə-bioloji ekspertizalar sinfinin daha geniş inkşaf etmiş sahəsidir. Bu növ ekspertizanın əsas məqsədi bitki obyektlərinin təbiətini, onların jins (qrup) aidiyyatını, yaranma mənşəyini müəyyən etməkdir.

Məhkəmə-botaniki ekspertizanın obyektlərinə mülki və jinayət işləri üzrə baxılan

hadisələrə dair sübutediji əhəmiyyətə malik faktlar haqqında informasiya daşıyan bitki, yaxud onların hissələri aiddir. Obyektlərindən asılı olaraq məhkəmə-botaniki ekspertizanın 2 növü mövjuddur: kiçik bitkilər botaniki ekspertizası və böyük bitkilərin botaniki ekspertizası.

İbtidai bitkilərin botaniki ekspertizasının obyektlərinə aiddir:

- © göbələklər (bitki və heyvanların parazitgöbələkləri, kif və maye göbələkləri və s.), selik bitkilər (fuzarium, sponsora və s.), şibyələr (palıd mamırları, üstə yığılmış, kol və ya yarpaq şibyələri və s.).

Ali bitkilərin botaniki ekpertizasının obyektlərinə aiddir:

- mamırlar (yaşıl, gövdə-yarpaqlı və s.), qatırquyruğu, plaun (qıcıya oxşar meşə bitkisi), ayıdöşəyi, qıcı və s; ağaj-kol bitkilərin qabıqları, kök, gövdə və budaq ağajları, yarpaq ayası, epidermis, meyvələr, spor (bə'zi ibtidai bitki və heyvanlarda jinsiyyətsiz çoxalma orqanı) və s.;
- bitki mənşəli yeyinti ədviyyat (qırmızı və qara istiot, kofe, çay, kakao və s.);
- Fbitki mənşəli xammaldan alınan məhsullar (sok, tomat, kağız, xına, kəndir, spirttərkibli mayelər, mürəbbə və s.);
- bitkilərin həyat fəaliyyətindən yaranan məhsullar (qatran, qutta (kauçukaoxşar elastik

maddə), terpentin (iynəyarpaqlı ağajlardan alınan qatranlı şəffaf şirə), süd şirəsi və s.

Ot bitkilərinin xüsusi qrupu olan narkotik tərkibli (çətənə, xaşxaş) bitkilər ən'ənəvi olaraq ekspert-botaniklər tərəfindən tədqiq olunur. Bə'zi hallarda bu bitkilər maddə və materialların ekspertizası (narkotik və güjlü tə'sirediji maddələr qismində) çıxış edir.

Çox zaman bu bitkilərin əkildiyi yerlər, yığım vaxtı, ümumi mənbəyə və ya eyni kütləyə aidiyyatını müəyyən etmək üçün bioloji xüsusiyyətlər haqqında mə'lumatlar ön planda durur və bütün sonrakı tədqiqatlar buna əsaslanır (məsələn, bitkinin tərkibindəki kannabinoidlərin kəmiyyət və keyfiyyət göstərijilərinin müəyyən edilməsi və s.).

Bu baxımdan bu jür tədqiqatların kompleks şəkildə keçirilməsi zəruridir.

mənşəli xammalın Bitki bitki VƏ organizmlərinin həyat fəaliyyəti nətijəsində alınan ərzaq məhsullarının tədqiqatı məhkəmə, yeyinti məhsulları, botaniki, maddə və materialların ekspertizaları çərçivəsində kompleks şəkildə keçirilməsi məqsədəuyğundur. Bitki və hissələrinin tədqiqi digər obyektlərlə birgə, baş hadisənin vermis törəmə mexanizminin rekonstruksiya etməyə, dinamikliyi, onun obyektlərin qarşılıqlı təmasda olma faktı əlaqədar təsəvvürlərin yaranmasına imkan yaradır.

<u>Zooloji ekspertiza</u> - zooloji mənşəli mikroobyektlərin (ev, xəzli və digər heyvanların tükü, quş lələyi, balıq puljuğu və s.) aşkar edilməsi, onların müvafiq qruplara aidiyyatının müəyyən olunması, heyvan mənşəli obyektlərin eyniləşdirilməsi və s. məqsədlərlə keçirilir.

Məhkəmə-zooloji ekspertizanın obyektlərinə aiddir: heyvan orqanizm-ləri və onların hissələri, heyvanların həyat fəaliyyətinin məhsulları ilə bağlı sübutediji əhəmiyyətli, konkret hadisəyə aid olan izlər.

Bu növ ekspertizanın əsas obyektlərinə heyvan tükləri və onların dərilərinin hissələri aiddir.

Quşların tük və lələkləri ornitoloji ekspertiza çərçivəsində, məhkəmə-zooloji ekspertizanın bir növü kimi həll edilir. Bu ekspertizanın köməkliyi ilə jinayət hadisəsi ilə obyektin müəyyən ərazi və zaman əlaqələri aşkar edilir:

- quşların rənglərinin mövsümlə əlaqədar dəyişilməsi;

Balıqların puljuqlarının və sümük qalıqlarının tədqiqilə əlaqədar məsələlər, zooloji ekspertizanın digər bir növü olan ixtioloji ekspertiza çərçivəsində həll edilir.

Məhkəmə-zooloji ekspertizanın digər bir növü olan entimoloji ekspertizası həşəratların həyat forması və həyat fəaliyyəti nətijəsində yaranan məhsullarla əlaqədar məsələləri həll etmək üçün keçirilir. Bu növ ekspertizanın obyektləri perspektiv xarakter daşıyır və jinayət hadisəsi ilə əlaqədar məkan və zaman amillərinin müəyyən edilməsinə xidmət edir. Məsələn, müəyyən rəngli həşəratlar anjaq konkret joğrafi əraziyə aid olur və ya həşəratların inkişafının bir mərhələdən digərinə keçməsi müəyyən fenoloji fazalarına təsadüf edir. Fenologiya-biologiyanın bitki və heyvanların həyatındakı hadisələrin qanunauyğunluğunu, dövrülüyünü və bu hadisələrin iqlim amilləri ilə olan münasibətini öyrənir.

Məhkəmə-zooloji ekspertiza qarşısında aşağıdakı diaqnostik xarakterli suallar qoyula bilər:

- 1. Təqdim olunmuş obyektlər üzərində zooloji mənşəli hissəjiklər (dəri, yun, xəz, lələk, balıq puljuğu və s. mikrohissəjiklər) varmı? Bu hissəjiklərin təbiəti nejədir?
- 2. Təqdim edilmiş obyekt heyvan tüküdürmü?
- 3. Təqdim edilən geyim əşyaları üzərində tük vardırmı? Əgər vardırsa, morfoloji və histoloji əlamətlərinə görə hansı heyvana aiddir?
- 4. Nəqliyyat vasitəsi üzərində tük vardırmı? Vardırsa, heyvan tüküdürmü? Əgər heyvan tüküdürsə, onlar morfoloji və histoloji əlamətlərinə görə hansı jins növ heyvana məxsusdur?
 - 5. Təqdim edilən dəri hansı heyvana məxsusdur?
- 6. Təqdim edilən dəri mə'mulatı hansı heyvanın dərisindən istehsal edilmişdir?

- 7. Təqdim edilən geyim əşyaları üzərində peyin örtüyü, hissəjikləri vardırmı, əgər vardırsa, hansı heyvana məxsusdur?
- 8. Təqdim edilmiş dəri təmiz dəridən və ya onu əvəz edən materialdan hazırlanmışdır?

Məhkəmə-zooloji ekspertizası qarşısında aşağıdakı eyniləşdirmə xarakterli suallar qoyula bilər:

- Təqdim edilmiş zooloji obyektlərin hissəjikləri müqayisəli tədqiq üçün təqdim edilmiş obyektin ümumi qrup əlamətləri (işlənilməsi texnologiyası, saxlama şəraiti, mexaniki, termiki, kimyəvi və bioloji tə'sir amilləri və s.) mövjuddurmu?
- **rtəqdim edilmiş heyvan tükü morfoloji və histoloji əlamətlərinə görə hadisə yerində olmuş heyvanlardan götürülmüş tük nümunələrinə uyğun gəlirmi?
- rəqdim edilmiş mə'mulatın hissəsi (xəz kürk, dəri, gödəkçə və s.) predmet-daşıyıjı üzərindəki heyvan tükü ilə eyni mənşəyə malikdirmi?

Məhkəmə-bioloji ekspertizası aşağıdakıları müəyyən edir:

- 1. Heyvan və bitkilərin sinfini, jinsini və növünü.
- Namə'lum heyvan və bitki mənşəli obyektlərin təbiətini:
- a) bitki obyektləri: bitki və onun hissələri, yarpaq, budaq, gövdə, odunjaq, toxum, çiçək, kök, meyvə, saman, küləş, taxıl, ağaj kömürü və s.

Bitki obyektlərindən hazırlanmış məhsullar: un, qarışıq yem, bitki tozları, xəmir, nişasta, yarma, bitki mənşəli ləkələr, bitki mənşəli narkotik maddələr, bal və bunlardan əlavə qəzet və karton tıxajları və s.

- b) zooloji obyektlər: heyvan tükü, yun, quş lələyi, heyvan skletinin hissələri, dəri, heyvan ifrazatları və s.;
- v) heyvan və bitki mənşəli lif materiallarını (pambıq, kətan, yun, ipək) və lif materialları mə'mulatlarını (iplik, xalı, ip, sap, kəndir, toxunma parçalar və onlardan hazırlanmış mə'mulatları, trikotac mə'mulatları, keçə, keçə tıxajları və s.);
- q) torpaq və onun izlərini, torpaqda olan bitki və heyvan qalıqlarını, əlavələri və s.;

QEYD:

- a) insan tükünün, qanının, tüpürjəyinin, spermasının tədqiqi Azərbayjan Respublikası Səhiyyə Nazirliyinin məhkəmə-tibb ekspertizası bürosu tərəfindən aparılır;
- b) bitki və heyvan mənşəli mə'mulatların keyfiyyətini, növünü və dövlət standartına uyğunluğunu məhkəmə-əmtəəşünaslıq ekspertizası öyrənir.

Maddi sübutları bioloji ekspertizaya göndərərkən aşağıdakı qaydalara əməl edilməlidir:

a) anbarlarda, mağazalarda və s. çoxlu miqdarda ip, sap və başqa obyektlərin götürülmüş hər nümunəsini ən azı 3-5 metr uzunluğunda göndərmək lazımdır. Bu halda parçaların nümunələri 50-100 sm uzunluğunda elə seçilib

götürülür ki, onun hər iki kənarının haşiyəsi olsun. Parça üzərində rəsm olarsa, həmin rəsm, götürülmüş nümunədə parçanın uzunluğuna azı iki-üç dəfə təkrar edilməlidir. Çoxlu miqdarda tapılmış lif, pambıq və heyvan tükü, yunu müqayisəli tədqiqat üçün nümunə kimi bir kq-dan az göndərilməməlidir;

Yun nümunəsi heyvan bədənindən götürülərkən yunu bədənin müxtəlif yerlərindən (belindən, boynundan, ayaqlarından, qarnından, böyründən, üzündən) həm də hər yerində ən azı 20 tük dartıb çıxarmaq lazımdır ki, kökləri də tükün üstündə olsun.

- b) heyvan və bitki mənşəli obyektlər tam əşyalardırsa, onlar tapıldıqları miqdarda və şəkildə göndərilməlidir. Maddi sübutlardan kəsmək məsləhət görülmür. Çoxlu miqdarda tapılmış əşyalardan orta nümunələr göndərilir;
- v) toxumların, unun, qarışıq yemin, kəpəklərin müqayisəli şəkildə tədqiqatı üçün əgər bu obyektlər böyük miqdarda aşkar edilmişsə seçib orta nümunələr götürmək lazımdır. Dənəvər obyektlərin orta nümunəsi müxtəlif dərinliklərdən (3-5) yerdən seçilib ayrılır və sonra ümumi qabda qarışdırılır. Orta nümunənin ümumi çəkisi 2 kq-dan artıq olmamalıdır. Nümunələr böyük anbardan götürüldükdə tədqiq edilən obyektlərin ilk dəfə olduqları yeri aşkar etmək lazımdır, həm də orta nümunələr məhz həmin yerlərdən götürülməlidir. Əqər maddi sübutların ilk dəfə olduqları yer

müəyyən edilə bilmzsə, müxtəlif yerlərdən bir neçə orta nümunə götürmək lazımdır;

- q) əgər 0,5 kq-dan artıq olmayan bal aşkar edilmişsə, onu bütünlüklə tədqiqata göndərmək lazımdır. Böyük miqdarda aşkar edildikdə balın olduğu hər qabdan 200-300 qramlıq nümunələr seçilib ayrılır. Əgər pətəklikdən götürülmüş bal tədqiq edilərsə, onda istintaq mə'lumatlarına görə, balın götürülə biləjəyi bütün arı pətəklərindən nümunə göndərilməlidir;
- ğ) əgər ot və ya küləş tədqiq edilərsə, onda nümunələrin çəkisi bir kq-dan artıq olmamalıdır. Seçilib ayrılmış nümunələr hökmən kağıza bükülməli, gövdələri əyilməməlidir. İçərisində nümunələr olan olan zərflər qutuya elə qoyulmalıdır ki, onlar bir-birinin üzərinə sıx oturmasın;
- d) ağaj kömürü tədqiq edilən zaman daxilində kömürün nümunələri ilə birlikdə əlavə mə'lumatlara görə bu kömürün alındığı ağajın nümunələrini də götürmək lazımdır. Az miqdarda aşkar edilmiş kömürün hamısını göndərmək lazımdır;
- e) ot yeyən heyvanların ifrazatını və peyini qapalı bankalarda 100-200 miqdarında göndərmək lazımdır. Az miqdarda aşkar edildikdə isə hamısı göndərilməlidir;
- ə) qəzet və karton tıxajlar müqayisəli tədqiqat üçün göndərilən zaman hadisə yerindən götürülmüş bütün nümunələr göndərilməlidir,

tıxajlar elə qablaşdırılmalıdır ki, onlar yad jisimlərdən tamamilə mühafizə olunsun;

- c) bitki mənşəli narkotik maddələr (anaşa, xaşxaş, tiryək və s.) bioloji tədqiqata göndərilərkən hadisə yerindən götürülmüş nümunələrin hamısını tam şəkildə göndərməli və onları elə qablaşdırmaq lazımdır ki, itkiyə yol verilməsin;
- z) üzərində torpaq izləri olan maddi sübutları bioloji tədqiqata göndərərkən (paltar, ayaqqabı və s. torpaq izlərinin mühafizəsi üçün onları ağ parçaya büküb göndərmək lazıdır. Maddi sübutların üzərindən götürülmüş torpaq hissəjiklərinin miqdarı 1q-dan az, müqayisə üçün göndərilən torpaq nümunəsi isə 0,5 kq-dan çox olmamalıdır;
- i) üzərində bioloji mənşəli (un, bal, peyin və s.) izlər və ya ləkə olan maddi ekspertizaya bütünlükdə göndərilir. Hər bir ləkəni və ya izi hökmən təmiz parça ilə örtmək, tədqiqat obyeklərinin özünü xarab etmədən üzərində iz, ləkə olan predmetin ətrafını bərkitmək (tikmək, vapisdirmaq) lazımdır. Hadisə verində predmetlərin üzərində bu və ya digər maddənin ləkə, yaxud iz şəklində aşkar edilən, lakin ağır olduğu üçün ekspertizaya göndərilə bilməyən maddi sübutlar predmetin ləkə düşməmiş hissəsi birlikdə ehtiyatla çıxarılmalıdır ilə götürülməlidir). Əgər kəsmək mümkün deyilsə, onda qaşıyıb götürülür;

- ı) yeyinti məhsulları aşkar edilən kimi dərhal ekspertizaya göndərmək lazıdır;
- y) yanıb külə dönmüş parçanı, arasında pambıq arakəsmə olan qutuda göndərmək lazımdır: parça, pambıqdan papiros kağızı ilə təjrid edilməlidir.

Ekspertiza üçün sənədlər dürüst və dəqiq tərtib edilməli, qoyulan suallar aydın olmalıdır.

III. MƏHKƏMƏ KƏND TƏSƏRRÜFATI EKSPERTİZASININ MAHİYYƏTİ, NÖVLƏRİ, KEÇİRİLMƏSİ VƏ SƏNƏDLƏRİN EKSPERTİZAYA HAZIRLANMASI.

Məhkəmə kənd təsərrüfatı ekspertizası spesifik xüsusiyyətə, mürəkkəb tədqiq obyektinə malik olan bir sahədir. Obyektindən asılı olaraq məhkəmə kənd təsərrüfatı ekspertizası aşağıdakı əsas qruplara (jinslərə) bölünür:

- məhkəmə baytarlıq ekspertizası;
- məhkəmə aqrobioloji ekspertizası;
- məhkəmə aqrotexniki ekspertizası.

Məhkəmə baytarlıq ekspertizası məhkəmə kənd təsərrüfatı ekspertizası sinfinin ən geniş qrupu (jinsi) olub tədqiqatda həll edidlməli məsələlərdən asılı olaraq aşağıdakı növlərə ayrılır:

- heyvan jəsədləri üzrə;
- heyvanların xəstələnmə və ölüm səbəblərinin araşdırılması üzrə;
- heyvanların saxlanma, qulluq edilmə, yemləmə və istismarının pis təşkili üzrə;

- heyvanların zəhərlənməsinin tədqiqi üzrə;
- heyvanlarda fiziki tə'sirlərdən baş verən xəstəlik və ölümün tədqiqi üzrə;
- baytarlıq işçilərinin öz vəzifə borjlarını yerinə yetirmələrilə bağlı məsələrin tədqiqi üzrə;
- heyvan mənşəli yeyinti məhsularının baytarlıq-sanitariya müayinəsi üzrə.

Məhkəmə-baytarlıq ekspertizasının predmeti heyvanların ölümünə səbəb olmuş hadisələr, onların xəstələnməsi, zəhərlənməsi, habelə hadisənin baş verməsinə imkan verən şərait haqqında faktiki mə'lumatlardır. Bu ekspertizanın tədqiqat obyektinə infeksion xəstəliklərdən ölmüş heyvanlar; zəhərlənmədən ölmüş heyvanlar, fiziki tə'sirlərdən xəstələnmiş və ölmüş heyvanlar; heyvan mənşəli yeyinti məhsulları aiddir.

<u>Heyvan jəsədlərinin ekspertizasına aid suallar:</u>

- Heyvanın ölümünə səbəb nə olmuşdur (xəstəlik, zəhərlənmə, boğulma, baxımsızlıq, zədələnmələr, elektrik xəsarəti, istilik, donma və s.)?
- 2. Öləndən sonra jəsədin vəziyyəti dəyişibmi?
- 3. Heyvanın ölmünüdən təxminən nə qədər vaxt keçib?
- 4. Heyvanın ölümünün tezləşməsinə hansı xariji amillər təsir edə bilər və yaxud etmişdir (uzaq məsafəyə aparmaq, qovmaq, ajlıq, susuzluq və s.)?

- 5. Heyvan sağ ikən əvvəllər xəstəlik keçirmişdirmi, ölüm həmin xəstəliyin nətijəsi ola bilərdimi?
- 6. Xəstə və yaxud ölmüş heyvanların saxlanma, qulluq edilmə, yemlənmə və istismarı düzgünmü təşkil edilib, əgər belə deyilsə, o nöqsanlar hansılardır?

Heyvanların xəstələnmə və ölüm səbəblərinin araşdırılmasına dair suallar:

- 1. Heyvandarlıq təsərrüfatında, onun ətrafında olan sahələrdə dezinfeksiya, meliorasiya və s. tədbirlər aparmışdırmı, əgər aparılıbsa onların xəstələn-məsinə və ölümünə səbəb ola bilərdimi?
- 2. Güjlü tə sir edən və zəhərli dərmanların, dezinfeksiyaediji və başqa maddələrin təsərrüfata gətirilməsi, saxlanılmsı, buraxılması və istifadəsindəki hansı nöqsanlar xəstəlik mənbəyi və ölümün səbəbi ola bilər?
- 3. Təsərrüfatda yemlərin hazırlanma və saxlanma şəraiti nejədir, heyvanların xəstələnməsi və ölümü xarab olmuş yemlərdən baş verə bilərmi?
- 4. Xəstəliyin və ölümün qarşısını almaq üçün müalijə və profilaktika tədbirləri vaxtında və düzgünmü təşkil edilib (hansı dərmanlar işlədilib, sənəddə onların qeydiyyatı).
- 5. Heyvanların vəziyyəti imkan verirdimi ki, parazit (qurd) və s. xəstəliklərə qarşı mübarizə həmin vaxtda aparılsın, həmin tədbiri heyvanların

- fizioloji vəziyyəti bərpa olandan sonra aparmaq olardımı?
- 6. Xəstəlik və ölümün baş verəsində baytarlıq qanunlarında pozğunluqlar olmuşdurmu, əgər olubsa nədən ibarətdir?

Xəstəlik və ölüm hallarının infeksion xəstəliklərdən baş verməsinə və karantina aid suallar:

- 1. Heyvanlar həqiqətənmi infeksion xəstəliklərdən ölmüş və yaxud xəstələnmişdir?
- 2. Xəstəlik və ya ölümün diaqnozunu tə'yin etmək və yaxud onu təsdiq edən sənəd.
- 3. İnfeksion xəstəliyin təsərrüfatda yayılmasına səbəb nə olmuşdur? Heyvanlar kənardanmı yoluxub, yaxud təsrrüfatın özündə gizli formada olub?
- 4. Heyvanların saxlanma və yemlənmə şəraiti nejədir, mövjud şərait xəstəliyin yayılmasına səbəb ola bilərdimi?
- 5. Təsərrüfatda sağlam heyvanlardanmı təşkil olunmuşdurmu?
- 6. Xəstəliyin qarşısının alınması üçün epizootiya əleyhinə, müalijə-profilaktika, sanitarzoogigiyena tədbirləri vaxtında və keyfiyyətli aparılmışdırmı?
- 7. Xəstəliyin yayılmasında heyvanlara qulluq edən şəxslər, zoobaytar işçiləri, müdiriyyət nöqsanlara yol veriblərmi? Əgər verilibsə xəstəliyin yayılmasında nə kimi rolu olub?

- 8. Yoluxuju xəstəliyin heyvanlardan insanlara keçməsi üçün lazımi tədbirlər görülmüşdürmü? Əgər görülməyibsə, kim tərəfindən pozulub və onun səbəbi nədir?
- Karantin tədbirləri düzgün təşkil edilibmi, pozğunluqlar omuşsa hansılardır?
- 10. Xəstə heyvanların təjrid edilməsində baytarlıq işçilərinin göstərişlərinə tam əməl edilmişdirmi, əks halda hansı pozuntular olumuşdur?
- 11. Ölmüş heyvanların jəsədlərinin toplanması, zərərsizləşdirilməsi və dezinfeksiya aparılmasında hansı pozuntulara yol verilmişdir?
- 12. Fermanın həyətinə təsərrüfatla əlaqəsi olmayan kənar nəqliyyat vasitələri, heyvanlar buraxılmışdırmı?
- 13. Fermada heyvanlara qulluq edən şəxslərin öz həyətlərində xəstəlik varmı və onlar təsərrüfatdakı heyvanlarla təmasda olmuşlarmı?
- 14. Müəssisə və xüsusi təsərrüfatlarda heyvanların kəsimi düzgün təşkil edilibmi?

Xəstəlik və ölümün saxlanma, qulluq edilmə, yemləmə və istismarın pis təşkilindən baş verməsinə aid suallar:

1. Heyvanların xəstəliyi, yaxud ölümü hansı səbəblərdən baş vermişdir (saxlanma, qulluq edilmə, yemləmə və istismarın pis təşkili)?

- 2. Heyvanların saxlanma, qulluq edilmə, yemlənmə və istismarı normativə uyğundurmu, uyğun deyilsə, pozuntular hansılardır?
- 3. Heyvanlarda arıqlama varmı, varsa, səbəbi nədir?
- 4. Heyvanın xəstələnməsi və ölümü yemin keyfiyyətsiz olmasındanmı, pis hazırlanmasından, yaxud yemləmə reciminin pozulmasından baş verib?
- 5. Heyvanların xəstəliyi, yaxud ölümü hansı yemlərlə yemlənmədən baş verib?
- 6. Malabaxan məs'ul şəxslər xəstəliyin, yaxud ölümün qarşısını ala bilərdimi?
- 7. Göstərilən xəstəliklərin qarşısının alınmasında sanitar-zoobaytarlıq tədbirləri vaxtında və düzgün görülmüşdürmü?
- 8. İşlək və məhsuldar heyvanların istismar recimi pozulmuşdurmu, pozulubsa, onlar nədən ibarətdir?
- 9. Heyvanın istismarı onun orqanizminin fizioloji vəziyətinə uyğun olubmu, uyğun olmayıbsa, onda ölümə səbəb nə ola bilərdi (çox işlədilməsi, yaşa uyğun gəlməyən istismar və s.)
- 10. Heyvanların həddən artıq istismar edilməsi əlavə yemlə və istirahətlə bərpa edilməli idimi?

Zəhərlənmə ilə əlaqədar xəstəliklərin tədqiqinə aid suallar:

1. Heyvanların xəstəliyinin, yaxud ölümünü səbəbi zəhərlənmədirmi?

- 2. Əgər xəstəlik və ölüm zəhərlənmədən baş veribsə hansı zəhərdən baş verə bilər?
- 3. Zəhərli maddə orqanizmə hansı yolla daxil ola bilər (yemlə, su ilə, müalijə vaxtı və s.)?
- 4. Heyvanın zəhərlənmə nətijəsində ölümündən nə qədər vaxt keçmişdir?
- 5. Jəsəd yarılarkən daxili orqanlarda nəzərə çarpan əlamətlər zəhərlənmə əlamətlərinə uyğundurmu, əgər belədirsə, onlar hansı zəhərin tə'sir üçün xarakterikdir?
- 6. Heyvanların zəhərlənməsi müalijə-profilaktiki, dezinfeksiya, aqrotexniki və s. tədbirlərin həyata keçirilməsindənmi baş vermişdir, əgər belədirsə, bu tədbirləri başqa maddələr və üsullarla aparamaq olmazdımı?
- 7. Müxtəlif dərmanların, dezinfekiya maddələrinin, mineral gübrələrin və digər zəhərli maddələrin daşınması, saxlanması, buraxılması və istifadəsində zəhərlənməyə şərait yaradan pozuntular olmuşdurmu (eyni qab, yaxud maşında yem və zəhərli maddə daşınması, anbarda onların bir yerdə saxlanması və s.)?
- 8. Zəhərlənmə keyfiyyətsiz yemlərlə yemlənmədən baş verə bilərmi?
- 9. Zəhərlənmə pis zərərsizləşdirilmiş sənaye tullantıları ilə yemlənmədən ola bilərmi, əgər belədirsə, onlar hansılardır (pambıq, üzüm və s.)?
- Yem qalıqlarının, yemlərə qatılan maddələrin, suyun kompleks laborator müayinəsinin nətijələri

nejə olmuşdur (kimyəvi, toksikoloji, botaniki, bakterioloji, bioloji və s.)?

Fiziki tə`sirlərdən baş verən xəstəlik və ölümün tədqiqi (müxtəlif zədələnmələr, boğulma, yanma, donma, elektrik xəsarəti və s.) aid suallar:

- 1. Heyvanın bədənində zədələnmə varsa onun xarakterik xüsusiyyəti hansıdır (növü, forması, ölçüsü, hansı nahiyədir)?
- Zədə heyvan diri olarkən, yaxud öldükdən sonra baş verib?
- 3. Zədə hansı növ alətlə edilib (küt, iti, batan və s.)?
- 4. Heyavnın ölümü aldığı zərbədən olmuşdur?
- 5. Ölüm zədə aldıqdan nə qədər vaxt keçdikdən sonra baş verib?
- 6. Heyvanın bədənind nəzərə çarpan zədələnmənin ağırlıq dərəjəsi nejədir, təhlükəlidirmi, nətijəsi nejə ola bilər (işləməyə yararlığı və məhsuldarlığı itirməsi və s.)?
- 7. Heyvanın bədənində aşkar edilən zədələnmə heyvanların özləri tərəfindən edilə bilərmi?
- 8. Zədə almış heyvana vaxtında baytarlıq yardımı edilmişdirmi, edilmiş olsaydı ölümün qarşısı alına bilərdimi?
- 9. Zədə almış heyvan öz dəyərini itirmişdirmi, çıxdaş ola bilərmi?
- 10. Vurulan zərbələr çoxdursa, onların ardıjıllığı nejə olmuşdur?

- 11. Ölüm nəqliyyat vastəsilə olub, belədirsə hansı nəqliyyatla və onun hansı hissəsilə olub?
- 12. Zədələnmə odlu, yaxud soyuq silahlamı yetirilib?
- 13. Heyvan boğulmadanmı və yaxud başqa səbəblərdən ölmüşdür (ip, zənjir və s.)?
- 14. Əgər zeyvana ip və s. öləndən sonra bağlanıbsa, onda ölümün səbəbi nə olmuşdur?
- 15. İplə (zənjirlə) boğulma zamanı boyunda əmələ gələn xarakterik boğulma izinin (ləkəsinin) xarakteri nejədir?
- 16. Boğulma tənəffüs yolunun yad jisimlə tıxanmasınanmı baş verib, belədirsə, o, nədir?
- 17. Heyvanın ölümü suda boğulma nətijəsindəmi olub?
- 18. Heyvan öldükdən sonra suya atılmayıb ki?
- 19. Suda boğulmaya zədə və yaxud müəyyən xəstəliklər səbəb ola bilərmi?
- 20. Jəsəd suda təxminən nə qədər qalıbdır?
- 21. Ölüm tüstüdən boğulma nətijəsindəmi olub?
- 22. Ölüm yanıq nətijəsindəmi, yaxud başqa səbəblərdənmi olub?
- 23. Yanıq nədən əmələ gəlib (oddan, qaynar mayedən və s.) onun dərəjəsini müəyyən etməli?
- 24. Jəsəddə yanıqdan əlavə başqa xariji tə`sirlər varmı və onlar ölümə səbəb ola bilərdimi?
- 25. Ölüm donmadanmı olub, əgər belədirsə, donmanın dərəjələrini müəyyən etməli.
- 26. Ölüm elektrik xəsarətindən olmuşdur, xəsarət bədənin hansı hissəsinə dəymişdir?

27. Zədə alan heyvan elektrik xəsarəti alarkən hansı vəziyyətdə olmuşdur, elektrik naqili toxunan sahələrdə iz qalmışdırmı?

Baytarlıq işçilərinin öz vəzifə borjlarını yerinə yetirmələrilə bağlı məsələlərin tədqiqinə aid (diaqnozun düzgün qoyulmaması, müalijə və profilaktiki tədbirlər aparılanda heyvanların tələfatı, yardım zamanı buraxılan nöqşsanlar, heyvan mənşəli yeyinti məhsullarına baytarlıq nəzarətində olan pozuntular və s.) aid suallar:

- 1. Heyvanın xəstəliyinə baytarlıq işçiləri tərəfindən vaxtında və düzgün diaqnoz qoyulubmu, əgər səhv olubsa, o, nədən ibarətdir?
- 2. Müalijə, profilaktika və dezinfeksiya işləri düzgün aparılıbmı?
- 3. tətbiq ediləçn müalijə vasitələrinin və dərmanların dozası düzgün, tə'limat əsasındamı işlədilib, harada qeyd edilib və hansı pozuntular olub?
- 4. Əgər baytar işçilərinin, müalijədə hərəkəti düz deyilsə, nejə olmalıydı, buraxılan nöqsan nə ilə nətijələnib və onun qarşısını almaq olardımı?
- 5. Çətin doğum zamanı heyvana vaxtında və düzgün yardım edilmişdirmi?
- 6. Heyvanlarda bala salma omuşdurmu, olubsa onun səbəbi nə ola bilərdi?
- 7. Bala salmanın qarşısını almaq üçün hansı tədbirlər görülmüşdür, görülməyibsə, nə etməli idilər?

- 8. Bala ölü doğulmuşdur, yaxud doğulduqdan sonra ölmüşdür?
- Boğaz heyvanlarda rektal müayinə (boğazlığın tə'yini) aparılmışdırmı, aparılmayıbsa, nə ilə nətijələnmişidir?
- 10. Qısırlığın qarşısının alınması üçün mayalanma, xüsusilə sün'i mayalanma nejə aparılmışdır, hansı baytarlıq qaydaları pozulmuşdur?
- 11. Heyvan mənşəli yeyinti məhsullarına (ət və ət məhsulları, süd və süd məhsulları, balıq, yumurta, bal və s.) baytarlıq zamanı hansı qanuni pozuntular olmuşdur?

Heyvan mənşəli yeyinti məhsullarının baytarlıq-sanitariya müayinəsinə aid (müxtəlif növ heyvan ətinin fərqləndirilməsi, kəsilmiş və öldükdən sonra kəsilmiş heyvanların ətinin fərqləndirilməsi, heyvan mənşəli yeyinti məhsullarının saxtalaşdırılmasının müəyyən edilməsi və s.) aid suallar:

- 1. Tədqiq edilən maddi mübutlar (jədək, jəmdəyin hissələri, dəri kəsiyi, tük, yun, lələk, peyin və s.) hansı növ heyvana məxsusdur?
- 2. Müayinə üçün göndərilən nümunə və hissəjiklərə görə heyvanın təxmini yaşını, növünü, jinsini tə'yin etmək.
- 3. Tədqiq üçün göndərilən jəsəd yaxud jəmdəyin müxtəlif hissələri eyni heyvanamı məxsusdur,

- belə deyilsə, həmin hissələr hansı növ heyvana məxsusdur?
- 4. Tədqiq edilən sub məhsullar eyni heyvanamı aiddir, əgər belə deyilsə, hansı heyvana məxsusdur?
- 5. Tədqiq edilən ət sağlam, xəstə yaxud ölmüş heyvana məxsusdur?
- Tədqiq edilən heyvan mənşəli yeyinti məhsulları saxtadırmı, belədirsə, nejə edilmişdir və nədən ibarətdir:
- 7. Tədqiq edilən yeyinti məhsulunun növü, kateqoriyası və s. keyfiyyət göstərijiləri düzgündürmü, əgər belə deyilsə, dövlət standartında hansı pozuntulara fol verilmişdir?
- 8. Kəsim zamanı baytarlıq qaydalarının pozulması hallarına yol verilibmi, əgər verilibsə, hansılardır, xüsusilə bu nöqsanlar məhsulların infeksiya ilə yoluxmasına və zəhərlənməyə səbəb ola bilərdimi?
- 9. Baytarlıq-sanitariya qaydalarına riayət edilməsində buraxılan nöqsanlara kimlər javabdehdir?
- 10. Ət və ət məhsullarının orqanoleptiki, fizikikimyəvi və bakterioloji östərijiləri dövlət standartına uyğundurmu?
- 11. Süd və süd məhsullarının orqanoleptiki keyfiyyət göstərijiləri -yağlılığı, turşuluğu və sanitariya göstərjiləri standarta uyğundurmu?
- 12. Balıq və balıq məhsullarının keyfiyyət göstərijiləri standarta uyğundurmu, əgər belə deyilsə, hansı pozuntular olmuşdur?

13. Bal məhsulu saxtalaşdırılmayıb ki, təbii baldırmı, əgər saxtalaşdırılıbsa, bu nədər ibarətdir?

Ümumi suallar

- 1. Heyvanlarda qısırlığın əsas səbəbləri nə olmuşdur (yemləmə, baxımsızlıq, xəstəliklər, hərəkətsizlik, mayalanma, müalijə və profilaktika tədbirlərinin pis aparılması, doğum şö`bəsinin olmaması, ginekoloji dispanzerizasiyanın,boğazlığın tə`yininin aparılmaması və s.)?
- 2. Qısırlığın qarşısını almaq üçün hansı tədbirlər və kim tərəfindən görülməli idi?
- 3. Yeni doğulmuş balaların çox tələf olmasının əsas səbəbləri nə olmuşdur (xəstəliklər, baxımsızlıqlar, balanın vaxtında mayalandırılmaması və s.)?
- 4. Körpə heyvanların xəstəliyi və ölümünün qarşısını almaq üçün hansı tədbirlər görülmüşdür və kim tərəfindən?
- 5. Doğulan balaların hesaba alınmaması halları olubmu? Olubsa, hansı yollarla edilib, burada javabdeh kimlərdir?
- 6. Satılan və yaxud başqa təsərrüfatlara verilən heyvanlarda gizli xroniki xəstəliklər və digər nöqsanlar olmuşdurmu (vərəm, brüselyoz, travmatik perikardit, dölsüzlük, dişləyən heyvanlar və s. nöqsanlar).
- 7. Göstərilən nöqsanları kim bilməli idi?

- 8. Heyvanların damazlıq keyfiyyətləri, jinsi, yaşı, çəkisi, məhsuldarlığı, döl qabiliyyətlərində hansı saxtakarlıqlara yol verilmişdir (bunlar əsasən başqa yerlərə satış zamanı olur)?
- Heyvanlarda yaş qrupları düzgünmü aparılmışdır?
- 10. Heyvanların təsərrüfatlarda müxtəlif səbəblərdən məjburiyyət qarşısında kəs ilməsi və ölməsi nə dərəjədə düzgündür?
- 11. Məjburiyyət qarşısında kəsilən mal-qaranın mühasibat uçotu üzrə diri çəkisi enyi qrup və jinsdən dövlətə təhvil verilən heyvanların diri çəkisilə müqayisədə az göstərilməsi düzgündürmü?
- 12. Məjburi kəsilmiş heyvanların mühasibat uçotu üzrə diri çəkiləri kəsim aktında göstərilməlidir. Əgər göstərilməyibsə, ətin çəkisinin az göstərilməsi düzgündürmü?
- 13. Körpə buzovlarda ölüm faizinin çox olması nə ilə əlaqədardır, onun qarşısını almaq olardımı və burada javabdjeh şəxslər kimlərdir?

<u>Heyvandarlıq təsərrüfatlarında baytarlıq</u> <u>uçotuna aid suallar:</u>

- Xəstə heyvanların qeydiyyatı curnalı (1 №-li forma).
- 2. Epizootiya əleyhinə tədbirlərin qeydiyyatı curnalı (2 №-li forma).
- 3. Rayonun (şəhərin) epizootik vəziyyətinin qeydiyyatı curnalı (3 №-li forma).

<u>Quşçuluq təsərrüfatlarında baytarlıq uçotuna</u> aid suallar:

- Quşların diaqnostik müayinə uçotu curnalı (4 №-li forma).
- Quşçuluq fabriklərində quşların patalojianatomik yayılmasının qeydiyyatı curnalı (5 №-li forma).
- 3. Quşçuluq təsərrüfatlarında epizootik vəziyyətin qeydiyyatı curnalı (6 №-li forma).
- 4. Quşlarda aparılan profilaktiki və məjburi peyvəndlərin qeydiyyatı curnalı (7 №-li forma).
- Quşlarda aparılan müalijə işlərinin uçotu curnalı (8 №-li forma).
- 6. Quşçuluq təsərrüfatları kəsim sexində quş jəmdəklərinin baytar-sanitar ekspertizasının uçotu curnalı (9 №-li forma).
- 7. Quşçuluq təsərrüfatlarında dezinfeksiya, dezinfeksiya və deratizasiyanın uçotu curnalı (10 №-li forma).

<u>Baytarlıq laboratoriyalarının uçotuna aid</u> <u>suallar:</u>

- Bakterioloji müayinə curnalı (12 №-li forma).
- 2. Virusoloji müayinə curnalı (13 №-li forma).
- 3. Qanın seroloji müayinəsi curnalı (14 №-li forma).

- 4. Hematoloji (qan) müayinə curnalı (15 №-li forma).
- 5. Histoloji müayinə curnalı (16 №-li forma).
- 6. Dəri və gön mə'mulatları nümunələrinin qara yaraya dair müayinəsi (17 №-li forma).
- 7. Heyvanların parazitar xəstəliklərə dair müayinəsi curnalı (18 №-li forma).
- 8. Yem və başqa materialların toksiko-mikoloji müayinə curnalı (19 №-li forma).
- 9. Kimyəvi-toksikoloji müayinə curnalı (20 №-li forma).
- 10. Biokimyəvi və laborator-kliniki müayinə curnalı (21 №-li forma).
- 11. Balıqçılıq təsərrüfatı su hövzələrində hidrokimyəvi və toksikoloji müayinə curnalı (22 №-li forma).

<u>Ət-süd və yeyinti nəzarət stansiyalarının</u> uçotuna aid suallar:

- 1. Ət-süd və yeyinti stansiyalarında ət və yumurtanın baytarlıq-sanitariya curnalı (23 №-li forma).
- Ət-süd və yeyinti kontrol nəzarət stansiyalarında süd və süd məhsullarının baytarlıq-sanitariya ekspertizasının uçotu curnalı (24 №-li forma).
- 3. Ət-süd və yeyinti nəzarət stansiyalarında bitki mənşəli yeyinti məhsullarının ekspertizası curnalı (25 №-li forma).

4. Balıq ekspertizası curnalı (26 №-li forma).

<u>Nəqliyyat və sərhəd müəssisələrində baytarlıq</u> işlərinin uçotuna aid suallar:

- 1. Nəqliyyat-baytarlıq sanitariya məntəqələrində heyvanların yoxlanılmasının qeydiyyatı curnalı (27 №-li forma).
- 2. Nəqliyyat baytarlıq-sanitariya məntəqələrində heyvan xammalının yoxlanılmasının qeydiyyatı curnalı (28 №-li forma).
- 3. Vaqon və gəmilərdə sanitar tədbirlərin qeydiyyatı curnalı (29 №-li forma).
- 4. Sərhəd baytarlıq nəzarəti məntəqələrinə daxil olan ixraj, idxal və tranzit heyvanların uçotu curnalı (30 №-li forma).
- Sərhəd baytarlıq məntəqələrində idxal, ixraj edilən heyvan mənşəli məhsulların və heyvan yemlərinin yoxlanmasının qeydiyyatı curnalı (31 №-li forma).

Heyvanların kəsimi, saxlanması, e`malı müəssisələrində və heyvan mənşəli məhsulların e`malı müəssisələrində baytarlıq tədbirlərinin uçotuna aid suallar:

 Gön-dəri xammalı müəssisələrində gön və dəri mə`mulatlarının ayrılması və onlarda baytarlıq tədbirləri aparılmasının uçotu curnalı (32 №-li forma).

- 2. Sallaqxanalarda kəsilməli heyvanların ət və ət məhsullarının baytarlıq-sanitar ekspertizası uçotu curnalı (33 №-li forma).
- 3. Ət kombinatlarının heyvandarlıq bazalarında heyvanların baytarlıq müayinəsi curanıl (34 №-li forma).
- 4. Ət kombinatları karantin və izolyatorlarında heyvanların xəstələnməsi, tullantılar və baytarlıq tədbirlərinin qeydiyyatı curnalı (35 №-li forma).
- 5. Ət kombinatlarında heyvanların (quşların) ət və ət məhsullarının baytarlıq-sanitar ekspertizası curnalı (36 №-li forma).
- 6. Ət kombinatlarında donuz jəmdəklərinin trixinelloskopiya uçotu curnalı (37 №-li forma).
- 7. Ət kombinatı laboratoriyalarına müayinə üçün daxil olmuş nümunələrin qeydiyyatı curnalı (38 №-li forma).
- 8. Kəsiləsi heyvanların jəmdək və orqanlarının (jəsədlərin) bakteriloji müayinəsinin qeydiyyatı curnalı (39 №-li forma).
- 9. Kolbasa və kulinariya mə`lumatları, hisə verilmiş məhsullar, yarımfabrikatlar, yem ununun bakterioloji müayinəsinin qeydiyyatı curnalı (40 №-li forma).
- 10. Sterilizasiyadan sonra konservlərin bakterioloji müayinəsinin qeydiyyatı curanıl (41 №-li forma).
- 11. Ətin təzəliyinin müayinəsinin qeydiyyatı curnalı (43 №-li forma).
- 12. Heyvanların təsərrüfatdan çıxmasına dair (100 №-li forma).

Baytarlıq sahəsində olan hesabat sənədləri (rayon, şəhər, vilayət, respublika baytarlıq idarələrinə təqdim edilir)

Formaların №-si	Hesabat formalarının adları	
17. 1 - bayt	Heyvanlarda yoluxan xəstəliklərin hesabatı	
17. 2 - bayt	Heyvanlarda yoluxmayan xəstəliklərin hesabatı	
17. 3 - bayt	Balıq xəstəliklərinin hesabatı	
17. 4 - bayt	Daily Aestellkiellilli Hesabati	
17. 5 - bayt	Baytarlıq laboratoriyalarının hesabatı	
17. 5 bayt	Təsərrüfatın kəsim məntəqəsində, ət-süd və yeyinti nəzarət stansiyalarında baytarlıq-sanitar nəzarətinə aid hesabat	
17. 6 - bayt		
	Ot e'malı müəssisələrində baytarlıq- sanitar nəzarətinə aid hesabat	
17. 7 - bayt	Danis value va	
	Dəmir yolu və su nəqliyyatı zamanı heyvanlarda baş verən yoluxuju xəstəliklər və zəhərlənmələrə aid hesabat	
17. 8 - bayt	Heyvandarlıq məhsullarının dəmir yolu və	
	su nəqliyyatı aparılmasında baytar-lıq- sanitar nəzarətinə aid hesabat	
17. 9 - bayt		
	Vaqonların sanitar işləməsinə aid hesabat	

17. 10 - bayt	Sərhəd baytarlıq nəzarət məntəqələrinin
	hesabatı
17. 11 - bayt	
	Dəmir yolu və su nəqliyyatı ilə heyvanların daşınmasında baytarlıq- sanitar qaydaların pozulmasının hesabatı
17. 12 - bayt	
	Baytarlıq müəssisələrinin baytarlıq mü- təxəssisləri ilə tə'min olunmasına aid hesabat

Məhkəmə aqrobioloji ekspertizalar qrupunun kənd təsərrüfatı məsullarının keyfiyyətini, çeşidini, növünü və s. məsələləri tədqiq etmək məqsədilə aparılır.

Məhkəmə aqrotexniki ekspertizalar qrupu tarla, zəmi, bağ işlərinin (səpin, qulluq, yığım və s.) lazımi səviyyədə aparılması (yaxud aparılmaması) üzrə məsələləri həll etmək məqsədliə keçirilir.

ƏDƏBİYYAT:

- Azərbayjan Respublikası Jinayət Məjəlləsi, 28-ji fəsil. Bakı, 2000.
- 2. S.V.Rezvan "Podqotovka i naznaçenie gkspertizı po delam o zaqrəznenii atmosfernoqo vozduxa i vodaemov". Volqoqrad, 1982.
- 3. E.R.Rossinskaə "Sudebnaə ekspertiza". Moskva, 1996.

- 4. İ.F.Panteleev, N.N.Selivanov"Kriminalistika". Moskva, 1993, ql.32.
- 5. R.Əliyev və b. "Müstəntiqin kriminalistik mə'lumat kitabı". Bakı, 1998, səh. 237-240.
- 6. R.M.Javadov, E.M.Əfəndiyev "Məhkəmə ekspertizası qarşısında qoyulan sualların nümunəvi siyahısı". Bakı, 1998.

Mövzu № 5: Məhkəmə-xətşünaslıq və sənədlərin texniki kriminalistik ekspertizaları.

MÜHAZİRƏNİN PLANI:

- Məhkəmə-xətşünaslıq ekspertizasına materialların hazırlanması. Yazı xəttinin ümumi əlamətləri.
- 2. Yazı xəttinin xüsusi əlamətləri.
- 3. Sənədlərin texniki-kriminalistik tədqiqatı.

I sual: MƏHKƏMƏ-XƏTŞÜNASLIQ EKSPERTİZASINA MATERİALLARIN HAZIRLANMASI. YAZI XƏTTİNİN ÜMUMİ ƏLAMƏTLƏRİ.

Kriminalistik ekspertizaların ən geniş sahələrindən biri də məhkəmə-xətşünaslıq ekspertizasıdır. Məhkəmə-xətşünaslığın yaranması XIX əsrə təsadüf edilir. Məhz həmin dövrdə kriminalistlər Bertilyan, Lokar, Burinski və digərlərinin həyata keçirdikləri araşdırmalar

nətijəsində yazı xəttinin nəzəri-praktiki tədqiqatına başlanmışdır.

Məhkəmə-xətşünaslıq ekspertizasının müvəffəqiyyətlə keçirilməsini tə'min etmək üçün zəruri materialların hazırlanması əsas faktorlardan biri sayılır. Ekspertizaya materialların göstərilən tələblərə müvafiq olaraq hazırlanması ekspert rə'yinin əsaslı, e'tibarlı və inandırıjı olmasını tə'min edir.

Ekspertiza üçün materialların hazırlanmasının aşağıdakı əsas prinsipləri var:

- a) xətşünaslıq ekspertizasının tə'yininin prosessual jəhətdən əsaslı olması;
 - b) ekspertizanın vaxtında tə'yin olunması;
- v) ekspertizanın tə'yin olunmasına və ekspertiza ijraatına zəruriyyət yaradan faktiki xüsusatların ekspertə çatdırılmasının dəqiqliyi;
- q) tədqiq olunan obyektlərin əmələgəlmə mənbəyi haqqında mə'lumatların e'tibarlığı.

Məhkəmə-xətşünaslıq ekspertizasına hazırlanması üçün vuxarıda materialların göstərilən prinsiplər müəyyən taktiki üsullar vasitəsi ilə həyata keçirilir. Bu taktiki üsullar isə ekspertizanın aparılması ilə bağlı JPM-nin normalarından, müvafiq tə'limatlardan, metodik gəlir, ekspert tövsiyələrədən irəli həmçinin təirübəsi əsasında işlənib hazırlanır. Taktiki üsullardan biri ekspertizanın də aparılması işlənib hazırlanmasıdır. Burada planının materialların hazırlanması xüsusi əhəmiyyət kəsb

edir. Materialların hazırlanması planına isə aşağıdakılar aiddir:

- 1. Məhkəmə-xətşünaslıq ekspertizasının zəruriliyini əmələ gətirən şəraitinin analizi.
- 2. Xətşünaslıq qarşısında qoyulan sualların formalaşdırılması.
- 3. Ekspert qarşısında qoyulan sualların formalaşdırılması.
- 4. Ekspertizaya göndərilən maddi sübutların dairəsini müəyyənləşdirmək. Burada aşağıdakılara əməl etmək lazımdır:
- a) xətşünaslıq ekspertizasına əldə olunmuş maddi sübutlarıişə aid olan bütün sənədləri göndərmək lazımdır;
- b) xətşünaslıq ekspertizasına maddi sübutun əsli təqdim olunmalıdır;
- v) ekspertizaya hansı nümunələrin və digər materialların göndərilməsi aydınlaşdırılmalıdır.

Məhkəmə-xətşünaslıq ekspertizasına göndərilən yazı nümunələrini üç qrupa bölmək olar: sərbəst, şərti-sərbəst və eksperimental yazı nümunələri.

Sərbəst nümunələr ekspertizası tə'yin edildiyi jinayət işinin başlanmasınadək və onunla əlaqədar olmayaraq tədqiq edilən obyektin güman edilən ijraçı tərəfindən ijra edilən və ekspert müqayisəediji materiallar qismində təqdim edilən əlyazmalar başa düşülür. Sərbəst nümunələrin ondan xüsusiyyəti ibarətdir ki, ijraçı onun əlyazmalarından ekspertizanın aparılmasında müqayisə qismində istifadə ediləjəyini güman

etmir. Buna görə də bir qayda olaraq, onların öz xəttini (imzası ilə) şüurlu surətdə dəyişdirmək niyyəti olmadan ijra edir. Xidməti yazışmalara aid olub müxtəlif sənədlərdə əl ilə ijra edilmiş mətnlər, yazılar, imzalar, tərjümeyi- hallar, anketlər, ərizələr, şəxsi məktublar, ijmallar, ödəniş jədvəlləri, kassa mədaxil və məxarij orderləri, kitabxana formulyarları və s. sərbəst nümunələrə aiddir.

Sərti-sərbəst nümunələr tədaia olunan edilən obyektin güman ijraçı tərəfindən ekspertizanın tə'yin edildiyi işin qaldırılmasından sonra xüsusi olaraq ekspertiza üçün ijra olmadan ekspertə müqayisəli materiallar qismində təqdim edilən əlyazmalar başa düşülür. Onlar həmin işlə əlaqədar ola və olmaya da bilər. Şərtisərbəst nümunələrin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki. onun əlyazmalarından ekspertizanın ijraçı aparılmasında müqayisəediji material qismində istifadə edilməsi imkanını güman edə bilər və onları xəttin (imzasını) şüurlu dəyişmə niyyəti ilə ijra edə bilər. Sərti-sərbəst nümunələrə misal olaraq müxtəlif izahatlarda, ərizələrdə və digər sənədlərdə olan mətnləri, yazıları və imzaları göstərmək olar.

Eksperimental nümunələr tədqiq edilən obyektin güman edilən ijraçısı tərəfindən ekspertizanı tə'yin edən şəxsin iştirakı ilə ijra olunan və xüsusi olaraq ekspertiza aparmaq üçün ekspertə müqayisəli materiallar qismində təqdim edilən yazı xətlərinə deyilir. Eksperimental nümunələrin səjiyyəviliyi aşağıdakılardan ibarətdir.

- 1. Nümunələrin seçilməsi təqdim edilən əlyazmaların idarə olunma şərtlərinə yaxın şəraitdə həyata keçirilir (uyğun olan müqayisəli material əldə etmək məqsədilə).
- 2. İjraçı bilir ki, onun əlyazmaları ekspertizanın aparılmasında müqayisəli material qismində istifadə ediləjəkdir və buna görə də onları öz xəttini (imzasını) şüurlu dəyişmə niyyəti ilə ijra edə bilər.

Eksperimental nümunələr müstəqil nümunələrdən, diktə edilməklə ijra olunan yazı nümunələrindən, müəyyən növ şriftlə ijra edilmiş nümunələrdən, konkret xariji şəraitdə ijra olunmuş nümunələrdən və s. ibarət olar.

Müstəqil eksperimental nümunələr müstəntiq və məhkəmə tərəfindən xidməti otaqda yazını ijra edənin sərbəstliyi şəraitində alınır. Məsələn, hər hansı bir hadisə barədə izahat, şəxsin tərjümeyihalı və s. yazdırılır.

Diktə edilməklə eksperimental yazı nümunəsi müstəqil nümunə alındıqdan və buna jiddi olaraq hazırlaşdıqdan sonra alınmalıdır. Diktə ediləjək mətni qabaqjadan hazırlamaq zəruridir. Müəyyən növ şriftlə yazılan eksperimental nümunələr şübhə edilən şəxsdən və ya təqsirləndirilən şəxsdən o zaman götürülür ki, tədqiq olunan sənəd də müəyyən növ şriftlə yazılmış olsun.

Xətşünaslıq ekspertizasının keçirilməsi üçün nümunələr kifayət qədər olmalıdır.

Nümunələrin kifayət miqdarı isə onların elə bir həjmi deməkdir ki, bu, tədqiq olunan mətndə (imzada) jəmləşən bütün əlamətlərin tutuşdurularaq müqayisə edilməsinə şərait yaradır.

Təqdim olunan nümunələrin dəqiq miqdarı barədə vahid tövsiyələr vermək mümkün olmasa da, qeyd etmək lazımdır ki, sərbəst xətt nümunələri 5-6-dan az olmayan müxtəlif xarakterli sənədlərdə, sərbəst imza nümunələri isə 10-dan az olmayan sənədlərdə təqdim olunmalıdır. Eksperimental xətt nümunələri 12 vərəqdən az olmayaraq, eksperimental imza nümunələri isə 30-40-dan az olmayaraq (vərəqlərin hər birində 5-6 imza) götürülməlidir.

Eksperimental yazı nümunələrinin götürülməsi Azərbayjan Respublikası JPM-nin 273, 275 və 276-jı maddələrinə müvafiq olaraq həyata keçirilir.

Məhkəmə-xətşünaslıq ekspertizasında həll edilən suallar:

- 1. Sənəddə olan mətn göstərilən şəxs tərəfindən ijra olunubmu?
- 2. Təqdim edilmiş yazı mətni bir və ya bir neçə şəxs tərəfindən ijra olunmuşdurmu?
- 3. Təqdim edilən bir neçə sənəddə olan mətnlər bir şəxs tərəfindən ijra olunmuşdurmu?
- 4. Mətn qeyri-adi şəraitdə ijra olunmuşdurmu?
- 5. Təqdim edilmiş yazı mətni nə vaxt ijra olunmuşdur?
- 6. Mətn kim tərəfindən (qadın və ya kişi) tərəfindən ijra edilmişdir?

- 7. Mətn qəsdən dəyişdirilmiş xətlə və ya müəyyən bir şəxsin xəttinə oxşatmaq məqsədilə ijra edilmişdirmi?
- 8. Əlyazma mətnin müəllifi hansı yaş qrupuna aiddir?
- 9. Mətnə əlavə edilən sözlər və rəqəmlər başqa şəxs tərəfindən ijra olunmuşdurmu?

YAZI XƏTTİNİN ÜMUMİ ƏLAMƏTLƏRİ.

Yazı - bu, insan fikrinin qrafik işarələr vasitəsi ilə qeyd edilməsi kimi başa düşülür. Kriminalistik ekspertizanın ən geniş yayılmış növlərindən yazının kriminalistik biri ekspertizasıdır. Qrafik əlamətlər müəyyən şəxsin xəttinin qrafik işarələrlə əlyazmasında əks etdirilməsidir. Xətt isə sözün tam mə'nasında yazı üçün vərdiş edilmiş hərəkətlər sistemidir. Əlyazması qrafik işarələr şəklində bu sistemi əks etdirir ki, bu da bir növ həmin hərəkətlərin izidir. Vərdiş edilmiş hərəkətlərin bu sistemi insanın özü tərəfindən işlənilir və anadangəlmə qabiliyyət deyildir. Vərdişin yaranmasının əsasını dinamik stereotip təşkil edir. Vərdiş insanın şüurlu olaraq hərəkəti dəfələrlə təkrar nətijəsində əmələ gəlir. Məşqetmə nətijəsində daima dinamik streotip yaranır və əsəb zəhməti yüngülləşir. Əlin müəyyən konkret hərəkətlərinin dəfələrlə təkrar edilməsi insana imkan verir ki, şüurun xüsusi nəzarəti tələb olunmadan və avtomatik olaraq ijra edilən yazı texnikasını inkişaf etdirsin. Qrafik işarələrin ijra

edilməsində əlin avtomatik hərəkətləri həmin işarələrin asanlıqla əks etdirilməsi deməkdir ki, bunun hesabına da qrafik işarələrin ijra edilməsi insan şüurunun nəzarəti olmadan mümkün olur. Nətijədə isə əsas fikrin yazının məzmununa verilməsinə imkan yaranır. Yazını ijra edən öz əsas diqqətini yazıda əks etdirməli olduğu fikrə verir.

Psixologiya-pedaqogika elmlərinin müddəalarına əsaslanaraq yazı vərdişini üç qrupa bölmək olar:

- 1) Texniki vərdiş bu, yazını ijra edənin yazı üsulları və qabiliyyətini düzgün ifadə etmə bajarığıdır (yazı alətini tutmağı bajarmaq, vərəqənin yerləşdirilməsi, hərəkətlərin əlaqələndirilməsi və i.a.).
- 2) *Qrafik vərdi*ş əlin və yazı alətinin hərəkətləri ilə qrafik işarələri əks etdirmək və onları bir-biri ilə əlaqələndirməyi bajarmaqdan ibarətdir.
- 3) *Orfoqrafik vərdişlər* hərfi işarələri düzgün müəyyən etmək və onların yazı qaydasını dərk etmək deməkdir.

Yazını ijra edənin eyniləşdirilməsi üçün qrafik və texniki vərdişlər daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki bu vərdişlər aydın görünür, sabit olur və fərdi xarakter daşıyır.

Yazı hərəkət vərdişlərinin dərəjəsi və xarakterini əks etdirən ümumi əlamətlər:

Bunlara aiddir:

Vərdişlik dərəjəsi, yazının ijrasında hərəkətlərin koordinasiyası, yazının tempi, hərəkətlərin mürəkkəbliyinə görə yazının quruluşu.

- a) yazı vərdişinə görə:
- Fyüksək vərdişli yazı xətləri nisbətən yüksək sür'ətlə uyğunlaşmış və yüksək, yaxud yüksəyə yaxınlaşan hərəkət əlaqələndirilməsi (koordinasiyası) ilə xarakterizə olunmuş yazı səriştəsini əks etdirən formalaşmış xətlər başa düşülür;
- Forta yazı vərdişli yazı xətləri əlaqəli və tezyazmanın praktik mənimsənilməsinin tamamlanmamış mərhələdə olub, orta sür'əti və hərəkət əlaqələndirilməsi ilə xarakterizə edilən tam formalaşmamış xətlər nəzərdə tutulur;
- b) hərəkətlərin əlaqələndirilməsi yazı hərəkət vərdişinin yetkinləşməsi dərəjəsindən və keyfiyyətindən asılı olaraq yazan şəxsin hərəkətinin əlaqəliliyinin ifadə xətt əlaməti başa düşülür;
- v) yazıda hərəkət sür'əti əlyazmanın ijra olunma sür'ətini əks etdirən xətt əlaməti başa

düşülür. Sür'ətlər adət edilmiş, tezləşdirilmiş, yavaşıdılmış, qeyri-bərabər olurlar:

- q) tezləşdirilmiş sür'ət əlyazmanın ijrasında şəxsin yazı hərəkətlərinin adət edilməmiş tezləşdirilməsidir. Yazı işarələrinin bəsitləşdirilməsində, sözlərin ixtisar edilməsində və axıradək yazılmasında, sözlərdə hərflərin buraxılmasında, iri hərflərin əlaqələndirilməsinin aşağı salınmasında və s. İfadə olunur;
- d) yavaşıdılmış sür'ət əlyazmanın ijrası zamanı şəxsin yazı hərəkət sür'ətinin vərdişsiz yavaşıdılması başa düşülür. Yazı işarələrinin və onların elementlərinin qırıq-qırıq ijra olunmasında, jizgilərinin başlanğıjının və bitməsinin küt olmasında, hərflərin müxtəlif hissələrinin qalınlaşmasında və s. təzahür olunur.

Qeyri-bərabər sür'ət-əlyazmanın fraqmentlərinin ijra edilməsində yazan şəxsin əl hərəkətlərinin müxtəlif sür'əti. Əlaqələndirmədə müxtəlif hərəkət sür'ətləri ifadə olunur.

- q) Xəttin quruluşuna görə növləri:
- ☞ sadə standart yazılarla müəyyən edilmiş hərəkət sisteminə daha çox javab verən xətlər:
- ** bəsitləşdirilmiş standart yazılardan hərəkət sistemi mürəkkəbliyinin azalmasına doğru gedən xətlər;
- **mürəkkəbləşdirilmiş -standart yazılardan hərəkət sistemi mürəkkəbli-yinin artmasına doğru meyl edən xətlər.

<u>Hərəkətin struktur xarakteristikasını əks</u> <u>etdirən ümumi əlamətlər:</u>

- a) hərəkətin forması ən geniş yayılmış forma, düzxətli-qövs hərəkət forması təşkil edir:
 - bujaq formalı hərəkət;
 - Filgək formalı hərəkət;
 - dalğavari formalı hərəkət.
 - b) hərəkətin istiqaməti:
 - sağa meylli yazı xətti (sağ tərəfə meyil 65° dərəjə təşkil edir);

 - ☞ üfüqi yazı xətti.

<u>Məhkəmə-xətşünaslıq tədqiqatının metodikası:</u>

Yazı xəttinin tədqiqat prosesi aşağıdakı mərhələlərə bölünür:

- * tədqiqata hazırlıq mərhələsi;
- ayrılıqda tədqiqat mərhələsi;
- müqayisəli tədqiqat mərhələsi;
- müəyyən edilmiş uyğunluqların və fərqlərin qiymətləndirilməsi.

Tədqiqata hazırlıq mərhələsində ekspert təqdim edilmiş yazı nümunələrini nəzərdən keçirir.

Həmin nümunələrin jinayət-prosessual qanunverijiliyinin normalarına uyğunluğunu və tədqiqatın keçirilməsi üçün kifayət qədər olmasını yoxlayır. Tədqiqatın aparılması üçün zəruri texniki-kriminalistik vasitələri hazırlayır.

Ayrılıqda tədqiqat zamanı xəttin dəyişdirilməsi əlamətlərinin olub-olmadığını, həmçinin yazının qeyri-adi şəraitində ijra edilməsi əlamətlərini müəyyən edir.

Dəyişdirilmiş yazı xətti tədqiq edilərkən iki qrup əlamətlər müəyyən olunmalıdır:

yazı işarələrinin ümumi quruluşunun dəyişdirilməsi nətijəsində əmələ gələn xətt əlamətləri;

yazını ijra edən şəxsin normal yazısına məxsus olan və sabitliyi nətijəsində tədqiq olunan yazıda göstərilən əlamətlər.

Azərbayjan dilində ijra olunan əlyazma və ya imzaların ayrılıqda tədqiqatı zamanı ilk növbədə yazı nitginin əlamətləri müvafiq təsnifata uyğun olaraq öyrənilir. Bu mərhələdə xəttin topoqrafik əlamətlərinə də fikir vermək vajibdir. Ayrılıqda tədqiqat zamanı yazı xəttinin xüsusi əlamətlərinin öyrənilməsi qarşıda duran əsas məsələlərin həlli Xüsusi ücün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. əlamətlərin müəyyən edilməsi və öyrənilməsi əlifba hərflərinin tətbiqinə əsasən tədqiq edilir. Xüsusi əlamətləri tədqiq olunan və öyrənilən hərflər ayrıja jedvelde geyd olunur ve hemin elametler oxlarla göstərilir.

Müqayisəli tədqiqatda ayrılıqda tədqiqat zamanı müəyyən edilən adlı eyniləşdirmə əlamətləri müqayisə edilir.

Müqayisəli tədqiqat ilk növbədə yazı xəttini ümumi, topoqrafik əlamətləri əsasında aparılır. Müqayisəli tədqiqat mərhələsinin mərkəz hissəsini isə xüsusi əlamətlərin eyniləşdirilməsi təşkil edir. Bu zaman xüsusi əlamətlərin müqayisəsi ayrılıqda tədqiqat zamanı tətbiq edilən ardıjıllıqla həyata keçirilir. Müqayisəli tədqiqat zamanı yazının eyniləşdirmə əlamətləri aşağıdakı keyfiyyətlərə malik olmalıdır: xarakterlik, sabitlik, az təsadüf edilən, özünəməxsus forma və ölçü, yerləşdirmə qaydası, digər əlamətlərlə spesifik uyğunluğu təşkil etmək (K.Q.Sarıjalinskaya - "Kriminalistika", Bakı, 1999, XVIII fəsil).

Ekspert tədqiqatının sonunju mərhələsimüəyyən edilmiş uyğunluqların və fərqlərin qiymətləndirilməsidir. Bu zaman ekspert müqayisəli tədqiqat zamanı yazının keyfiyyət və kəmiyyət əlamətlərini uyğunlaşdırmaq və fərqləndirmək vasitəsi ilə tədqiqatının ümumi nətijəsini qiymətləndirir.

Yazı xəttinin xüsusi əlamətləri xəttin xassəsi olub, əlyazmanın ayrı-ayrı hərflərində əks olunur və onların ijra olunması xüsusiyyətlərini xarakterizə edir.

Yazı-hərəkət vərdişlərinin xassələrində olan fərqlərdən asılı olaraq, yazı xəttinin xüsusi əlamətlərini üç qrupa bölmək olar:

- yazı-hərəkət vərdişlərinin formalaşmasının xarakterini və dərəjəsini, ayrı-ayrı hərf işarələrinin ijra sür'ətini, hərflərin ijrasında hərəkətin mürəkkəbliyini əks etdirən xüsusi əlamətlər;
- Phereketin quruluş xarakterini, herflerin ijrasında hereketin formasını, herf ve onun elementlerinin ijrasında hereketin davamlılığını, herflerin ijrasında hereketlerin sayını, herf ve elementlerin ijrasının əsas növünü, herf elementlerinin ijrasında hereketin ardıjıllığını gösteren xüsusi əlametler;
- Fhərəkətin nisbi yerləşməsini, hərf və elementlərin ijrasında başlanğıj və bitmə nöqtələrini, hərf, elementlərin ijrasında birləşmə və kəsişmə nöqtələrinin ijrasında hərəkətin yerləşməsini göstərən əlamətlər.

<u>I. Yazı-hərəkət vərdişlərinin formalaşması</u> <u>xarakterini və dərəjəsini əks etdirən xüsusi</u> əlamətlər.

1) Ayrı-ayrı hərf işarələrinin ijrasında hərəkətin sür'əti.

Mə'lum olduğu kimi ayrı-ayrı hərf işarələrinin ijrasında hərəkətin sür'əti praktikada çox nadir hallarda müəyyən edilir. Məsələn, qəsdən dəyişdirilmiş xətti başqa xəttə oxşatmaqla əlyazmaların, qeyri-adi şəraitdə ijra olunmuş imza və mətnlərin tədqiqində ijra zamanı hərəkətin sür'əti müəyyən edilir.

və

2) Hərf, onların elementlərinin hissələrinin ijrasında hərəkətin quruluşu. a) mürəkkəblik dərəjəsinə görə:

sadə:

bəsit:

hərəkətin davamlılığının azalması element və ya onun hissəsinin itməsi elementlərdə oval və ilgəklərin azalması düzxətli hərəkətlər hərflərin və ya onun elementlərinin eyni tipli hərəkətlərlə ijrası

hərəkətin davamlılığını ixtisara salmaq və elementlərin tez birləşdirilməsi məqsədilə hərəkətin istiqamətinin dəyişməsi

hərflərin qısa xətlə və ya ilgəklə birləşdirilməsi

əvvəlki hərfin son hissəsinin sonrakı hərfin başlanğıj hissəsi ilə birləşdirilməsi

sadə quruluşda yazılması

Bəsit:

hərf və onun hissələrinin ijrasında hərəkətin ardıjıllığının böyüdülməsi

hərf, hərf elementlərinin və onların hissələrinin ijrasında hərəkətin təkrarlığı

elementlərin sınması (bir hərəkət bir neçə müstəqil hərəkətlərə bölünür)

düzxətli elementlərin, yaxud onların hissələrinin ijrasında hərəkətin əyilməsi

hərəkət istiqamətinin bir neçə dəfə dəyişməsi

hərflərin sadələşdirilməsi üçün yazı nümunəsi ilə nəzərdə tutulmayan əlavə ştrixlərin olması

xüsusi mürəkkəbləşdirilmiş konstruksiyaların yazılması

eyni vaxtda sadələşdirilmiş və mürəkkəbləşdirilmiş

b) hərflərin konstruksiyası üzrə:

sətirüstü və ya sətiraltı elementlərlə kursiv şəklində əlyazma mətbəə variantı ikielementli və ya üçelementli hərf

II. <u>Hərəkətin struktur xarakteristikasını əks</u> <u>etdirən xüsusi əlamətlər.</u>

1) Hərflər və onların elementlərinin ijrasında hərəkətin forması.

Hərflərin və onların elementlərinin ijrasında hərəkətin forması ümumi qəbul edilmiş terminologiyada əsasən aşağıdakı kimi ifadə olunur: düz xətlə, qövslə, ilgəklə, ovalla, dairə ilə, əyri-üyrü, bujaqla, üçbujaqla.

a) elementlərin başlanğıj və son hissələrinin ijrasında:

- ☞ qövslə
- 🖝 dairə ilə
- *☞ ilgəklə*
- 🕝 əyri-üyrü
- 🕝 bujaqla

b) elementlərin əsas hissəsinin ijrasında:

- düz xətlə
- ☞ gövslə
- *❤* bujaqla
- ☞ əyri-üyrü

v) elementlərin sətirüstü hissələrinin ijrasında:

☞ qövslə

- 🕝 bujaqla
- ☞ ilgəklə
- üçbujaqla

q) əlavə elmentlərin ijrasında:

- düz xətlə
- ☞ gövslə
- 🕝 bujaqla
- əyri-üyrü

2) Hərf və onların elementlərinin birləşdirilməsində hərəkətin forması.

Hərflərin və onların elementlərinin birləşməsində hərəkətin forması aşağıdakı şəkildə ifadə olunur: ilgəklə, bujaqla, qövslə, qayıdış düz xətlə, qayıdış qövslə, bujağa keçən ilgəklə və ya əksinə.

- 🕝 ilgəklə
- 🕝 bujaqla
- ☞ qövslə
- 🕝 qayıdış düz xətlə
- qayıdış gövslə
- 🕝 bujağa keçən ilgəklə
- 🕝 ilgəyə keçən bujaqla

3) Hərflərin və onların elementlərinin ijrasında hərəkətin istiqaməti.

Hərəkətin istiqaməti xarakterizə olunanda ilk növbədə onların yerləşmə forması nəzərə alınır:

a) yazı sətrinə nisbətdə yerləşən düzxətli hərəkətlər:

- şaquli:
- 🕝 aşağıdan yuxarı
- 🕝 yuxarıdan aşağı
- jiddi şaquli istiqamətdən əyilməsi ilə:
- 🕝 aşağı sağa;
- 🕝 aşağı sola;
- 🖙 yuxarı sağa;
- 🕝 yuxarı sola.
- jiddi üfüqi istiqamətdən əyilməsi ilə:
- 🕝 yuxarı sağa;
- yuxarı sola;
- 🕝 aşağı sağa;
- 🕝 aşağı sola.

b) əyrixətli hərəkət:

- sağa dairə ilə (saat əqrəbi istiqamətində)
- sola dairə ilə (saat əqrəbi istiqamətinin əksinə)
- 4) Hərflərin və onların elementlərinin ijrası zamanı əyilmə hərəkətlərinin istiqamətinin nisbiliyi:
- 🕝 şaquli
- 🕝 sağa meylli
- sola meylli;
- qarışıq (birinji element sağa meylli, ikinji element sola meylli

5) Hərflərin və onların elementlərinin ijrasında hərəkətin davamlılığı;

Hərflərin və onların elementlərinin ijrasında hərəkətin davamlılığı ya dərhal iki istiqamətdə: şaquli və üfüqi, ya da hər hansı istiqamətlərdən biri: anjaq şaquli və ya anjaq üfüqi baxıla bilər.

- şaquli və üfüqi üzrə;
- şaquli üzrə:
- ☞ böyük;
- bərabər.
- üfüqi üzrə:
- ☞ böyük
- bərabər

6) Hərflərin və onların elementlərinin ijrası zamanı hərəkətin fasiləlilik dərəjəsi:

Hərflərin və onların elementlərinin fasiləlilik dərəjəsinə və birləşmənin növünə görə iki növə ayrılır:

- bitişik;
- r intervalla.

7) Hərflərin və onların elementlərinin ijrasında hərəkətlərin sayı:

- ilkin ştrixlə;
- son ştrixlər əlavə etməklə;
- sətirüstü element əlavə etməklə;
- sətiraltı element əlavə etməklə;
- son ştrixsiz.
 - 8) Hərf elementlərinin ijrası zamanı hərəkətin ardıjıllığı:

- əvvəljə 3-jü element, sonra 1-ji və 3-jü;
- 1-ji element 2-ji elementdən sonra ijra olunur;
- əvvəljə 1-ji, 2-ji, 4-jü və 5-ji, sonra 3-jü element ijra olunur.

III. Hərəkətin məkan yönümünü (nisbi yerləşməsi) əks edən xüsusi əlamətlər.

- 1) Hərflərin və onların elementlərinin ijrası zamanı hərəkətin başlanğıj və son nöqtələri:
 - a) sətir xəttinə nisbətən:
- sətir xəttindən yuxarı;
- hündür (yə'ni hərf və elementin ortası);
- orta (yə'ni hərf və elementlərin ortası səviyyəsində);
- aşağı (yə'ni hərf və elementin ortasından aşağı);
- sətir xəttindən aşağı.
- b) digər elementlər və ya onların hissələrinə nisbətən:
- sağdan;
- soldan:
- elementin üstündən:
- elementin daxilindən.

v) hərəkətin başlanğıj və bitmə nöqtələrinin qarşılıqlı yerləşməsi:

- yuxarı (aşağı);
- bir səviyyədə;
- birləşir;
- sağa (sola);

2) Hərflərin və onların elementlərinin ijrasında hərəkətlərin birləşmə nöqtəsinin yerləşməsi:

Hərəkətlərin birləşmə nöqtəsi şərti olaraq hərəkət istiqamətinin kəskin dəyişməsi haqqında nətijə çıxarmağa imkan verən iki müstəqil hərəkətləri ayırır.

a) sətir xəttinə nisbətən:

- sətir xəttindən yuxarı:
 - 🖝 hündür
 - ☞ orta
 - 🕝 aşağı
- sətir xəttinin üstündə:
- sətir xəttindən aşağı:

b) digər elementlərə nisbətən:

- hərfin oval elementi olan hərflə birləşməsi zamanı:
- sonrakı hərfin oval hissəsinin daxili ilə
- sonrakı hərfin ovalının sol hissəsi üstündə
- 🕝 sonrakı hərfin oval hissəsinin sağ tərəfindən

- oval elementlərin digər elementlərlə birləşməsi zamanı:
- oval daxili
- 🕝 ovaldan sağa
- oval üstündə
- qeyri-oval elementlərin birləşməsi zamanı:
- 🕝 sağdan
- *☞* elementin üstündə
- 3) Hərflərin və onların elementlərinin ijrasında hərəkətin kəsişmə nöqtəsinin yerləşməsi.
 - a) sətir xəttinin üstünə nisbətən:
- sətir xəttindən yuxarı:
 - 🖝 hündür

 - 🕝 aşağı
- sətir xətti üstündə;
- sətir xəttindən aşağı:
 - 🖝 hündür
 - orta
 - 🕝 aşağı
- 4) Hərflərin və onların elementlərinin ijrasında hərəkətin şaquli yerləşməsi.
 - a) sətir xəttinə nisbətən:
 - xətdən yuxarı
 - 🕝 xətdən aşağı
 - xətt üstündə

Yazı xəttinin xüsusi əlamətləri xəttin xassəsi olub, əlyazmanın ayrı-ayrı hərflərində əks olunur və onların ijra olunması xüsusiyyətlərini xarakterizə edir.

Yazı-hərəkət vərdişlərinin xassələrində olan fərqlərdn asılı olaraq, yazı xəttinin xüsusi əlamətlərini üç qrupa bölmək olar:

- yazı-hərəkət vərdişlərinin formalaşmasının xarakterini və dərəjəsini, ayrı-ayrı hərf işarələrinin ijra sür'ətini, hərflərin ijrasında hərəkətin mürəkkəbliyini əks etdirən xüsusi əlamətlər;
- Phereketin quruluş xarakterini, herflerin ijrasında hereketin formasını, herf ve onun elementlerinin ijrasında hereketin davamlılığını, herflerin ijrasında hereketlerin sayını, herf ve elementlerin ijrasında əlaqənin növünü, herf elementlerinin ijrasında hereketin ardıjıllığını gösteren xüsusi əlamətler;
- Fhərəkətin nisbi yerləşməsini, hərf və elementlərin ijrasında başlanğıj və bitmə nöqtələrini, birləşmə və kəsişmə nöqtələrini, hərəkətin yerləşməsini göstərən əlamətlər.

I. <u>Yazı-hərəkət vərdişlərinin formalaşması</u> <u>xarakterini və dərəjəsini əks etdirən xüsusi</u> <u>əlamətlər.</u>

1) Ayrı-ayrı hərf işarələrinin ijrasında hərəkətin sür'əti.

Mə'lum olduğu kimi ayrı-ayrı hərf işarələrinin ijrasında hərəkətin sür'əti praktikada çox nadir hallarda müəyyən edilir. Məsələn, qəsdən dəyişdirilmiş xətti başqa şəxsin xəttinə oxşatmaqla əlyazmaların qeyri-adi şəraitdə ijra olunmuş imza və mətnlərin tədqiqində ijra zamanı hərəkətin sür'əti müəyyən edilir.

- 2) Hərf, onların elementlərinin və hissələrinin ijrasında hərəkətin quruluşu.
 - a) mürəkkəblik dərəjəsinə görə:

sadə

bəsit:

- 🕝 hərəkətin davamlılığının azalması
- 🕝 element və ya onun hissəsinin itməsi
- elementlərdə oval və ilgəklərin azalması
- düzxətli hərəkətlər
- hərflərin və ya onun elementlərinin eyni tipli hərəkətlərlə ijrası
- hərəkətin davamlılığını ixtisara salmaq və elementlərin tez birləşdirilməsi məqsədilə hərəkətin istiqamətinin dəyişməsi
- 🖛 hərflərin qısa xətlə və ya ilgəklə birləşdirilməsi
- 🖙 əvvəlki hərfin son hissəsini sonrakı hərfin

başlanğıj hissəsi ilə birləşdirilməsi

🕝 sadə quruluşda yazılması

bəsit:

- hərf və onun hissələrinin ijrasında hərəkətin ardıjıllığının böyüdülməsi
- hərf, hərf elementlərinin və onların hissələrinin ijrasında hərəkətin təkrarlığı
- elementlərin sınması (bir hərəkət bir neçə müstəqil hərəkətlərə bölünür)
- düzxətli elementlərin, yaxud onların hissələrinin ijrasında hərəkətin əyilməsi
- 🖙 hərəkət istiqamətinin bir neçə dəfə dəyişməsi
- hərflərin sadələşdirilməsi üçün yazı nümunəsi ilə nəzərdə tutulmayan əlavə ştrixlərin olması
- xüsusi mürəkkəbləşdirilmiş konstruksiyaların yazılması
- eyni vaxtda sadələşdirilmiş və mürəkkəbləşdirilmiş

b) hərflərin konstrukiyası üzrə:

- ☞ sətirüstü və ya sətiraltı elementlərlə
- 🕝 kursiv şəklində əlyazmada mətbəə variantı
- 🐨 ikielementli və üçelementli hərf

II. Hərəkətin struktur xarakteristikasını əks etdirən xüsusi əlamətlər.

Hərflər və onların elementlərinin ijrasında hərəkətin forması.

Hərflərin və onların elementlərinin ijrasında hərəkətin forması ümumi qəbul edilmiş terminologiyaya əsasən aşağıdakı kimi ifadə olunur: düz xətlə, qövslə, ilgəklə, ovalla, dairə ilə, əyri-üyrü, bujaqla, üçbujaqla.

a) elementlərin başlanğıj və son hissələrinin ijrasında:

- ☞ düz xətlə
- ☞ qövslə
- dairə ilə
- 🕝 ilgəklə
- ☞ əyri-üyrü
- 🕝 bujaqla
- b) elementlərin əsas hissəsinin ijrasında:
- düz xətlə
- ☞ qövslə
- bujaqla
- ☞ əyri-üyrü

- v) elementlərin sətirüstü hissələrinin ijrasında:
- *☞ qövslə*
- 🕝 bujaqla
- ☞ ilgəklə
- üçbujaqla
- q) əlavə elementlərin ijrasında:
- düz xətlə
- *☞ qövslə*
- bujaqla
- ☞ əyri-üyrü

2) Hərf və onların elementlərinin birləşdirilməsində hərəkətin forması.

Hərflərin və onların elementlərinin birləşməsində hərəkətin forması aşağıdakı şəkildə ifadə olunur: ilgəklə, bujaqla, qövslə, qayıdış düz xətlə, qayıdış qövslə, bujağa keçən ilgəklə və ya əksinə.

- 🕝 ilgəklə
- 🕝 bujaqla
- 🕝 qayıdış düz xətlə
- gayıdış gövslə
- 🕝 bujağa keçən ilgəklə
- 🕝 ilgəyə keçən bujaqla

3) Hərflərin və onların elementlərinin ijrasında hərəkətin istiqaməti.

Hərəkətin istiqaməti xarakterizə olunanda ilk növbədə onların yerləşmə forması nəzərə alınır:

a) yazı sətrinə nisbətdə yerləşən düzxətli hərəkətlər:

- şaquli:
- 🕝 aşağıdan yuxarı;
- 🐨 yuxarıdan aşağı;
- jiddi şaquli istiqamətdən əyilməsi ilə:
- 🕝 aşağı sağa
- 🕝 aşağı sola
- üfügi:
- 🕝 sağdan sola
- 🕝 soldan sağa
- jiddi üfüqi istiqamətdən əyilməsi ilə:
- 🕝 yuxarı sağa
- yuxarı sola
- 🕝 aşağı sağa
- 🕝 aşağı sola
- b) əyrixətli hərəkət:
- sağa dairə ilə (saat əgrəbi istigamətində)
- sola daire ile (saat egrebi istigametinin eksine)
- 4) Hərflərin və onların elementlərinin ijrası zamanı əyimə hərəkətlərinin istiqamətinin nisbiliyi.
- 🕝 şaquli
- 🐨 sağa meylli
- 🖙 sola meylli
- qarışıq (birinji element sağa meylli, ikinji element sola meylli)
- 5) Hərflərin və onların elementlərin ijrasında hərəkətin davamlılığı.

Hərflərin və onların elementlərinin ijrasında hərəkətin davamlılığı, ya dərhal iki istiqamətdə: şaquli və üfüqi, ya da hər hansı istiqamətlərdən biri: anjaq şaquli və ya anjaq üfüqi baxıla bilər.

- şaquli və üfüqi üzrə:
- şaquli üzrə:
 - ☞ böyük
 - ☞ kiçik
- üfüqi üzrə:
 - ☞ böyük

6) Hərflərin və onların elementlərinin ijrası zamanı hərəkətin fasiləlilik dərəjəsi.

Hərflərin və onların elementlərinin fasiləlilik dərəjəsinə və birləşmənin növünə görə iki növə ayrılır:

- bitişik
- r intervalla

7) Hərflərin və onların elementlərinin ijrasında hərəkətlərin sayı.

- ilkin ştrixlə
- 🕝 son ştrixlər əlavə etməklə
- 🖛 sətirüstü element əlavə etməklə
- 🖛 sətiraltı element əlavə etməklə
- son ştrixsiz

- 8) Hərf elementlərinin ijrası zamanı hərəkətin ardıjıllığı.
- 🕝 əvvəljə 3-jü element, sonra 1-ji və 3-jü
- 🕝 əvvəljə 1-ji və 3-jü elementlər, sonra 2-ji
- 1-ji element, 2-ji elementdən sonra ijra olunur

III. <u>Hərəkətin imkan yönümünü (nisbi</u> <u>yerləşməsi) əks edən xüsusi əlamətlər.</u>

- 1) Hərflərin və onların elementlərinin ijrası zamanı hərəkətin başlanğıj və son nöqtələri.
- 🖙 sətir xəttində
- 🕝 sətir xəttindən yuxarı
- rightarian harf və elementin ortası)
- orta (yə'ni hərf və elementlərin ortası səviyyəsində)
- 🕝 aşağı (yə'ni hərf və elementin ortasından aşağı)
- 🕝 sətir xəttindən aşağı
- b) digər elementlər və ya onların hissələrinə nisbətən:
- 🕝 sağdan
- 🕝 elementin üstündən
- elementin daxilindən

- v) hərəkətin başlanğıj və bitmə nöqtələrinin qarşılıqlı yerləşməsi.
- 🕝 yuxarı (aşağı)
- bir səviyyədə
- 🖙 birləşir
- 🕝 sağa (sola)
- 2) Hərflərin və onların elementlərinin ijrasında hərəkət-lərin birləşmə nöqtəsinin yerləşməsi.

Hərəkətlərin birləşmə nöqtəsi şərti olaraq hərəkət istiqamətinin kəskin dəyişməsi haqqında nətijə çıxarmağa imkan verən iki müstəqil hərəkətləri ayırır.

- a) sətir xəttinə nisbətən:
- sətir xəttindən yuxarı:
 - 🖝 hündür

 - 🕝 aşağı
- sətir xətti üstündə:
- sətir xəttindən aşağı
 - b) digər elementlərə nisbətən:
- hərfin oval elementi olan hərflə birləşməsi zamanı
 - r sonrakı hərfin oval hissəsinin daxili ilə
 - sonrakı hərfin ovalının sol hissəsi üstündə
- sonrakı hərfin oval hissəsinin sağ tərəfindən

- oval elementlərin digər elementlərlə birləşməsi zamanı:
 - oval daxili
 - 🕝 ovaldan sağa
 - oval üstündə
- qeyri-oval elementlərin birləşməsi zamanı:
 - ☞ soldan
 - 🕝 sağdan
 - *☞* elementin üstündən
- 3) Hərflərin və onların elementlərinin ijrasında hərəkətin kəsişmə nöqtəsinin yerləşməsi.
 - a) sətir xəttinə nisbətən:
- sətir xəttindən yuxarı:
 - 🖙 hündür

 - 🖙 aşağı
- sətir xəttindən aşağı:
 - ☞ hündür
 - ☞ orta
 - ☞ aşağı
- 4) Hərflərin və onların elementlərinin ijrasında hərəkətin şaquli yerləşməsi.
 - a) sətir xəttinə nisbətən:
- 🖛 xətdən yuxarı
- 🕝 xətdən aşağı
- xətt üstündə

3-jü sual. SƏNƏDLƏRİN TEXNİKİ-KRİMİNALİSTİK EKSPERTİZASI

Jinayət tətbiqi üzrə ibtidai araşdırma və məhkəmə baxışı zamanı müstəntiq və məhkəmə zəruri hallarda kriminalistik ekspertizanın bir növü olan sənədlərin texniki ekspertizasının köməyindən də istifadə edirlər.

Sənədlərin texniki-kriminalistik tədqiqatının əsas vəzifələrinə aiddir:

- a) sənədin həqiqi və ya saxta olmasının müəyyən edilməsi;
 - b) mətbəə qurğularının eyniləşdirilməsi;
- v) sənədin ilkin məzmununun müəyyən edilməsi.

Sənədlərin texniki-kriminalistik tədqiqatının nətijəsinin effektivliyi isə ekspertin sənədlərinin hazırlanma texnologiyasının və jinayətkar tərəfindən edilən saxtalaşdırma üsullarını bilməsindən çox asılıdır.

<u>Sənədlərin saxtalaşdırılmasının üsulları.</u>

İstintaq və ekspert təjrübəsinə əsaslanaraq sənədlərin saxtalaşdırılma-sının aşağıdakı üsullarını sadalamaq olar.

Pozma - sənədin mətninin mexaniki olaraq dəyişdirilməsi başa düşülür. Pozmanın əlamətlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

pozmaya mə'ruz qalmış hissədə vərəqin nazikləşməsi;

- ☞ vərəq torunun ştrixlərinin və xətlərinin pozulması;
- pozmaya mə'ruz qalmış yerlərdə hərf və rəqəm qalıqlarının qalması;
- pozmaya mə'ruz qalmış yerlərdə yeni yazılmış mətnin mürəkkəbinin yazılması;
- pozmaya mə'ruz qalmış hissədə rəqəmin rənginin qismən dəyişməsi.

Yuxarıda sadalanan pozmanın əlamətləri keçən yanakı, dağılan işıq şüalarında zərrəbin və mikroskoplardan istifadə etməklə, həmçinin ultrabənövşəyi şüalardı istifadə etməklə aşkar olunur.

Pozmaya mə'ruz qalmış ilkin mətnin oxunulması üçün kompleks fiziki-kimyəvi metodlardan mətnin görünməyən hissəsi lüminessensiya edilərək spektrin həm görünən, həm də infraqırmızı sahələrində yerləşdirməklə aşkar etmək mümkün olur.

<u>Kimyəvi pozma</u> - mətnin kimyəvi reaktivlər vasitəsi ilə pozulması başa düşülür.

Kimyəvi pozmanın əlamətlərinə aşağıdakılar aiddir:

- pozmaya mə'ruz qalmış hissədə vərəq parlaqlığının itməsi;
- həmin hissədə vərəqin qismən nazikləşməsi;
 - Thəmin hissədə vərəqin rənginin dəyişməsi;
- Fvərəq torunun pozulması, yazı ştrixlərinin dəyişməsi və mürəkkəb yayımlarının əmələ gəlməsi.

Kimyəvi pozmanın ultrabənövşəyi şüalar vasitəsilə aşkar edilməsi daha yaxşı nətijə verir. Həmçinin onların aşkar edilməsi üçün işıq şüaları altında zərrəbin və mikroskoplardan da istifadə olunur.

<u>Yazıya əlavə</u> - sənədin məzmununu dəyişmək məqsədi ilə mətnə müəyyən hərflər, rəqəmlər, ştrixlər, sözlər əlavə ediməklə həyata keçirilir.

Yazıya əlavəetmə aşağıdakı əlamətlərə görə müəyyən edilir:

- mətndə sətirlərin yerləşməsinə görə;
- ☞ sətirlərdə, sözlərdə, hərflər arasıda intervalın pozulması (sıxlaşma);
- metnde mürekkebin renginin müxtelif olması;
- mətndə mürəkkəb yayımlarının və büküşlərin əmələ gəlməsi;
- mətndə olan hərflərlə əlavə edilmiş hərflərin (hərfin) ölçülərində uyğunsuzluqların olması.

Qeyd olunan əlamətləri spektrin görünməz şüaları altında və mikroskopik tədqiqat vasitəsi ilə aşkar etmək mümkündür.

Sənədin müəyyən hissələrini kənarlaşdıraraq digərini yapışdırmaq. Buna misal olaraq sənəddən müəyyən rəqəmi, işarəni kənarlaşdırmaqla başqasının yapışdırılmasını, fotoşəklin dəyişdirilməsini, sənədin səhifələrinin dəyişdirilməsini göstərmək olar.

İmzaların texniki saxtalaşdırılmasının tədqiqi.

İmzaların saxtalaşdırılması texniki üsulla həyata keçirilir və texniki-kriminalistik tədqiqat yolu ilə aşkar edilir.

İmzanın köçürülməsi aşağıdakı üsullarla həyata keçirilir:

- Fitilənmiş predmetlə imzaya tə'sir göstərərək və onu karandaşla və ya mürəkkəblə təzələmək;
- ☞ imzanı köçürmə kağızı vasitəsilə köçürmək;
- ☞ imzanın şəklini karandaşla çəkmək və sonradan onu mürəkkəblə təzələmək.

Saxtalaşdırılmış imzaların tədqiqi zamanı əslinə zərrəbin və ya mikroskopla baxdıqda onun üzərində qrafit və ya köçürmə kağızında olan xüsusi kütlənin qalığı aşkar edilir. Belə halları EOP - elektron optik jihazı ilə də müəyyən etmək olur.

İmzaların texniki saxtalaşdırılmasının müəyyən edilməsi məqsədilə keçirilən ekspertiza aşağıdakı suallara javab verməyə imkan verir:

- tədqiq olunan imza hər hansı texniki vasitələrin köməyi ilə ijra olunub, yə'ni imza saxtalaşdırılıbmı?
- 2) imzanın saxtalaşdırılması hansı texniki üsulla həyata keçirilmişdir?

Tədqiqat zamanı ekspert imzanın əslini və onun eksperimental nümunələrini nəzərdən keçirir.

Bu prosesdə MBS mikroskopundan, zərrəbinlərdən və EOP jihazından istifadə olunur.

Sonra isə ekspert imzanın aşağıdakı əlamətlərini müəyyən edir:

- ☞ijra zamanı hərəkətin forması;
- imzada hərflərin birləşdirilməsi zamanı hərəkətin forması;
- imzanın son hissəsinin ijrası zamanı hərəkətin istiqaməti;
- Fijra zamanı hərəkətin davamlılığı və sür'əti;
- imzada olan hərflərin və onların elementlərinin ölçüsü;
- rimzada olan hərflərin və ştrixlərin meylliyi.

<u>Zədələnmiş sənədlərin məzmununun bərpa</u> edilməsi.

Jinayət tətbiqi üzrə ibtidai araşdırma zamanı kimyəvi reaktivlə və ya mexaniki üsulla pozulan, xətt çəkilmiş, qaralanmış və boyaqla örtülmüş mətnlərin, habelə yanmış sənədlərin məzmununun bərpa edilməsi zərurəti meydana çıxır.

Mexaniki pozma zamanı vərəq səthində boyayıjı maddələrin və ştrixlərin qalıqları olan hissələr ultrabənövşəyi və infra-qırmızı şüalar altında şəkli çəkilməklə, diffuz-surətçıxarma metodu tətbiq etməklə tədqiqat aparılır.

Kimyəvi reaktivlə pozma zamanı isə kimyəvi üsullardan istifadə olunur. Vərəq üzərində görünməyən yazıları aşkarlamaq məqsədilə ultrabənövşəyi şüalarla lüminessensiya analizindən istifadə olunur.

Mətnlərin kimyəvi reaktivlərlə pozulması zamanı pozulan yerlərdə kimyəvi maddələrin qalıqları da qala bilər. Belə ki, onlar tədqiqat zamanı kimyəvi analizə mə'ruz qalır və tərkibi müəyyənləşdirilir. Belə hallarda ultrabənövşəyi və infraqırmızı şüalardan istifadə etməklə şəkilçəkmədə geniş istifadə olunur.

Kimyəvi üsulla pozulmuş sənədlərin tədqiqində aşağıdakı suallar həll olunur:

- 1. Sənəddə olan qeydlər kimyəvi maddələrin və həlledijilərin tə'sirinə mə'ruz qalıbmı?
- 2. Pozma zamanı hansı kimyəvi maddədən istifadə olunmuşdur?
 - 3. Sənədin ilkin məzmunu nədən ibarətdir?

Qaralmış, boyaqla örtülmüş, xətt çəkilmiş, jırılmış, yanmış sənədlərin məzmununun bərpa edilməsi.

Qaralmış, boyaqla örtülmüş, xətt çəkilmiş sənədlərin məzmununun bərpa edilməsi laboratoriya şəraitində keçirilir. Bu zaman aşağıdakı metodlar tətbiq olunur: işıq süzgəjləri vasitəsi ilə müayinə; kontrast fotomaterialın şəklini çəkmə; işıq süzgəjləri ilə fotoşəkli çəkmə; rentgen və infraqırmızı şüalarla şəkilçəkmə; qırmızı lüminessensiyada şəkilçəkmə.

Sadalanan metodlardan savayı diffuzsurətçıxarma metodundan da istifadə olunur. Bunun üçün də fotoplastik (xüsusi konstrastlı və ya diapozitivli), fotokağız (distillə edilmiş suda yuyularaq) xlorvinil plyonka tədqiq olunan obyektlə kontakt gətirilir. Onun üzərinə isə sarı, qırmızı və ya adi zəif işıq salınır və kontrastlı aşkarlayıjı da istifadə olunur.

Sənədin mətni təbii faktorların tə'siri ilə pozulduqda isə işıqayırıjı şəkilçəkmə, spektrin dar sahələrini ayırmağa imkan verən monoxromatik işıq süzgəjlərindən, ultrabənövşəyi və infraqırmızı şüalar vasitəsi ilə şəkilçəkmədən istifadə edilərək tədqiqat aparılır.

Jırılmış (hissələrə bölünmüş) sənədlərin məzmununun bərpa edilməsi əvvəljə kağızın fiziki rənginə, qalınlığına, mətbəə qrafalarına, yazı mətninin rənginə, rekvizitlərinə görə seçilir. Seçilmiş kağızlar jırılma xəttinə əsasən yığılır və iki şüşə parçası arasında qoyularaq kənarları yapışqan lent vasitəsi ilə bərkidilir.

Yanmış sənədlərin məzmununun bərpa edilməsində müəyyən çətinliklər yaranır.

Yanma nətijəsində kağızın dəyişməsini üç mərhələyə ayırmaq olar: *quruması, kömürləşməsi, küllənməsi.*

Birinji mərhələdə kağız nəmliyini itirir və yığılmağa başlanır. Kağızın kömürləşməsi t=150 - 200° s baş verir. Kağız qaralır, yığılaraq ölçüsü kiçilir. Sonra isə külləmə prosesi başlanır. Bu prosesdə kağızın rəngi ağarmağa və hər hansı bir tə'sirdən dərhal dağılmağa başlayır. Çox hallarda tədqiqatın obyektini əsasən kömürləşmiş sənədlər təşkil edir. Yanmış sənədin dağılması üçün qabaqjadan onun üzərinə su çiləyiji və ya yumşaq fırça ilə 15%-li qliserin məhlulu çəkilərək bərkidilir və qablaşdırılır.

Yanmış sənədlərin məzmunu infraqırmızı və ultrabənövşəyi şüalarda fotoşəkli çəkilməklə və ya kimyəvi analiz metodu ilə bərpa olunur.

Bu metodlar səmərə vermədikdə isə yanmış sənəd iki istiliyə davamlı şüşə arasında yerləşdirilir və temperaturun tə'sirinə mə'ruz edilir və sənədin mətni külləmə fonunda aydın görünür.

Möhür və ştamp əkslərinin tədqiqi.

Sənəddə olan faktların təsdiq edilməsi məqsədilə möhür və ştamp əksi bir rekvizit kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Möhürlər və ştapmlar e'malatxanalarda xüsusi texnologiya əsasında rezindən, metaldan, polimer materiallardan hazırlanır.

Həqiqi möhürlərin (ştamplar) əlamətləri, onların əkslərində olan əlamətlərlə xarakterizə olunur.

- hərflərin şəklinin mətbəə şriftlərinə uyğunluğu;
 - mətndə qrammatik səhvlərin olmaması;
- ☞ sözlər və hərflər arasında intervalın bərabər olması;
- mətnin mərkəzinə münasibətdə bütün hərflərin jiddi olaraq radial yerləşməsi;
- Fşrift mətni və ya ifadələri daxildən bölən yerlərə münasibətdə simmetrik yerləşməsi.

Möhür və ştamp əksləri aşağıdakı üsullarla saxtalaşdırılır:

sənəddə möhür əksini çəkməklə;

- mətbəə şriftlərini yığmaqla;
- saxta vasitəsi ilə;
- nəm köçürmə yolu ilə;
- möhür və ştamp əkslərinin tədqiqi zamanı tədqiqatın obyekti olan möhür (ştamp) əksinin və möhür (ştamp) əslinin əksinin müqayisəsi ilə.

Makina mətnlərinin tədqiqi.

Makina yazısı müxtəlif növ jinayətlərin açılması və istintaqında tədqiqat obyekti olur.

Yazı makinaları sisteminə, tipinə, modelinə və digər texniki xarakteristikalarına görə birbirindən fərqlənirlər. Yazı makinasının qrup mənsubiyyətini müəyyən etməyə imkan verən əsas ümumi əlamətlər aşağıdakılardır: əsas mexanizmin addımı, şriftin tipi, sətirlərarası intervalın ölçüsü, işarələrin komplekti.

Əsas mexanizmin addımı makinanın düyməjiklərinə tə'sir edərkən onun karetasının hərəkət etdiyi məsafə adlanır. Əsas mexanizmin addımını müəyyən etmək üçün ştangenpərgar vasitəsi ilə mətndə 25-30 işarəlik sətir götürülür, (birinji və sonunju işarə eyniadlı olmalıdır). Həmin sətrin məsafəsini addımların və sözlər arasında araları nəzərə alınmaqla hərflərin sayına bölmək lazımdır.

Sətirlərarası interval şaquli istiqamətdə sətirlərarası məsafə kimi başa düşülür. Bu zaman ştangenpərgar vasitəsi ilə mətndə şaquli istiqamətdə eyni adlı hərflər arasında məsafə bir neçə yerdə ölçülür. Orta qiymət müəyyən edilir, ümumi və xüsusi əlamətləri aşkar edilir. Ümumi əlamətlərə möhür dairəsinin ölçüsü, gerbi, hərflərin forması, onlar arasında interval və s. aiddir.

Xüsusi əlamətlərə isə hərf, onların elementlərinin və möhür əksinin ayrı-ayrı fraqmentlərinin quruluşu və onlarda olan defektlər və s. aiddir. Bu əlamətlərin MBS mikroskopu vasitəsi ilə əvvəljə 4-6 dəfə, sonra isə 10-15 dəfə böyütməklə aşkar edilməsi məqsədəuyğundur.

Möhür əksində aşkar edilmiş hər bir xüsusi əlamət ayrıja böyüdülmüş fotoşəkildə müqayisə edilir.

Tədqiqat bə'zi hallarda möhür əksinin və əkslər nümunələrinin 2-2,5 dəfə böyüdülmüş neqativlərini üst-üstə yerləşdirməklə həyata keçirilir. Bu zaman möhür əkslərində və əkslər nümunələrində olan ayrı-ayrı elementlərin uyğunluğu nəzərdən keçirilir.

Müqayisəli tədqiqat zamanı tədqiq olunan əkslərdə 12 xüsusi element uyğun gəlməsi müsbət rə'yin formalaşmasını tə'min edir.

Yazı işarələrinin komplekti.

Müxtəlif modelli makinalarda yazı işarələri komplekti də müxtəlif olur. Yazı makinaları klaviaturasında 42, 44 və ya 46 düyməjik olur ki,

onlar da 84-88 və yaxud 92 işarəyə uyğun olur. Yazı makinalarının tədqiqi zamanı apostrof, durğu işarələri, riyazi işarələr, habelə müxtəlif formalı mö'tərizələrə xüsusi fikir vermək lazımdır.

Şriftlərin xarakteristikası.

Şriftlər işarələrin hündürlüyünə, ölçüsünə, habelə onların şəklinə görə fərqlənirlər. İşarələrin ölçüsü müəyyən edilərkən onların eni və hündürlüyü nəzərə alınmalıdır.

Yazı makinasının xüsusi əlamətləri onun mexanizminə görə xarakterizə olunur.

Yazı makinasının mexanizmini əks etdirən xüsusi əlamətlərə aiddir:

- mətnin ayrı-ayrı işarələrinin şaquli və üfüqi üzrə yerləşməsi;
 - 🖛 şaquli üzrə əkslərin tam olmaması;
 - 🖙 əkslərdə rəngin qeyri-bərabər olması;
 - resetirlərin paralel olmaması.

Şriftlərin xüsusi əlamətlərinə aiddir:

- detal şəkillərinin əyri-üyrü olması;
- hərflərin ayrı-ayrı hissələrinin qeyriproporsional yerləşməsi;
 - r kor sahələrin əmələ gəlməsi.

Yazı makinalarının tədqiqində aşağıdakı suallar həll olunur:

1) Mətnin ijra olunduğu yazı makinası hansı sistemə aiddir?

- 2) Mətn (onun fraqmentləri) bir və ya bir neçə yazı makinasında ijra olunubmu?
- 3) Mətnə əlavə olunmuşdurmu və hansı yazı makinasında.
- 4) Tədqiqata göndərilən mətn yazı makinasında tə'mirə qədər və ya ondan sonra ijra olunubmu?
- 5) Mətn bir və ya bir neçə şəxs tərəfindən ijra olunubmu?

Mətnin eyni makinada ijra olunduğunu müəyyən etmək üçün ekspertin sərənjamına həmin makinada yazılmış sərbəst və eksperimental yazı nümunələri verilməlidir. Eksperimental yazı nümunələri elə yazılmalıdır ki, makinanı xarakterizə edən əlamətlər maksimum dərəjədə əks olunsun. Həmçinin yazı makinası tə'mir edilmişsə və şriftlər dəyişibsə bu barədə ekspertə xəbər vermək lazımdır.

ЭДЭВІЧУАТ:

- 1. Azərbayjan Respublikası Jinayət-Prosessual Məjəlləsi. Mad.: 273, 274, 275, 276-jı maddələri.
- 2. K.Q.Sarıjalinskaya "Kriminalistika". Bakı, 1999, XVIII fəsil.
- 3. Ü.A.Mayilov, H.Ə.Musayev, H.F.Ələkbərov, Ə.İ.İbrahimova, Q.H.Hajıyev "Məhkəmə-xətşünaslıq ekspertizasına materialların hazırlanması".

- 4. E.R.Rossinskaə "Sudebnaə gkspertiza v uqolovnom, qrajdanskom, arbitrajnom proüesse". Moskva, 1996, str. 63-71.
- 5. A.İ.Kolonutova "İssledovanie izmenennıx poçerkov (pisğmo levoy rukoy)". Moskva, 1975.
- Kriminalistiçeskaə gkspertiza". Moskva, 1973.
 Çastğ II.
- 7. V.E.Ləpiçev i dr. "Diffuzio-kopirovalğnıy metod v texniko-kriminalistiçeskom issledovanii dokumentov". Volqoqrad, 1990.
- 8. İ.L.Korneeva "Obhie i çastnıe priznaki poçerka". Moskva, 1975.

Mövzu № 6: *Məhkəmə-trasoloji* ekspertizası.

MÜHAZİRƏNİN PLANI:

- Trasologiyanın anlayışı, predmeti və vəzifələri.
 Trasologiyada izlərin əmələgəlmə mexanizmi və təsnifatı.
- 2. Məhkəmə trasoloji ekspertizasının mahiyyəti və metodikasının əsas müddəaları.
- 3. Məhkəmə trasoloji ekspertizasının növləri:
- a) ayaq və ayaqqabı izlərinin trasoloji ekspertizasının mahiyyəti, obyektləri və qarşısında qoyulan suallar. Bu ekspertizanın metodikasının xüsusiyyətləri;

- b) diş, dodaq və dırnaq izlərinin trasoloji ekspertizasının mahiyyəti, obyektləri, qarşısında qoyulan suallar;
- v) sındırma alət və vasitələri izlərinin trasoloji ekspertizasının (mexanoskopik ekspertiza) mahiyyəti, obyektləri qarşısında qoyulan suallar. Mexanoskopik ekspertizanın metodikasının xüsusiyyətləri;
- q) bağlayıjı mexanizmlərin və siqnal qurğuların trasoloji ekspertizasının mahiyyəti, obyektləri, qarşısında qoyulan suallar;
- d) nəqliyyat-trasoloji ekspertizanın mahiyyəti, obyektləri, qarşısında qoyulan suallar, xüsusiyyətləri.
- 4. Trasoloji ekspertizalar üzrə ekspert rə'yinin müstəntiq və məhkəmə tərəfindən qiymətləndirilməsi.

I. TRASOLOGİYANIN ANLAYIŞI, PREDMETİ VƏ VƏZİFƏLƏRİ. TRASOLOGİYADA İZLƏRİN ƏMƏLƏGƏLMƏ MEXANİZMİ VƏ TƏSNİFATI.

Trasologiya - kriminalistika texnikasının bir sahəsi olub, məhkəmə sübutlarını əldə etmək məqsədilə təbii və texniki elmlərin nailiyyətlərindən istifadə edərək izlərin aşkar edilməsi, götürülməsi və tədqiq edilməsinin elmi-texniki üsul və vasitələrini müəyyən edir.

Trasologiya - fransız sözü "tras" - "iz", və latın sözü "loqos" "tə'lim" mə'nasında işlədilir.

Çox vaxt trasologiya termini ilə yanaşı bu sahəyə "izşünaslıq" da deyirlər.

Trasologiya aşağıdakı elmi müddəalara əsaslanır:

1. Bizi əhatə edən maddi aləmin hər bir obyekti fərdidir. Həmin obyektlərin xariji quruluşları da fərdi xarakter daşıyır. Məhz elə bu xassə obyektlərin xariji quruluşunun əksləri üzrə həmin əksi qoyan, yə'ni izi qoyan obyektin müəyyən edilməsində eyniləşdirmə aparmağa əsas verir.

Trasologiyada obyektin xariji dedikdə, onun forması, ölçüsü və səthinin quruluşu başa düşülür. Eyni növ, yaxud eyni jins obyektlərin forması və ölçüsü bir-birinə uyğun gələ bilər. Obyektin formasını, ölçüsünü və buna oxşar sair halları müəyyən etməyə imkan verən əlamətlər əsasən onun xariji quruluşunu xarakterizə etdiyi üçün belə əlamətlərə ümumi əlamətlər devilir. Lakin hər bir obyekt onu həmin növ, yaxud jins obyektlərdən fərqləndirən yalnız özünə məxsus olan bir sıra əlamətlərə malikdir ki, belə əlamətlərə də fərdi əlamətlər deyilir. Fərdi əlamətlər bir qayda olaraq obyektin xariji səthinin mikroquruluşunun xüsusiyyətlərində ifadə olunur. Obyektlərin xariji səthinin mikroquruluşunda olan ayrı-ayrı fərdi əlamətlər, onların forması, ölçüsü və yerləşməsinin məjmusu üzrə həmin obyekti fərdiləşdirir.

2. Maddi aləmin bütün obyektləri müəyyən şəraitdə özünün xariji quruluşunun əksini (izini) başqa predmetlərdə qoyma qabiliyyətinə malikdir. Belə əkslərdə (izlərdə) nəinki obyektin forması, ölçüsü, bir çox hallarda isə onun xariji səthinin, mikroquruluşunun əlamətləri (xüsusiyyətləri) də qalır. İzlər üzrə obyektin xariji səthinin quruluşunun əlamətlərinin (xüsusiyyətləri) onun buraxdığı izdə nə dərəjədə əks olunmasından çox asılıdır.

Trasologiyanın predmetini bir obyektin xariji əks olunmuş izlərinin öyrənilməsi (yaranması, aşkar edilməsi, qeyd edilməsi, götürülməsi, qablaşdırılması, tədqiqi) təşkil edir.

Trasologiyanın sistemi özündə jəmləşdirir:

- ☞ iz-əkslərin öyrənilməsi (əl-barmaq, ayaq, diş, sındırma alət və vasitələri, nəqliyyat vasitələri);
- Fjinayətin izləri olan predmetlərin vəziyyətinin, bütöv predmetin hissələri üzrə, istehsalat mexanizmlərinin izlərinə görə predmetin əmələgəlmə mənbəyinin müəyyən edilməsi);
 - Finayətin izləri olan maddələrin tədqiqi.

Trasologiyanın əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- 1. İzlərin aşkar edilməsi, qeyd edilməsi və götürülməsinin üsul və metodlarının işlənilməsi.
- 2. İzlərin istintaq müayinəsinin üsul və vasitələrinin işlənilməsi.
- 3. Jinayətin istintaqında əhəmiyyət kəsb edən sualların həll edilməsi məqsədilə izlərin ekspert tədqiqatının vasitə və metodikalarının işlənilməsi.
- 4. Jinayətkarın axtarışı məqsədilə izlərdən istifadə imkanlarının müəyyən edilməsi.

5. İzlərin məhkəmə trasoloji tədqiqatı əsasında jinayətlərin qarşısının alınması üsullarının hazırlanması.

Trasologiyada iz məfhumu maddi aləmin iki obyektinin qarşılıqlı əlaqədə olması prosesində təmas xəttində bir obyektin digər obyekt üzərində qalan xariji quruluşunun əlamətlərinin maddi əksləri kimi başa düşülür.

İzlərə görə müəyyən edilir:

- əmələgəlmə mexanizmi (məs.: obyektlərin qarşılıqlı əlaqədə olması bujağı);
- baş vermiş hadisənin ayrı-ayrı halları (məs: mənzilə daxil olma üsulu);
- ø obyektin qrup mənsubiyyətini (məs.: protektorun naxışlarına görə avtonəqliyyatın növünü);

Trasologiyada izlərin iri qrup çərçivəsində təsnifatı verilir:

- 1. **İz-əkslər** iz qoymuş obyektin əlamətlərinin və izlərin əmələgəlmə mexanizmini əks etdirən izlər (əl-barmaq izi, təkər izi, sındırma izləri və s.).
- 2. **İz-predmetlər** obyektin əlamətlərini və hərəkətin xarakterini əks etdirən izlər (üzərində dağıtma izləri olan qıfıl və plomblar, avtomobil fənərinin şüşəsinin qəlpələri və s.).
- 3. **İz-maddələr** bu qrup trasologiyada ikinji dərəjəli əhəmiyyət kəsb edərək, anjaq izlərin əmələgəlmə mexanizmini, qrup və digər

əlamətlərini (avtomobilin lak-boya hissəjiklərini, tozşəkilli maddələrin qalıqları, torpaq hissəjikləri və s.) müəyyən etmək məqsədilə tədqiqatlar aparılması üçün nəzərdə tutulur.

İzlər müxtəlif şəraitdə əmələ gələ bilər. İzin əmələgəlmə şəraitindən və mexanizmindən asılı goyan obyektin izi xariii müxtəlif keyfiyyətdə, izdə xüsusiyyətləri olunur. Obyektin xariji səthinin guruluşunun xüsusiyyətlərinin izdə əks olunma qabiliyyətinə malik olmaması həmin obyektin eyniləşdirilməsini aradan galdırır. Məsələn, mayelərin xariji guruluşu sabit olmadığı üçün bunların buraxdığı əkslər üzrə eyniləşdirmə aparmaq mümkün olmur. Məhz elə bu səbəbdən trasoloji tədqiqatların obyekti yalnız bərk jisimlər-obyektlər ola bilər. Adətən belə iisimlərdə iz əmələ gəldikdən sonra izqoyan obyektin əlamətləri və eləjə də izdə əks olunan əlamətlər müəyyən müddət nisbətən dəyisməz galır. Bərk jisimlərin-obyektlərin xariji səthinin guruluşu nisbi davamlı olub, iz əmələ gəldikdən sonra çox az dəyişikliyə mə'ruz galır.

Trasoloji eyniləşdirmənin obyektlərinin bərklik dərəjəsi nisbi xarakter daşıyır və bu izin əmələgəlmə şəraiti ilə müəyyən edilir. İz qoyan obyekt o dərəjə bərk olmalıdır ki, əksini iz düşən obyektin səthinə köçürərkən özünün fərdi əlamətlərini izdə düzgün əks etdirə bilsin. Bu baxımdan üzərinə iz düşən obyektin bərklik dərəjəsi izi qoyan obyektin bərklik dərəjəsindən daha az ola bilər. Məsələn, yumşaq torpaqda

ayaq, yaxud nəqliyyat vasitələri izləri qaldıqda və s.

Yuxarıdakı qeydlərindən göründüyü kimi, izlərin bilavasitə əmələ gəlməsində 2 obyekt iştirak edir:

- ☞izi qoyan obyekt
- "üzərinə iz düşən obyekt.

Öz xariji səthinin quruluşunu başqa səthə köçürən obyektə izi qoyan obyekt, səthinə iz düşən obyektə isə üzərinə iz düşən obyekt deyilir. Bu iki obyekt təmasda olarkən izlər yaranır və təmasda olduqları sahə toxunma səthi adlanır.

Trasologiyada izlər müxtəlif əsaslar üzrə təsnifləşdirilir. Belə ki, izlərin təsnifatı onların əməgəlmə mexanizmi, ayrı-ayrı hərəkətlərin törədilməsi üsulları, iz qoyan obyektin xüsusiyyətləri və s. haqqında fikir yürütməyə imkan verir.

Trasologiyada izlərin təsnifatının əsasları aşağıdakılardır:

- üzərinə iz düşən obyektin səthində əmələ
 gələn dəyişiklərin xarakterinə görə;
- Fiz əmələgəlmə anında obyektin vəziyyəti və izin yerləşməsi yerindən asılı olaraq.

Əmələgəlmə mənbəyinə görə izlər aşağıdakılara bölünür:

- rinsan izləri;
- heyvan izləri;
- nəqliyyat vasitələrinin izləri;

- sındırma alət və vasitələrinin, istehsalat mexanizmlərinin izləri (mexanoskopiya);
- Fəmələgəlmə mexanizminə, tə'sir güjünə və obyektlərin bərkliyi üzrə izlər aşağıdakılara bölünür;

☞ səthi.

Üzərinə iz düşən obyektin forması və həjminin dəyişməsi ilə əlaqədar əmələ gələn izlərə həjmi izlər deyilir. Həmin izlər üzərinə iz düşən obyektin toxunma səthində həjm dəyişiklikləri əmələ gətirməklə yanaşı, izi qoyan obyektin xariji səthinin quruluşunun əlamətlərini də özündə əks etdirir və beləliklə də izi qoyan obyektin xariji səthinin quruluşunun əlamətləri haqqında daha tam mə'lumat əldə etməyi tə'min edir. Bu kimi əlamətlər də öz növbəsində izi qoyan obyektin qrup və bir çox hallarda isə onun fərdi mənsubiyyətini müəyyən etməyə imkan verir (məs: torpaqda ayaqqabı, yaxud təkər izləri və s.).

Səthi izlərdə izi qoyan obyekt, üzərində iz qalan obyektin səthində həjm dəyişikləri əmələ gətirməyib, özünün xariji əlamətlərini yalnız onun səthi üzərində buraxır. Belə izlər ya izi qoyan obyektin hissəjiklərinin üzərinə iz düşən obyektin səthinə keçməsi ilə, ya da əksinə üzərinə iz düşən obyektin hissəjiklərinin izi qoyan obyektə köçürülməsi ilə əmələ gəlir. Buna müvafiq olaraq səthi izlər keçən və köçürülən izlərə bölünür.

Keçən səthi izlər 2 yolla yaranır:

- 1. İzi qoyan obyektin özünün yaratdığı izlər. Məsələn, əl-barmaq izləri. Belə izlər əl-barmaqları kağıza, şüşəyə və s. əşyalara toxunarkən barmaqların papilyar naxışları üzərində olan təryağ hissələrinin üzərinə iz düşən obyektə köçürülməsi nətijəsində əmələ gəlir.
- 2. İzi qoyan obyektin bilavasitə özünün deyil, ona müvəqqəti olaraq yapışan digər hissəjiklərin vasitəsi ilə yaranan izlər. Məsələn: əl-barmaqları toza, təbaşirə və s. maddələrə boyandıqdan sonra üzərinə iz düşən obyektin səthində əks etdirilməsi nətijəsində əmələ gəlir.

Köçürülən səthi izlərə misal olaraq təzə rənglənmiş və ya toz ilə örtülmüş əşyalar üzərində qalan əl-barmaq, yaxud ayaq izlərini göstərmək olar. Belə hallarda iz əşya səthində olan tozun və ya rəngin üzərinə iz düşən obyektin toxunma səthindəki sahəsinə köçürülməsi nətijəsində yaranır.

İzlər qavranılma (subyekt tərəfindən dərk etmə qabiliyyəti) dərəjəsinə görə aşağıdakı növlərə bölünür):

- görünən izlər (bu növ izlər gözlə yaxşı görünür və xüsusi texniki üsulların tətbiqinə ehtiyaj qalmır);
- rəəifgörünən izlər (üzərinə iz düşən obyektin rəng fonunun maskalayıjı xassəli olması və ya izin ölçülərinin kiçik olması);
- görünməyən izlər (pardaxlanmamış, kələkötür səthə malik predmetlər (karton, taxta, parça, kağız və s.) üzərində qalan və ya kiçik izlər).

İzlərin böyük əksəriyyəti iz əmələgətirən obyektlərin biri digərinə, yaxud biri-birinə fəal tə'siri nətijəsində əmələ gəlir.

İz əmələ gətirən obyektlərin biri-birinə mexaniki tə'sirinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq izlərin aşağıdakı növləri mövjuddur:

- statik:
- dinamik.

Statik izlər iki obyekt -izi qoyan və üzərinə iz düşən obyekt təmasda olduğu anda hərəkətdə olmadıqda, yə'ni iz əmələ gələrkən hərəkət kəsildiyi hallarda əmələ gəlir. Adətən statik izlərdə izi qoyan obyektin toxunma səthinin bütün xüsusiyyətləri təhrif olunmadan əks olunaraq fərdi eyniləşmənin aparılmasını asanlaşdırır (məsələn; hamar hallar, səthlərdə qalan əl-barmaq əkslərini, yaxud torpaqda qalan ayaqqabı izlərini göstərmək olar).

Dinamik izlər izin əmələ gəlməsində iştirak edən obyektlərin hər ikisinin, yaxud birinin sürüşən hərəkət prosesində yaranan izlərə deyilir. Dinamik izlərdə izi qoyan obyektin xariji səthinin xüsusiyyətləri jiddi təhrif olunmuş şəkildə (sürüşmə, kəsmə və qızma nətijəsində) xətlər şəklində əks olunur. Bu baxımdan eyniləşmə aparmaq üçün dinamik izlər statik izlərə nisbətən az keyfiyyətli olur.

Üzərinə iz düşən obyektin səthində izin əmələgəlmə yerinə görə izlər aşağıdakı növlərə bölünür:

periferik (ətraf).

Lokal (yerli) izlər - izi qoyan obyektlə üzərinə iz düşən obyektin təmasda olduğu sahənin hüdudları daxilində (toxunma səthində) əmələ gələn izlərə deyilir (məsələn, torpaqda ayaq izləri, hamar səth üzərində əl-barmaq izləri və s.).

Periferik (ətraf) izlər - izi qoyan və üzərinə iz düşən obyektlərin təmasda olduqları sahənin (toxunma səthinin) hüdudlarından kənarda baş verən dəyişikliklər nətijəsində yaranır (məsələn, üstü tozla örtülmüş ayaqqabı iz qoyarkən onun üstündə olan toz silkənərək ayaqqabının kənarlarına səpələnir və periferik iz əmələ gəlir).

II. MƏHKƏMƏ-TRASOLoji EKSPERTİZASININ MAHİYYƏTİ VƏ METODİKASININ ƏSAS MÜDDƏALARI.

Məhkəmə-trasoloji ekspertizası aşağıda göstərilənləri müəyyən etmək məqsədilə aparılır:

- Fizlərin ayaqqabı altlığından, yalın ayaqdan, jorab geyilmiş ayaqdan qalmasını, onun yararlı olub-olmamasını, insan ayaqqabısının antropoloji xüsusiyyətini, izi qoymuş şəxsin geydiyi ayaqqabının ölçüsünü, onun modelini, şəxsin boyunu və jinsini, izin kim tərəfindən qoyulmasını;
- Fhadisə yerindən, meyitdən götürülmüş predmetin hissələri ilə şübhəli şəxslərin evindən, əynindən götürülmüş predmet hissələrinin əvvəllər vahid bütövlük təşkil edib-etməməsini, onların vahid bir tamın hissələri olub-olmamasını;

- Fkəsiji, deşiji, bölüjü-kəsiji-deşiji, jırılma, sökülmə və qoparılma zədələrinin xüsusiyyətlərini, onların yaranma mexanizmini nejə alətin tə'sirindən yaranmasının, zədə yaradan alətin xüsusiyyətini;
- Fbinaya, mənzilə oğurluq məqsədilə girərkən yaranan izlərin xüsusiyyətini, sındırmanın içəridən və ya çöldən yetirilməsini, hansı alətin tə'sirindən yaranmasını;
- rqıfılların texniki jəhətdən saz olubolmamasını, onların öz açarı və ya seçmə açarla açılıb-bağlanmasını, qıfılların üzərində və daxili mexanizm-lərində kənar predmetin izlərinin olubolmamasını;
- diş izlərinin eyniləşdirmə üçün yararlığını, diş aparatının anatomik və funksional xüsusiyyətlərini, diş izlərinin kim tərəfindən qoyulmasını;
- ☞ yük daşınmaları zamanı oğurluq edilərkən qurğuşun və ya polietilen plombların bütövlüyünün pozulması, onların üzərindəki mətnlərin plombla məzmununu, bağlanmasını, hansı oyuqlardan keçirilmiş məftil ٧ə va iplərin oyuqlara salınmasını çıxarılaraq yenidən təkrarən sıxılmasını, kənar predmetin izlərinin olub-olmamasını:
- Ftoqquşma, aşma, maneəyə dəymə, piyadanı vurma nətijəsində nəqliyyat vasitələri və müxtəlif predmetlər üzərində qalmış izlərin

yaranma mexanizminin, onların xüsusiyyətinin, toqquşma yerinin və bujağının, sükan arxasında kimin oturmasının, sınmış faraların tipinin, protektor naxışlarına görə şinin modelinin, nəqliyyat vasitəsinin hərəkət istiqamətinin və s. müəyyənləşdirilməsi;

Fjinayət törədilərkən qoşqu vasitəsi kimi istifadə edilmiş heyvan ayaq izlərinin eyniləşdirilməsi və izlərin konkret heyvan ayağından qalıb-qalmamasının müəyyənləşdirilməsi.

Yuxarıda göstərilən sualları ümumiləşdirərək, məhkəmə trasoloji ekspertizası aşağıdakı ümumi istiqamətli məsələləri həll edir:

- Fiz qoymuş obyektin qrup mənsubiyyətinin müəyyən edilməsi;
- Fkonkret obyektin (predmet, insan, heyvan) və onun izlərinin (əkslərinin) eyniləşdirilməsi;
 - hissələrə görə bütöv müəyyən edilməsi;
- Fizin əmələgəlmə mexanizmi və şəraitinin diaqnozlaşdırılması;
- ☞ izlərin baş vermiş hadisə ilə əlaqəsinin müəyyən edilməsi;
- Fiz qoymuş obyektin xassə və əlamətlərinin müəyyən edilməsi.

Bildiymiz kimi, hər bir tədqiqat ekspertiza olmadığı üçün hər bir sual da ekspert tərəfindən həll edilməlidir. Qrup mənsubiyyətinin müəyyən edilməsi çox nadir hallarda trasoloji ekspert tədqiqatının vəzifələrini təşkil edir. İzi qoymuş obyektlərin tipi (qrup) əlamət və xassələri

mə'lumatlar ilk növbədə haqqında axtarış məasədilə müstəntiq və mütəxəssis tərəfindən baxış prosesində (yaxud bilavasitə baxışdan sonra) müəyyən edilir. Trasoloji ekspertizaya gəldikdə isə grup mənsubiyyəti haqqında nətijə çıxarmağa tədqiqatın məqsədi yox, məjburi nətijəsi kimi baxılmalıdır. Belə ki, ekspert obyektiv amillər ujbatından obyektləri eyniləşdirə bilmir, onların aid olduğu grupun müəyyən edilməsi ilə kifayətlənir. Bu, fikrin, ayrı-ayrı hallarda ekspert garşısında mənsubiyyətinin müəyyən edilməsi istigamətində sualların goyul-masını istisna etmir (məsələn, təkər şini izinə görə avtomobilin markasının müəyyən edilməsi).

Məhkəmə-trasoloji ekspertizasının əsas məzmununu obyektlər və onların izləri (əksləri) üzrə eyniləşdirilməsi təşkil edir. Bu sualımızda, tədqiqatın metodikasının ümumi müddəalarına obyektlərin eyniliyinin tədqiq edilməsi ilə əlaqədar baxılajaq.

Trasoloji ekspertizada obyektlərin və onların izlərinin eyniliyinin müəyyən edilməsi məsələləri müqayisəli tədqiqata əsaslanır. Müqayisəli tədqiqatda istifadə olunan obyektlərdən asılı olaraq 3 mümkün hal yarana bilər:

1. Çox vaxt namə'lum mənşəli bir və ya bir neçə izin (eyniləşdirilən) və eyniliyi müəyyən edilən obyektlərin (eyniləşdirilən) eyniləşdirilməsi sualları tədqiq olunur. Məhkəmə trasoloji ekspertizası üçün bu, tipik və müsbət haldır. Bu halda ekspert bilavasitə eyniləşdirən obyektləri öyrənmək, onları

izlərlə müqayisə etmək, zəruri hallarda isə izin əmələ gəlməsinin müxtəlif şəraitlərində eksperimental əkslərin alınmasını yoxlamaq imkanı əldə edir. Bu halın ən əsas tərəfi ondan ibarətdir ki, ekspert obyekt üzərində və izdə olan eyniləşdiriji əlamətləri düzgün qiymətləndirməyə nail olur.

- 2. Əgər eyniləşdirən obyekti tədqiqata təqdim etmək mümkün deyilsə, yaxud məqsədəuyğun sayılmadıqda, ondan müqayisəli tədqiqat üçün nümunələr (əkslər) alınır. Bu halda namə'lum mənşəli izlər (hadisə yerindən götürülmüş) və eksperimental nümunələr (əkslər) tədqiqat obyektinə çevrilirlər.
- 3. Bir çox hallarda yoxlanılan obyekti (eyniləşdirən obyekt) təqdim etmək mümkün olmur (istintaq müəyyən etməmişdir), lakin bir neçə iz (eyniləşdirilən obyektlər) ekspertizanın sərənjamında mövjuddur və bu izlərin hələlik mə'lum olmayan, axtarılan obyekt tərəfindən qoyulması məsələsi ekspertiza tərəfindən həll edilməlidir. Bu jür hallar müxtəlif hadisə yerlərindən götürülmüş eyni tipli izlərin tədqiqi zamanı yaranır.

Trasoloji-ekspert tədqiqatı mürəkkəb vahid prosesdir ki, onun ayrı-ayrı mərhələləri qarşılıqlı əlaqəli olub, bir-birini şərtləndirir. Bu baxımdan da bu vahid prosesdən anjaq metodoloji nöqteyinəzərdən trasoloji ekspertizanın mərhələləri kimi əsas elementləri ayırmaq mümkündür.

Məhkəmə-trasoloji ekspertiza adətən aşağıdakı mərhələlərə bölünür: ilkin, ayrılıqda və

müqayisəli tədqiqat və tədqiqatın nətijələrinin qiymətləndirilməsi. Lakin yuxarıda göstərilən bu təsnifat şərtidir və təjrübədə hər bir trasoloji ekspertiza növünün xüsusiyyətlərindən irəli gələrək realizə edilir.

Belə ki, bir çox trasoloji (eyniləşdirmə) ekspertizalarda analitik (ayrılıqa) və müqayisəli tədqiqatlar bir-birilə sıx bağlıdır, biri digərini tamamlayaraq vahid, ayrılmaz bir mərhələ təşkil edir ki, bunu da şərti olaraq detal (müfəssəl) tədqiqat adlandırmaq olar.

İlkin tədqiqat zamanı ekspert-trasoloq aşağıda göstərilən vəzifələri həll edir:

- daxil olmuş yazılı materiallarla (ekspertizanın tə'yin edilməsi haqqında qərar), tədqiq edilən hadisənin halları və ekspert qarşısında qoyulmuş sualların məzmunu ilə tanış olur;
- ekspertizanın obyektləri ilə tanış olur, bu obyektlərin transopartirovka zamanı vəziyyətinin dəyişib-dəyişməməsini qərarda sadalananlara müvafiqliyini, qoyulmuş sualların həll edilməsi üçün kifayət edib-etməməsini müəyyənləşdirir;

Tədqiqat obyektlərini müayinədən keçirir.

İzlərin müayinəsi zamanı (o jümlədən eksperimental nümunələrin) onların əmələ gəlmə mexanizmi və şəraiti, izi qoyan obyektlərin əlamətlərinin olub-olmaması, əks olunma keyfiyyəti və onların eyniləşmə üçün kifayət qədər olması müəyyən edilir.

Bə'zən ilkin tədqiqat zamanı əlavə işlərin görülməsi zəruriyyəti yaranır: detalı tədqiqata başlamazdan əvvəl izlərin fotoşəkli çəkilir, onların kontrastlığını güjləndirmək məqsədilə (bə'zən tədqiqata görünməyən izləri olan obyektlər daxil olur ki, bu izlərin aşkar olunması ilkin tədqiqat həyata keçirilir) onların mərhələsində kriminalistik üsullar tətbiq etməklə işlənilməsi həyata keçirilir. Həmçinin qarşıda duran sualları həll etmək, əlavə materiallar tələb etmək, izlərin düzgün müəyyənləşdirilməsi üçün onların əmələ şəraiti, saxlanması ٧ə S. düzgün qiymətləndirmək üçün ekspert işin halları, baxış protokolları və s. ilə tanış olur.

Detal (müfəssəl) tədqiqat ekspertiza obyektlərinin daha dərin, ayrı-ayrılıqda və müqayisəli tədqiqatından ibarətdir. Detal tədqiqat da öz növbəsində iki mərhələdən ibarətdir.

Birinji mərhələdə tədqiqat obyektləri ayrıayrılıqda öyrənilir, sonra isə ümumi qurulus müqayisə edilir. Ümumi əlamətlər əlamətləri müxtəlif olduqda tədqiqat başa çatmış hesab olunaraq, onların eyni olmaması haqqında nətijə çıxarılır. Yə'ni qrup əlamətlərinin üst-üstə düşməməsi sonrakı tədqiqatın aparılmasını istisna edir və eyniliyin olmaması haqqında nətijəyə gəlməyə imkan verir. Obyektlərin grup mənsubiyyətinin (ümumi əlamətlərin) müəyyən (üst-üstə düşərsə) edilməsi həll edilərsə, müqayisə-etmənin davam etdirilməsini müəyyən edir.

İkinji mərhələ obyektlərin xüsusi əlamətləri üzrə (detallar üzrə) tədqiq edilməsi və müqayisə edilməsindən ibarətdir. Detalların müqayisə edilməsi zamanı aşağıdakılar tutuşdurulur:

- Fbir-birinə münasibətdə yerləşməsi (burada nəinki müqayisə edilən obyektlərdə olan xüsusiyyətlər (detallar) uyğun gəlməlidir, həmçinin ayrı-ayrı hissələrə və bir-birinə münasibətdə yerləşməsi eyni olmalıdır;
- detalların xariji quruluş xüsusiyyətlərinə görə. Bu zaman obyektin xariji quruluşunun detalları nə qədər kiçik də olsa, ayrıja özünün fərdi xariji quruluş əlamətləri olan obyekt kimi baxıla bilər. Bu fərdi əlamətlər üzrə də ikinji mərhələdə müqayisəli tədqiqat həyata keçirilir.

Məhkəmə-trasoloji ekspertizada digər ekspertizalarda tətbiq edilən müqayisəli tədqiqat üsullarından istifadə edilə bilər:

- "müqayisə edilən obyektlərin vizual uyğunlaşdırılması (məsələn, iz-ayaqqabı altlığı ilə, əl-barmaq izləri-daktiloskopik jədvəldəki barmaq əksləri ilə və s.);
- Fölçmə və ölçü xüsusiyyətlərinin müqayisəsi. Bu məqsədlə şəffaf materialdan hazırlanmış koordinat torundan istifadə edilir;
- ☞ vizual müqayisə və müqayisə edilən obyektlərin, eyni miqyaslı fotoqrafik əkslərinin

mexaniki, yaxud optiki müqayisəsi (tutuşdurulması, üst-üstə qoyulması və ya birləşdirilməsi);

optik jihazların köməyi ilə müqayisə (məsələn, izlərin müqayisəediji mikroskopik MİS-10 vasitəsilə eyniləşdirilməsi);

digər müqayisə üsulları (məsələn, qrafik təsvirlərin hazırlanması və səth üzərində xırda detalların yerləşməsi nöqtələrinin müqayisəsi (eyniləşdirilməsi), profilaqramlarının hazırlanması və həjmi izlərin relyefinin əyriləri üzrə müqayisə edilməsi).

Bu və ya digər müqayisə üsulunun seçilməsi hər bir konkret tədqiqatın şəraitindən əhəmiyyətli dərəjədə asılıdır. Ümumi qəbul edilmiş qayda ondan ibarətdir ki, vizual müqayisənin nətijələri digər müqayisə üsulları ilə bir də yoxlanılmalıdır.

Müqayisəli tədqiqat zamanı bə'zən eksperimentin keçirilməsi zəruriyyəti yaranır. Bu zaman məqsəd ondan ibarət olur ki, sınaq yolu ilə yoxlanılan obyektin xariji quruluşunun xüsusiyyətləri müəyyən şəraitlərdə nejə əks olunur. Zəruri hallarda eksperimental izlər müqayisəli tədqiqat üçün istifadə olunur.

Ekspertin keçirdiyi eksperimentə qoyulan əsas tələb ondan ibarətdir ki, onun keçirilmə şəraiti, tədqiq edilən izin əmələgəlmə şəraitinə maksimum yaxın olmalı, eyni materiallardan istifadə olunmalıdır.

Tədqiqatın nətijələrinin qiymətləndirilməsi bütün tədqiqat prosesində olduğu kimi, onun sonunda da keçirilir. Əgər tədqiqat düzgün və tam keçirilərsə, amma onun nətijələri ekspert tərəfindən düzgün qiymətləndiril-məzsə, bu, qeyri-obyektiv nətijələrə gətirib çıxarar. Tədqiqatın nətijələrini qiymətləndirmək elə bir əhəmiyyətli mərhələdir ki, bu zaman eyni olan və ya fərqlənən əlamətlərin hər birinin eyniləşmə əhəmiyyəti, keyfiyyət tərəfi, eyni zamanda bütün bunlar məjmu halında müəyyən edilir.

Müqayisəli tədqiqatın nətijələrinin məjmu halında qiymətləndirilməsi ondan ibarətdir ki, tədqiqatdan hansı nətijə çıxır, aşkar edilmiş əlamətlər eyniliyi müəyyən etməyə kifayətdirmi, yoxsa onların əsasında qrup mənsubiyyətini müəyyən etmək olar (müəyyən fərdi əlamətlər olsa da, çox azdır).

Anjaq kəmiyyət göstərijilərini əsas götürmək yanlış olardı. Üst-üstə düşən əlamətləri mexaniki saymaqla nətijə çıxarmaq da düzgün olmazdı. Eyniliyin olması, yaxud olmaması həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət göstərijilərini nəzərə almaqla müəyyənləşdirilməlidir.

Tədqiqat nətijəsində əlamətlərin məjmu halında qiymətləndirilməsi ümumi ilkin müddəalara əsaslanır:

- 1. Qrup əlamətlərinin uyğunluğu eyniləşdirilən obyektin qrup mənsubiyyəti haqqında nətijə çıxarmağa əsas verir.
- 2. Obyektlərin eyniliyi haqqında nətijə çıxarmaq üçün zəruridir: a) izah oluna bilinməyən fərqlərin olmaması; b)elə əlamətlər sistemi

(məjmusu) mövjud olmalıdır ki, konkret obyekt üçün fərdi xarakter daşısın.

Qeyd: eynilik izin əmələ gəlmə şəraitindən, yaxud eyniləşmə obyektinin dəyişikliyə mə'ruz qalması ilə əlaqədar yaranan fərqlərə baxmayaraq da müəyyən edilir.

3. Eyniliyin olmaması haqqında nətijə çıxarmağa əsas verir: qrup əlamətləri arasında aydın fərqlər, qrup əlamətləri uyğun gəldikdə fərdi əlamətlər arasında kəskin (aydın) fərqlər.

Eyniliyin olmaması haqqında nətijəni əsaslandırarkən izin əmələ gəlməsi və tədqiqatın keçirilməsi arasındakı müddətdə eyniləşdirən obyektdə baş verən dəyişikliklər (tə'mir-istismar, qəsdən dəyişiklik etmə və s.) nəzərə alınmalıdır.

İzlərin trasoloji tədqiqatı prosesində predmet modelləşdirmə:

Trasologiya kriminalistika texnikasının bir sahəsi olub, elmi texniki nailiyyətlərdən istifadə edərək məhkəmə sübutlarını əldə etmək məqsədilə hadisə yerindəki izlərin tapılması, götürülməsi və tədqiq edilməsinin metod və vasitələrini müəyyənləşdirir.

Məhkəmə trasologiyasında qarşıda duran vəzifələri həll etmək üçün istifadə olunan səmərəli metodlardan biri modelləşdirmədir. Modelləşdirmə təkjə trasologiyada deyil, ümumiyyətlə kriminalistikada perspektivli səviyyə kəsb edir.

Məhkəmə trasologiyasında istifadə edilən "model" və modelləşdirmə" anlayışları məzmunlarına görə eyni deyildir. İ.M.Luzqin modelə belə bir tə'rif verir. "Model təsəvvürə gətirilmiş və yaxud maddiləşmiş sistemdir.".

Modelləşdirmə dedikdə hər hansı hadisənin, prosesin yaxud obyektlər sisteminin modelinin yaradılması və öyrənilməsi tədqiqatı prosesi başa düşülür. Təsəvvür edilən və reallaşdırılan bu jür obyektlər oricinalı əvəz edir və onun haqqında mə'lumatları əldə etməyə imkan verir.

Modelləşdirmə metodu insan fəaliyyətinin daha geniş sahələrində və böyük vəzifələrin həllində istifadə edilməsi ona ümumelmi metod statusu vermişdir, bu metod məhkəmə ekspertizası təjrübəsində daha çox trasoloji ekspertizaların ijraatında tətbiq olunur.

Obyektin modeli yaradılma üsulundan asılı olaraq iki növ olur:- predmet modeli və işarə modeli.

Predmet modeli kriminalistika ədəbiyyatında bə'zən fiziki model də adlandırılır. Predmet, yaxud fiziki model dedikdə, natura formasında yaradılmış model başa düşülür. Predmet modelinə izlərin surəti, basması, fotoşəkilləri, fiziki təbiətinə görə modelləşdirilən obyektlə oxşar olan müxtəlif obyektlər, məsələn, sındırma aləti, nəqliyyat vasitəsi və s. aiddir.

İşarə modelinin yaradılması isə müəyyən sxemlər, planlar, qrafiklər, riyazi formulalarla olur.

Modelləşdirilən obyekt həmin işarələr vasitəsilə təsvir olunur.

Məhkəmə trasologiyasında izdə əks olunan əlamətlərin modelləşdiril-məsi aşağıdakı qaydada aparılır:

- rtam modelləşdirmə, yə'ni bütün mövjud əlamətlərin modelləşdirilməsi;
- Fraqment modelləşdirmə-mövjud əlamətlərdən bir neçəsinin modelləşdirilməsi;
- qapalı modelləşdirmə-mövjud əlamətlərdən birinin modelləşdiril-məsi.

Modelləşdirmə prosesi aşağıda qeyd olunan tədqiqat mərhələlərindən ibarət olub, hər bir obyektin modelləşdirilməsi bu mərhələlərdən keçir:

- Filkin mərhələdə anjaq modelləşdirmənin məqsədi müəyyənləşdirilir. Ekspert tərəfindən yaradılajaq model təsəvvür edilir və xəyali modelləşdirmə aparılır;
- Fikinji mərhələdə modelləşdirilən obyekt öyrənilir və onun ayrı-ayrı xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir. Əgər ekspertin qarşısına namə'lum obyekt, yaxud proses çıxarsa, onda oxşar obyekt və proseslə müqayisə aparır;
- Füçünjü mərhələdə modelləşdirilməli olan əlamətlər seçilib ayrılır. Bu zaman ekspertizanın konkret vəzifələrini həll etmək üçün lazım olan eyniləşdirmə əlamətləri seçilir və öyrənilir. İzdə əks olunan əlamətlərin forması, quruluşu, ölçüləri dəqiqləşdirlir və iz qalan obyektin xüsusiyyətləri müəyyən edilir;

dördünjü mərhələdə modelləşdirmənin üsulu seçilir. Modelləşdir-mənin bu və ya digər üsulunun seçilməsi konkret tədqiqat vəzifələrindən, oricinalın ölçü və quruluşunun dəqiqliyindən, modeli çıxarılan obyektin materialının fiziki-kimyəvi xüsusiyyətlərindən, iz qalan obyektin səthinin quruluşundan, aparılajaq sonrakı tədqiqatın xarakterindən və s. asılıdır.

Trasoloji eksertizaların ijraatı prosesində istifadə olunan predmet modelləşdirmənin ən sadə üsulu məhkəmə-tədqiqat fotoqrafiyasıdır. Bu üsulun üstünlüyü ondan ibarətdir ki, heç bir dəyişiklik edilmədən izlər, onların yerləşmə yerləri, qarşılıqlı vəziyyətləri qeyd olunur. Bu zaman masştab fotoşəkil çəkmə üsulundan istifadə edilir. Masştab izə yaxınlaşdırılır, fotoaparatın arxa divarı izin səthinə paralel, obyektiv isə perpendikulyar vəziyyətdə qoyulur. Predmet modelləşdirmədə izlərin yaranma mexanizminə görə səthi və həjmi modellər hazırlanır.

Səthi model iki ölçülü olub, izin en və uzunluğunu əks etdirir. İzlərin səthi modelini hazırlamaq üçün daktiloskopik plyonkalardan, xüsusi qaydada hazırlanmış ağ və qara rəngli fotokağızlardan, ayaqqabı tə'mirində istifadə olunan təmizlənmiş, hamar səthli rezindən və s. istifadə olunur.

Səthi modeldən fərqli həjmi model üç ölçülü olub, en, uzunluq ölçülərinə və hündürlüyə malikdir. İzlərin həjmi modelini hazırlamaq üçün

mumdan, parafindən, gipsdən və polimer maddələrindən istifadə olunur.

Predmet modelləşdirmənin izlərin trasoloji tədqiqatı zamanı istifadə olunan bir üsulu da profiloqrafik modelləşdirmədir. Profiloqrafiya üsulu ilə anjaq həjmi izlərin modeli alınır. Həjmi izlərdə olan əlamətlər, hətta stereo fotoşəkillərdə istənilən səviyyədə əks olunmur. Belə ki, stereo fotoşəkil tədqiqat obyekti haqda adi şəraitdə olduğu kimi real təsəvvür yaratmağa imkan verir. Bundan fərqli profiloqrafik modelləşdirmə həjmi izdəki əlamətləri daha dəqiq ayırmağa və ətraflı şəkilə öyrənməyə şərait yaradır.

Profiloqrafiya üsulu ilə alınan modeldə izdə əks olunan əlamətlərin en və uzunluq ölçülərindən başqa, dərinliyi də əks olunur.

Profiloqrammada əks olunan və üçbujaq formasında qurulan həndəsi təsvir modelləşdirmənin digər səviyyəsi olan riyazi modelləşdirməyə keçməyə imkan verir.

Məhkəmə trasologiyasında predmet modelləşdirmənin müvəffəqiyyətlə istifadə olunan üsullarından biri də İstilik Vakuum Tozlandırıjısıdır (İVT). Bu üsul ilə anjaq tər-yağ maddələrindən qoyulan papillyar naxış izləri modelləşdirilir.

İVT üsulunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, vakuum şəraitində keçirilən metal tozlanmada metal tozlar papillyar xətlərin səthinə deyil, izi əhatə edən səthə, yə'ni papillyar xətlərin arasındakı səthə çökür və nətijədə iz aşkar olur.

İkiqat tozlanma keçirməklə izin modelini hazırlamaq olar.

İVT üsulu ilə modelləşdirmə prosesində izlər yararsız hala salınmır. Bu jəhət İVT üsulunun üstünlüklərindən biri olub, sonradan aparılan hər hansı bir tədqiqat metodunun tətbiq olunma imkanını aradan qaldırmır.

İzlərin trasoloji tədqiqatı zamanı bə'zən müxtəlif səbəblərdən iz qoyan obyekt itdikdə, korlandıqda tədqiqata təqdim olunmur. Bu zaman iz qoyan obyektin modelinin yaradılması zərurət yaranır. Bunun üçün ya şahid ifadələri əsasında iz qoyan obyektin modeli hazırlanır, yaxud da oxşar predmet təqdim edilir.

Tədqiqat prosesində bə'zən ekspert izin formalaşma xüsusiyyətini öyrənmək üçün iz maddəsinin modelləşdirilməsindən də istifadə edir. Bu məqsəd üçün istifadə olunan maddənin növü və qatılıq dərəjəsi iz qoyan maddə: qan, rəng-boya və s. bu kimi maddələrlə eyni olmalıdır.

Predmet modelləşdirmənin hər hansı üsullarından biri və bir neçəsi izlərin trasoloji tədqiqatı zamanı istifadə oluna bilər. Bununla əlaqədar ekspert rə'yin təsviri hissəsində aşağıdakıları göstərməlidir:

- * tədqiqatın konkret vəzifələri;
- ☞ modeli yaradılan obyektin fiziki-kimyəvi xüsusiyyətləri;
- © üzərində iz qalan obyektin səthinin quruluşu;
 - 🐨 istifadə edilən alət və ya vasitənin adı;

- eksperimental izin hazırlanmasında istifadə edilən materialın adı;
 - 🐨 izin modelinin hazırlanma şəraiti;
- ☞ modelin yaradılması prosesində aparılan təjrübələrin sayı;
- modelləşdirilən eyniləşdirmə əlamətlərinin davamlılıq dərəjəsi və s.

Bundan başqa ekspert rə'yin tədqiqi hissəsində modelin və oricinalın oxşarlıq dərəjəsini göstərməli, bu və ya digər modelləşdirmə üsulunu seçdiyini əsaslandırmalı, modelləşdirmə aparılan şəraiti izah etməlidir. Bu mə'lumatlar modelləşdirmə üsulunun doğru seçilməsini yoxlamağa imkan verir. Bu isə ekspert rə'yinin əyaniliyini, əsaslılığını və seçilən metodikanın düzgünlüyünü göstərir.

III. MƏHKƏMƏ-TRASOLoji EKSPERTİZASININ NÖVLƏRİ.

Trasoloji ekspertiza kriminalistik ekspertizalar sinfinin müstəqil jinsi olub, dövlət və qeyri-dövlət müəssisələrində keçirilir.

Tədqiqat obyektlərindən və qarşısında duran vəzifələrin həllindən asılı olaraq trasoloji ekspertizanın aşağıdakı növləri mövjuddur:

- daktiloskopik ekspertiza;
- ☞ ayaq və ayaqqabı izinin ekspertizası;
- ☞ insan diş izlərinin ekspertizası;
- rinsan dodag izlərinin ekspertizası;
- rinsan dırnaq izlərinin ekspertizası;

- sındırma alət və vasitələrin izlərinin ekspertizası (mexanoskopik eksperiza);
 - 🕝 bağlayıjı mexanizmlərin ekspertizası;
- ☞ siqnal qurğularının plomblarının ekspertizası;
 - 🕝 nəqliyyat-trasoloji ekspertiza.

Jinayətkarlığa qarşı böyük əhəmiyyət kəsb etdiyinə görə polis akademiyasında tədris edilən "Məhkəmə ekspertizası" fənni üzrə daktiloskopik ekspertiza məhkəmə-trasoloji ekspertizanın bir növü olmasına baxmayaraq, ayrıja mövzu kimi ayrılmışdır.

<u>a) ayaq və ayaqqabı izlərinin trasoloji</u> <u>ekspertizası:</u>

Jinayət törədilərkən bilavasitə hadisə yerində və ya ona bitişik yerlərdə bir çox hallarda jinayətdə iştirak edən səxslərin ayaq və ayaqqabı izlərinə təsadüf edilir Həmin izlər də öz növbəsində jinayətin açılmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu növ trasoloji tədqiqata həm tək ayaq izləri, həm də bir neçə ardıjıl surətdə saxlanılmış iz yolları təqdim edilir ayaq izlərinin tədqiqi nətijəsində şəxsin boyu, jinsi, yaşı, şəxslərin sayı, yerişinin xüsusiyyətləri, onların hadisə yerində hərəkətinin ardıjıllığı və s. müəyyən etmək mümkündür. Kriminalistika fənnindən bu izlərin biz edilməsi və götürülməsi qaydalarını öyrənmiş, qeyd etmişdik ki, insan ayaq izləri yalın ayaq izləri,

jorabda olan ayaq izləri və ayaqqabı izləri kimi növlərə bölünür.

Digər trasoloji ekspertizalarda olduğu kimi bu növ ekspertizada da diaqnostik və eyniləşdirmə xarakterli suallar həll olunur.

Bu növ ekspertizada həll olunan diaqnostik suallar aşağıdakılardır:

- 1. Təqdim edilən iz (izlər) insanın yalın ayaqları ilə (jorabda, ayaqqabıda) saxlanılıbmı?
- 2. Hadisə yerindən götürülmüş ayaq izləri müqayisəli tədqiqat üçün yararlıdırmı?
- 3. Təqdim edilmiş iz hansı ayağa (sol və ya sağ) məxsusdur. İz qoymuş yalın ayağın ölçüsü və xüsusiyyətləri hansılardır?
- 4. Hansı ayaqqabı ilə (növ, ölçü, yerimə dərəjəsi) iz qoyulmuşdur? Ayaqqabı, jorab hansı xüsusiyyətlərə malikdir?
- 5. İz qoymuş şəxs hansı fiziki xüsusiyyətlərə (jins, boyu, bədən quruluşu, yerişi və s.) malikdir?
- 6. İz qoymuş insanın hərəkət xarakterinin istiqaməti hansılardır?

Bu növ ekspertizada həll olunan eyniləşdirmə xarakterli suallar bunlardır:

- gyalın ayaq, ayaqqabı izləri bir və ya bir neçə şəxs tərəfindən qoyulub;
- hadisə yerindən götürülmüş ayaq izləri şübhəli şəxsin ayağında qalmışdırmı?
- Ftəqdim edilmiş bu iz (konkret şəxs) şəxsdən götürülmüş ayaqqabı ilə, jorabla qoyulubmu?

Ayaq və ayaqqabı izlərinin trasoloji ekspertizasının obyektləri aşağıdakılardır:

- **səthi (keçən və köçürülən) ayaq və ayaqqabı izləri (predmet-daşıyıjı ilə birlikdə paltar, kağız, linoleum, taxta) və s.;
 - daktiloskopik plyonkaya köçürülmüş izlər;
- Ftək izlərin və iz yolunun fotoşəkilləri (fotoşəkilçəkmə zamanı fotoaparatın arxa divarı iz düşən səthə paralel olmalı, iz ilə yanaşı miqyas göstərən xətkeş qoyulmalıdır);
- müxtəlif vasitələrlə (gips, pasta "K" və s.) götürülən həjmi ayaq və ayaqqabı izlərinin surətləri.

Müqayisəli tədqiqat üçün ayaq və ayaqqabı izlərinin trasoloji ekspertizasına şübhəli şəxsin yalın ayağının əksləri. Əgər həjmi izlə əlaqədar sual yaranarsa, bu şəxsin yalın ayağının 2-3 basma əksləri; ayaqqabı və jorablar; eksperimental üsulla alınmış iz yolu (2-3 ədəd).

Eksperimental iz yolu əldə etmək üçün ayağının altı mətbəə rənginə boyanmış yoxlanılan şəxsə kağızdan hazırlanmış jığırla (divar kağızının əks tərəfi) addımlamaq təklif olunur. Ayağın pənjə hissəsinin quruluşunun tədqiqi üzrə kompleks ekspertizalar: trasoloji və məhkəmə-tibb ekspertizalar tə'yin edilə bilər. Bu növ ekspertizaya təjrübədən gətirilmiş misalla şərh verək.

Kənd yerində rabitə şö'bəsinin binasındakı dəmir seyfdən pul oğurluğu ilə əlaqədar hadisə yerinə baxış keçirən müstəntiq, binanın giriş qapısının yanındakı torpaq üzərində həjmi izlərdən

birinin gips məhlulundan basma-əksi hazırladı. Müstəntiq tərəfindən ayaq və ayaqqabı izlərinin trasoloji ekspertizası tə'yin edilərkən ekspert qarşısında aşağıdakı suallar qoyuldu:

- 1. İz hansı ayaqqabı ilə saxlanılıb (növ, ölçüsü, istismar dərəjəsi)?
- 2. Bu ayaqqabı hansı xüsusiyyətlərə malikdir?
- 3. İzi qoyan şəxsin hansı fiziki xüsusiyyətləri vardır (jins, boyu, bədən quruluşunun xüsusiyyətləri, yerişi və s.)?
- 4. İzi qoymuş şəxsin hərəkətinin istiqaməti və xüsusiyyətləri hansılardır?

Ekspertiza nətijəsində müəyyən olundu ki, iz 45 ölçüdə dəri çəkmə ilə qoyulub. İzi möhkəm bədən quruluşuna malik, boyu 190 sm olan, hərəkət zamanı addımlarını geniş atmaq kimi jinsinə məxsus şəxs qoymuşdur.

Dəri çəkmə köhnə olub, pənjə hissəsində çox miqdarda fərdi əlamətlər vardır (daban hissəsi yeyilərək xarijə tərəf əyilmişdir, çatlar, defektlər və s.).

Ekspertin və digər istintaq hərəkətlərinin gəldikləri nətijələrə əsasən Xalaj kəndinin sakini E.Məmmədovun bu jinayətlə əlaqəsi olması fərziyyəsi yürüdüldü. E.Məmmədovun evində axtarış zamanı götürülmüş dəri çəkmələr ayaqqabı izlərinin trasoloji ekspertizasına göndərildi. Ekspert qarşısında aşağıdakı sual qoyuldu: Rabitə şö'bəsinin kandarında torpaq üzərində aşkar edilmiş ayaqqabı izləri müqayisəli tədqiqata təqdim

edilmiş dəri çəkmələrlə qoyulubmu?Bu qoyulmuş suala, ekspert apardığı tədqiqatlar nətijəsində qətimüsbət javab verdi. Bundan sonra E.Məmmədov öz təqsirini boynuna alaraq, taladığı əmlakı qaytarmalı oldu.

AYAQ VƏ AYAQQABI İZLƏRİNİN TƏDQİQİ.

Hadisə yerlərində ayaqqabı izlərinin ilkin tədqiqi yolu ilə şübhə edilən şəxsin ayaqqabısını evniləsdirmək, izlərin bir və müxtəlif va ayaqqabilara mənsubluğunu tə'yin etmək. jinayətkarın şəxsiyyəti haqqında və onun hadisə yerində hərəkətləri haqqında mə'lumat almaq mümkündür. Bu tədqiqatları eynilə yalın ayaq izləri və ya jorabda olan ayaq izləri üçün də aparmaq mümkündür. Bu hallarda izləri qoymuş şəxsin eyniləşdirilməsi spesifik çatışmamazlıqlar olduqda (barmağın olmaması, əyriliyi və ya anomaliyalar) mümkün olur. Jorablı ayagda ayag izlərində isə liflərin toxunma qaydasını, jorabdakı zədələrin yerini tə'yin etmək olur. Ayaqqabı izləri bə'zən ayaqqabının modeli və ya əlamətlər haqqında mə'lumat almağa imkan varadır.

Bütün bu tədqiqatlar trasoloji eyniləşdirmə metodikasına uyğun aparılır. Bu zaman ümumi əlamətlərlə yanaşı (forma, ölçülər, daban elementlərinin quruluşu və s.), həm də xüsusi əlamətlər (istehsal, istismar, tə'mir əlamətləri) də nəzərdə tutulur.

Tək və tək qrup halında olan (iz jığırı) izlər var. Tək izə görə ayaqqabının təqribi ölçüsünü tə'yin etmək olur.

$$N = \underline{Diz-d}$$

N - ayaqqabının nömrəsi (metrik sistemdə, yə'ni ayağın altının santimetrlərlə uzunluğudur);

Diz - tapılmış izin uzunluğu;

D - ayaqqabının altlığının bu altlıqla birləşən yerdə üst hissəsinin ölçüsündən (qəlibindən) böyüklüyü (sm).

Ayaqqabıların altlığının uzunluğu ilə üst hissəsinin əsasının uzunluğundan fərqi. Jədvəl 5.

Ayaqqabı növü

Rezin ayaqqabı

Basketbol ayaqqabıları, qadın idman və kişi tennis tufliləri Kişi və qadın uzunboğaz çəkmələri Kişi və qadın uzunboğaz çəkmələri (yapışdır.) Toxunma üstlü kişi və qadın ayaqqabıları.

Dəri ayaqqabı

Altı yapışdırma ilə hazırlanmış kişi ayaqqabıları. Qadın çəkmə və tufliləri (yapışdırılmış). Altı mıxlama ilə ilə bərkidilmiş kişi çəkmələri, uzunboğaz çəkmələri (qadın və kişi iş çəkmələri).

Ayaqqabısının altlığının uzunluğuna görə insanın təqribi hündürlüyünü tapmaq olur (şəkil 1).

Ayaqqabının izinin bir hissəsi tapılmışdırsa, bu halda ayaqqabı altlığının pənjə və ya daban hissəsinin eninə görə ayaqqabının uzunluğunu tapmaq olar (jədvəl 6).

İz jığırında aşağıdakı elementlər var:

- 1. *Hərəkət istiqaməti* sol və sağ ayaq izlərinin tən ortasından keçirilmiş xətt.
- 2. **Yeriş xətti** sol və sağ daban izlərinin mərkəzlərini birləşdirməklə alınır.
- 3. **Addımın uzunluğu** sağ və sol ayaqlarla ardıjıl qoyulmuş izlərin eyni müvafiq nöqtələrini birləşdirən xəttin uzunluğu.
- 4. **Addımın eni** sağ və sol ayağın ardıjıl izlərinin dabanlarının mərkəzləri arasındakı məsafənin şaquli (yarış istiqamətinə perpendikulyar) ox üzərində proyeksiya.
- 5. Ayaq izlərinin dönmə bujağı izlərin mərkəz oxu ilə hərəkət istiqaməti oxunun kəsişməsi zamanı yaranan bujaq.

Bu nətijə bir-birindən azja fərqlənmə xüsusiyyətinə malik olduğundan ölçmələri ruletka, transportyor və ya yolun elementlərini tə'yin edə bilən xüsusi jihazlarla bir neçə müxtəlif yerlərdə tə'yin edib, orta nətijəni qəbul edirlər.

Jığırın elementlərinə əsasən jinayətkarın şəxsiyyəti haqqında müxtəlif mə'lumatlar alına bilər.

İz jığırının öyrənilməsi ilə jinayətkarın şəxsiyyəti haqqında və onun hadisə yerində hərəkətləri haqqında alına bilən mə'lumatlar.

Nə aydınlaş-	İz jığırının elementlərinin	
dırılır	əlamətləri	
Hərəkət tempi: Yeriş	İzlər eyni dərinliyə malikdirlər, izin ölçü və formasına tə'sir etməyən azajıq (bir neçə mm-ə qədər) sürüşən formadadırlar. Alçaq boylu kişilər üçün addımının uzunluğu 70-76 sm orta boylu kişilər üçün 73-79 sm, hündür boylu kişilər üçün isə 77-83, qadınlar üçün isə 50-70 sm-dir	Addımır tə'yin et verir.
yavaş qaçış:	İzlərdə hərəkət istiqamətinin əksinə yönəlmiş sürüşmələr yaranır. Bir qayda olaraq ayaq izi tam olmur. Addımın uzunluğu 100 sm-ə çatır (qadınlarda bir qədər kiçikdir).	
sür'ətli qaçış:	İzlərdə sürüşmələr var, xüsusilə onlar hərəkətin əvvəlində böyükdürlər (3 sm-ə çatırlar), çox vaxt ayaq altlığının yalnız bir hissəsi dərin qeyri-müəyyən formada əks olunur, addımın uzunluğu 150 sm-ə çatır, qadınlarda kiçikdir).	
Dayanma (sür'ətin sönməsi): vərdiş əlamətləri:	İzlər nizamlanmamış istiqamətlə- Nir, bir-birini qismən örtür, konturları dəqiq deyil. Solaxaylar üçün sol ayaq addımının	
zədələnmələrin, xəstəliklərin,	böyüməsi xarakterikdir, sol ayaq-altının dönmə bujağı sağ ayağındakından kiçikdir.	

protezlərin aşkarlanması: Addımın kiçik enliliyə malik olması və ayaqaltlığının dönmə bujağının 180⁰-yə yaxınlaşması və onların hərəkət istiqaməti xətti boyunja yerləşməsi; addımların uzunluqlarının və dönmə bujaqlarının müxtəlifliyi (sağlam ayaq üçün bu göstərijilər böyükdür), sağlam ayağın təzyiqi böyükdür və izi dərindir, xəstə ayaq izində ayağın sürünməsi hiss olunur, dairəvi deşik izləri müşahidə olunur.

İnsanın boyu;

R= <u>D. a-2,9 k (2,2 q)</u> 0,14

Yeriş xüsusiyyətləri:

Dayanıqsız səthlərdə işləyən şəxslərin, yaşlı və dolu adamların, həmçinin yük daşıyan şəxslərin addımlarının eni böyük olur. Axırınjılarda yük tərəfdəki ayağın addımı kiçik, izləri dərin olur.

Hərəkət istiqamətinin saxtalaşdırılması: - ayaqqabıların dabanları irəli olmaqla ayaqlara bağlanması:

İz pənjə hissədə dərindir, ayaqqabı izlərinin pənjəsi uj tərəfdən sürüşmə əlamətləri və izin irəli hissəsinin dağılma əlamətləri müşahidə olunur: yeriş xətti daha sınıq və qeyribərabərdir: izlərin dönmə bujağı sıfra və ya addımların böyük enliyə malik olduğu hallarda mənfi tərəfə bərabərdir, bağlanma vasitələrinin (kəndir, qayış və s.) izləri qala bilər.

dal-dalı və ayaqları əvvəlki izlərə qoymaqla hərəkət etdikdə

Daban hissəsində sürüşmə əlamətləri, izlərin qoşalaşması, iz pənjə tərəfdə dabana nisbətən daha dərindir.

İnsanın boyu və ayaqaltlığının ölçüsü orta statistik asılılıqdadır, yə'ni birinə görə digərini hesablamaq mümkündür. Jorabdakı ayağın həjmli izinin uzunluğunu dabanın arxa kənarından böyük barmağın ujuna qədər qəbul edirlər. Ayaqqabı altının səthi izi tapıldıqda onun uzunluğuna 2-3 sm (şəxs ayaq üstə durduğu və ya sakit yeridiyi halda) və ya 1-2 sm (qaçış zamanı) əlavə olunmalıdır. Ayaqqabı altlığının bir qisminin izi tapıldıqda ümumi izin təqribi uzunluğu aşağıdakı kimi hesablanır:

- böyük enlilik (1-ji və 5-ji barmaqların ayağa birləşdikləri hündür sümük sahələri arasında məsafə) ayağın izinin ümumi uzunluğunun 40 faizini təşkil edir;
- kiçik enlilik (daban enliyi) ayağın izinin ümumi uzunluğunun 26,5 faizini təşkil edir.

Ayaqaltının uzunluğuna görə şəxsin hündürlüyü aşağıdakı ardıjıllıqla tə'yin olunur:

$$R_{kişi} = \underline{Da.a.-2,9}; R_{qadin} = \underline{Da.a.-2,2} \\ 0,14 0,14$$

R - şəxsin hündürlüyü;

Da.a. - ayaqaltının uzunluğu.

Ayaqqabının pənjə və daban hissələrinin enliliyinə görə onun altlığının ümumi uzunluğunun tə'yini.

İzdə əks	Həmin							
olunmuş	hissə-							
ayaqaltlığını	nin	0	1	2	3	4	5	6

n hissəsinin adı	eni, mm							
pənjə	1							
hissəsi	70	!						
	80	216	219	221	224	227	229	232
	90	243	246	248	251	254	257	259
	100	270	273	275	278	281	284	286
	110	297	299	305	308	310	313	316
daban	50					210	214	218
hissəsi	1	234	238	242	246	250	253	257
		273	277	281	285	289	293	296

<u>b) Diş, dodaq və dırnaq izlərinin trasoloji</u> <u>ekspertizası:</u>

İnsanın diş izlərinin trasoloji ekspertizası insanın bu izlər əsasında eyniləşdirilməsi, həmçinin onun bə'zi fərdi əlamətləri haqqında mə'lumatların əldə edilməsi (jins, yaş, professional əlamətlər), hadisənin ayrı-ayrı hallarının bərpa olunması (jinayətkar və zərərçəkmiş şəxs arasında mübarizənin mövjudluğu, qida qəbul etmiş şəxslərin sayı və s.) məqsədilə keçirilir.

Diş izləri bir qayda olaraq, qida məhsulları (yağ, pendir, meyvə-tərəvəz və s.) metal və plastmas mə'mulatlar (butılka qapağı və s.) insan bədəni və s. üzərində aşkar edilə bilər. Tədqiqatın müsbət nətijələnməsi üçün həmin izləri predmetdaşıyıjılarla (üzərində iz olan əşyalar) birlikdə ekspertizaya göndərmək zəruridir. Əgər

belə predmetlər qida məhsullarıdırsa, bunların xarab olmasının (korlanması və ya məhv olması) qarşısını almaq məqsədilə tədbirlər həyata keçirilməlidir: soyudujuya, buzlu yeşiyə və ya soyuq su doldurulmuş şüşə qaba yerləşdirmək lazımdır. Bu tədbirlər eyni zamanda çürümə və quruma prosesini yavaşıdır. Üzərində diş izləri olan meyvələri fomalin məhlulunda saxlamaq müsbət nətijə verə bilər. Meyitin üzərində aşkar edilmiş diş izləri məhkəmə-tibb ekspert tərəfindən götürülür. Jəsədin yumşaq toxumalarının konservləşdirilməsi üçün onları gliserin və spirtdən ibarət məhlulda yerləşdirmək lazımdır.

Diş izlərinin trasoloji ekspertizasının obyektləri qismində həm gipsdən, mumdan, polimet kütlədən hazırlanmış həjmi diş izləri, həm də bilavasitə dişlərin özü, protezlər, diş qapağı, dişlərarası körpü və s. ola bilər.

Müqayisəli tədqiqat üçün eksperimental nümunələr qismində yoxlanılan şəxsin dişlərinin əksləri, gipsdən və ya digər materialdan hazırlanmış dişlərin və çənə sümüklərinin basma modelləri də tədqiq edilə bilər. Eksperimental nümunələr mütəxəssisindiş texnikinin iştirakı ilə götürülür.

Əgər diş izləri insanın bədənində qoyulmuşsa, kompleks trasoloji və məhkəmə-tibb ekspertizalar tə'yin edilir.

Trasoloji ekspertizaların digər növlərində olduğu kimi diş izlərinin trasoloji ekspertizasında da eyniləşdirmə və diaqnostik xarakterli suallar həll

edilir. Bu növ ekspertizada diaqnostik xarakterli aşağıdakı suallar həll edilir:

- 1. Təqdim edilən predmetin səthindəki izlər insan dişinin izləridirmi?
- 2. Həmin izlər hansı dişlərin (kəsiji, köpək, azı, çeynəyiji) tə'sirindən yaranmışdır?
- 3. İzlərə əsasən diş aparatının anatomik və funksional xüsusiyyətləri haqqında nə demək olar?
- İzlər insan dişlərinin hansı hərəkəti (deşmə, qoparma) nətijəsində yaranmışdır?
 - 5. Diş izləri protez vasitəsilə qoyulmuşdur?
 - 6. İzlərin əmələ gəlmə mexanizmi nə jürdür?

Bu növ ekspertizada eyniləşdirmə xarakterli aşağıdakı suallar həll edilir:

1. Predmetin üzərindəki insan diş izləri şəxsiyyəti eyniləşdirmək üçün yararlıdırmı?

Əgər yararlıdırsa, şübhə edilən şəxsin dişlərindən qalmışdırmı?

- 2. Təqdim edilən diş izləri eyni və ya müxtəlif şəxslər tərəfindən qoyulmuşdur?
- 3. İzlər ekspertizaya təqdim edilmiş protezlə qoyulmuşdurmu?

Bu növ ekspertizanın tə'yin edilməsi və ekspertiza nətijəsində alınan mə'lumatların əhəmiyyəti barədə təjrübədən gətirilmiş bir misal.

Ərzaq mağazasında baş vermiş oğurluq faktı ilə əlaqədar hadisə yerinin müayinəsi zamanı soyudujudakı kərə yağının üzərində diş izləri aşkar edilmişdir. Jinayətkarlar hadisə yerində spirtli içki qəbul etmiş (boş araq şüşələri bunu "təsdiq" edir), mağazadakı ərzaqla qidalanmışlar. Müstəntiqin

irəli sürdüyü fərziyyəyə görə jinayətkarlardan biri soyudujudakı kərə yağından bir dişdəm almışdır. Yağ üzərindəki izlərdən əkslər çıxarılmış, iş üzrə şübhəli şəxslərin dairəsi müəyyən olunduqda müstəntiq eyniləşdiriji trasoloji ekspertiza tə'yin etmiş, ekspertiza qarşısına aşağıdakı sual çıxarılmışdır: kərə yağı üzərindəki izlər konkret şəxsin diş aparatı tərəfindən qoyulmuşdurmu?

Ekspertizanın müsbət nətijəsi əsasında jinayətdə şübhə edilən şəxsin konkret jinayətlə əlaqəsi sübuta yetmiş oldu.

İnsanın dodaq izlərinin trasoloji ekspertizası pomada ilə rənglənmiş dodaq izlərinin və zəif görünən dodaq əkslərinin tədqiqi üçün keçirilir. Bu izlər müxtəlif predmetlər üzərində qala bilər: qab-qajağın (stəkan, finjan, nimçə və s.) kənarlarında, siqaret kötüyü üzərində və s. dodaq izlərinə aörə bu izləri qoymuş şəxsləri eyniləşdirmək, müxtəlif diagnostik xarakterli mə'lumatlar (şəxsin jinsi, yaşı, boyu, görünüşünün bə'zi elementləri, bə'zi xəstəliklərin olması və s.) əldə etmək mümkündür.

Dodaq izləri tədqiqata predmet daşıyıjı ilə birlikdə təqdim edilir. Eyniləşdiriji trasoloji ekspertiza tə'yin edərkən müqayisəli tədqiqat eksperimental nümunələr qismində dodaq izlərinin kağız üzərində qoyulmuş rəngli əkslərindən istifadə olunur.

Bununla əlaqədar aşağıdakı göstərilən diaqnostik və eyniləşdirmə xarakterli suallar insan

dodaq izlərinin trasoloji ekspertizası qarşısında qoyulur:

- 1. Ekspertizaya təqdim edilmiş izlər insanın dodaqları ilə qoyulubmu?
 - 2. Bu izlər eyniləşdirmə üçün yararlıdırmı?
- 3. Təqdim edilmiş predmetlər üzərində qoyulmuş izlər bir və ya bir neçə şəxsə məxsusdur?
- 4. Təqdim edilmiş predmet üzərində qoyulmuş izlər konkret şəxs tərəfindən qoyulub?

Nəzərə almaq lazımdır ki, dodaq izləri ilə yanaşı izdə ağız suyu, dodaq pomadası və s. maddələri qalır. Bununla əlaqədar trasoloji ekspertiza ilə yanaşı məhkəmə-tibbi maddə və materialların ekspertizaları tə'yin edilir. Bu ekspertizalarda isə öz növbəsində ağız suyunun qrup və jins mənsubiyyəti, dodaq pomadasının istehsal olunduğu ölkə, markası, tonun nömrəsi və s. müəyyən edilir.

insanın dırnaq izlərinin trasoloji ekspertizası:

Anjaq insanın dırnağının (dırnaq plastikası) yaratdığı həjmi izlərə əsasən insanın eyniləşdirilməsi məqsədilə aparılır. Belə ki, dırnaq üzərindəki çıxıntılar, əyilmələr, kələ-kötürlər insan üçün əl-barmaq izləri kimi fərdi əlamətləri təşkil edir və insanın bütün ömrü boyu dəyişməz qalır.

Bu növ ekspertizaya dırnaq izləri predmetdaşıyıjı ilə və ya müxtəlif materialların köməyi ilə basma-əkslər şəklində göndərilmişdir. Dırnaq izinə görə şəxsin müəyyən edilməsi anjaq müqayisəli tədqiqat üçün nümunələrin (dırnağın plastikalarının əksləri) olduğu şəraitdə mümkündür.

Dırnağın üzərinə İΖ götürən obyekt üzərindəki izlərinin xarakterinə görə bu obyektin növündən asılı olaraq dırnağın altında bu obyektin mikrohissəjiklərinin galması ehtimalı irəli sürülür. Elə həmin mikroobyektlər də (qan, dəri hissəsi, saç, parça lifi və s.) sonradan digər ekspertizanın eyniləşmə obyekti ola bilər. Bir çox hallarda dırnaq trasoloji ekspertizası məhkəmə-tibb ekspertiza ilə kompleks tə'yin edilir. Bə'zən dırnaq üzərində olan lak (qadın dırnaq rəngi) da şəxsin eyniləşdirilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir (istehsal edildiyi ölkə, markası, tonu və s.).

v) sındırma alət və vasitələri izlərinin trasoloji ekspertizası:

Sındırma izlərinin və alətlərinin trasoloji ekspertizası (mexanoskopik ekspertiza). Sındırma izlərinin və alətlərinin trasoloji ekspertizası aşağıdakı məqsədlərlə həyata keçirilir:

- ** sındırma alət və vasitələrinin izlərinə əsasən eyniləşdirmə prosesinin aparılması;
- Fiz əmələgəlmə mexanizminin və hadisənin ayrı-ayrı hallarının bərpa olunması (məsələn, maneə hansı tərəfdən dağılıb, sındırma aləti hansı istiqamətdən tə'sir göstərib, sındırma səhnələşdirilibmi, sındırmada iştirak edən şəxslərin sayı, sındırmanın bə'zi əlamətləri, sındırmada

tətbiq edilən güjün xarakteri, iştirak edən şəxslərin professional vərdişi, funksional xüsusiyyətlər).

Yuxarıda göstərilən məqsədləri nəzərə alaraq, mexanoskopik ekspertiza qarşısında aşağıdakı diaqnostik xarakterli sualları qoymaq olar:

- 1. Təqdim edilmiş predmetin üzərində kənar predmetlərinin tə'siri izi varmı?
 - 2. Bu izlərin əmələ gəlmə mexanizmi.

hansı tərəfdən və hansı istiqamətdən obyekt üzərində zədə əmələ gəlib?

- 3. İz saxlayan alətin növü və tə'yinatı.
- 4. İzin əmələ gəlməsi üçün minimal vaxt nə qədərdir?
- 5. Sındırmanı həyata keçirən şəxs hansı fiziki xüsusiyyətlərə malik ola bilər (böyük fiziki güj, yüksək boya və i.a.)? Həmin şəxs alət və mexanizmlərdən istifadə etmə vərdişlərinə malik olubmu?

Eyniləşdirmə xarakterli suallar:

- 1. Təqdim edilmiş izlər bir və ya bir neçə alətlə saxlanılıb?
- 2. Bir neçə obyekt üzərində saxlanılmış izlər bir alətə məxsusdurmu?
- 3. İz ekspertizaya təqdim edilmiş alətə məxsusdurmu?

Mexanoskopiya ekspertizasının obyektləri:

Füzərində izlər olan predmetlər (əgər predmeti bütöv götürmək mümkün deyilsə, onda predmetin iz olan hissəsi, predmetin miqyas fotoşəkli, ölçüləri, yerləşdiyi yeri əks olunan sxem);

- ☞ iz götürən kütlələrlə hazırlanmış izlərin surəti (izin ən xırda əlamətləri əks olunmalıdır);
- bütün izlərin əks olunduğu və ayrı-ayrı izlərin fotoşəkilləri, izlərin ölçüsü, qarşılıqlı münasibətini, aralarındakı məsafənin və i.a. göstərən sxem;
- Fsındırmada istifadəsi güman olunan alətlər, vasitələr və mexanizmlər (hadisə yerində aşkar olunmuş, axtarışda və şəxslərdən götürülmüş və i.a.);
- ekspertizanın keçirilməsini özündə jəmləşdirən və ya əhəmiyyət kəsb edən başqa materiallar (ekspertizaya göndərilən alətlərin, mexanizmlərin saxlanılması, hər hansı bir dəyişikliyə mə'ruz qalması və i.a. əlamətləri haqqında mə'lumatlar, hadisə yerinin müayinəsi protokolu, sxemlər, fotoşəkillər və i.a.).

Bə'zi hallarda (divarların, maneələrin dağılmasında, böyük həjmli ağır seyflərin qapılarının sındırılmasında və i.a.) ekspert tədqiqatını bilavasitə hadisə yerində aparmaq olar.

Mexanoskopik ekspertizaya paltar izləri və onun zədələri də aiddir ki, bu zaman zədəni törədən aləti, mexanizmi, onun törədilməsi şəraitini müəyyən etmək imkanı yaranır. Həll edilməsi üçün ekspertin qarşısında aşağıdakı suallar qoyulur:

- 1. Aşkar edilmiş izlər paltar izləridirmi? Paltarda olan obyektin tə'sir mexanizmi (sürtünmə).
- 2. İz saxlanılan zaman insanla obyektin qarşılıqlı münasibəti.

- 3. Paltarda hansı izlər və zədələr vardır və onların əmələ gəlmə mexanizmi nejədir?
 - 4. Hansı növ alətlə bu zədə əmələ gəlib?
- 5. Predmet üzərində iz bu şəxsin paltarının hansı hissəsinə məxsusdur?
- 6. Paltarda olan zədələr təqdim edilmiş predmetə məxsusdurmu?

Bu növ ekspertiza çox vaxt komplekstrasoloji, məhkəmə-tibbi maddələri, materiaların ekspertizaları ilə birlikdə keçirilir.

Mexanoskopik ekspertiza əsasən jinayət işləri üzrə tə' yin olunur.

Bunu aşağıda çəkilən misalda göstərmək olar. Meşə zolağında kəsilmiş, çox da yoğun olmayan ağaj budaqları altında vətəndaş "N-in" meyiti aşkar edildi. Bu ölüm faktında Mirzəyev şübhəli edildi. Amma o, ölüm faktını ziddiyətini inkar edərək hadisə yerində heç vaxt olmadığını söylədi. Mirzəyev jinayətdə şübhə edilərkən onun jibindən bıçaq götürüldü. Jinayət işi üzrə trasoloji ekspertiza tə'yin edildi və həll etmək üçün ekspert qarşısında aşağıdakı suallar qoyuldu:

1. Meyitin gizlədilməsi üçün istifadə edilən ağaj budaqları şübhə edilən mirzəyevdən götürülmüş bıçaqla kəsilibmi? Müqayisəli tədqiqat üçün Mirzəyevdən götürülmüş bıçaqla kəsilmiş budaqlarda olan kəsik izləri üzərində olan mikrorelyeflər, hadisə yerində meyitin gizlədilməsi üçün istifadə edilən budaqların kəsiklərində olan mikrorelyeflə tam üst-üstə düşdü. Bu da həmin

budaqların Mirzəyevdən götürülmüş bıçaqla kəsildiyini təsdiq etdi.

Mexanoskopik ekspertizanın bir növü də geniş kütlədə istehsal edilən mallardır. Bu növ ekspertizanın məqsədi malın hazırlanması mənbəyinin, onun istehsalında istifadə edilən istehsalat qurğuları və i.a. müəyyənləşdir-məkdən ibarətdir. Ekspert qarşısında əsasən aşağıdakı suallar qoyulur:

- 1. Hansı qurğuda, hansı dəzgahda, mexanizmin tətbiqi ilə hazırlanıb?
- 2. Bu material, mal və ya yarımfabrikat konkret dəzgahdan konkret detallardan istifadə etməklə hazırlanıbmı?
- 3. Müxtəlif şəxslərdən və yerlərdən götürülmüş məhsul eyni alət və mexanizmlərdən istifadə olunmaqla hazırlanıb? Təqdim edilmiş predmetin hissəsi eyni alət və ya mexanizmin tətbiqi ilə hazırlanıb?

Mexanoskopik ekspertizanın obyektlərinə mexanizmlər (əgər mümkündürsə), onların hissələri, istehsalat prosesində istifadə olunan mexanizm və onun hissələrinin predmet üzərində əks olunmuş izləri.

İstehsalat mexanizmlərinin eyniləşdirilməsində trasoloji ekspertin rə'yi qiymətləndirildikdə, onların sübut əhəmiyyətinin rə'yin formasından asılı olmadığını, yə'ni başqa hallarda da asılı olduğunu nəzərə almaq lazımdır.

Məsələn, hadisə yerində aşkar edilmiş düymənin, şübhə edilmiş şəxsin paltarlarında olan

düymə ilə eyni formaya malik olması hələ o demək deyil ki, həmin düymə bu paltara məxsusdur. Belə bir nətijəyə gəlmək olar ki, təqdim edilmiş məhsulun eyni mexanizmdə hazırlanması sualına müsbət rə'y həm də məhsulların sayından çox asılıdır.

Kustar üsulla hazırlanmış məhsul haqqında ekspert rə'yi zavodda hazırlanmış məhsula görə verilmiş rə'ydən daha böyük sübut əhəmiyyətinə malikdir. Bunu aşağıdakı misalda göstərmək olar.

Jinayət işinin istintaqında böyük bir partiya "Vodka" arağının gapaglarının zavodda hazırlanması və bağlanması ilə əlaqədar sual meydana çıxdı. Bütün "Vodka" araqlarının qapaqları üzərində relyef olan "1 saylı Bakı şərab zavodu" sözləri həkk olunmuşdur. 1 saylı Bakı şərab zavodunda üç konveyerdə 6 butulka "Vodka" arağı alüminium qapaqları ilə bağlanaraq müqayisəli tədqiqat üçün götürüldü. Ekspertiza müəyyən edildi ki. nətiiəsində "Vodka" araqlarından anjaq 20 ədədi zavodda, qalanları isə kustar üsulu ilə bağlanmışdır. Kustar üsulu ilə bağlanmış araqların tərkibi yoxlanılarkən, onların "Royal" spirtindən hazırlanması sübuta yetirildi.

q) bağlayıjı mexanizmlərin və siqnal qurğularının trasoloji ekspertizası:

Bağlayıjı mexanizmlər, qıfıllar və siqnal qurğuları, əsasən plomblar xüsusi qrup obyektlərə ayrılır. Çox hallarda jinayətkarlar qıfıl və plombları

xüsusi alət və vasitələr tətbiq etməklə iz saxlamadan açırlar. Qıfılların tədqiqində aşağıdakı diaqnostik xarakterli suallar qoyulur:

- 1. Təqdim edilmiş qıfılın mexanizmi sazdırmı? Əgər nasazdırsa, onda nasazlıq nədəndir və qıfıllanma üçün yararlıdırmı?
 - 2. Qıfıl istifadə olunubmu?
- 3. Qıfıl zədələnən zaman hansı vəziyyətdə olub (açıq, bağlı)?
- 4. Qıfıl hansı üsulla açılıb? Qıfıl, üzərində olan zədələr nətijəsində açılıbmı? Sındırma nətijəsində qıfılın hansı hissəsi güj tə'sirinə mə'ruz qalıb? Təsdiq edilmiş yoxlama qıfılı, qapağının altında olan kağızı zədələmədən açmaq mümkündürmü?
- 5. Qıfıl üzərində (bağlayıjı mexanizmlərin) olan izlər saxta açara və ya başqa predmetə aiddirmi? Hansı növ alətlə qıfıl sındırılıb? Təqdim edilmiş qıfıllar eyni üsulla sındırılıbmı?

Eyniləşdirmə xarakterli suallar:

- 1. Qıfıl təqdim edilmiş açar və ya predmetlə açılıbmı?
- 2. Qıfıl üzərində iz konkret alət və vasitələrlə saxlanılıb?

Ekspertin qarşısında qoyulan sualları müvəffəqiyyətlə həll etmək üçün ekspertiza tə'yin olunması haqqında qərarda qıfılın mexanizmlərinin, bağlayıjı detalların, qapının, qapı çərçivəsinin, divarların vəziyyətini göstərmək olar. Qıfıldan başqa, ekspertin sərənjamına

açılmasında güman edilən açarlar, məftillər və başqa predmetlər də təqdim olunur.

Qıfılın müayinəsində qıfıl yuvasına açarın daxil edilməsi, açılıb bağlanması qəti qadağandır.

Siqnal qurğuları-plomblar vaqonların, konteynerlərin, skladların, jihazların mühafizəsində istifadə edilir. Plomblar metaldan, alüminiumdan, plastmasdan hazırlanır.

Obyektlərdə plomb, məftillər, lentlər vasitəsi ilə asılaraq, plomb vuranla sıxılaraq üzərində müvafiq markirovka qeydiyyatları əks olunur. Vaqonlar, konteynerlər plomblanarkən yoğun, möhkəm məftillərdən asılır.

Plombların tədqiqində aşağıdakı diaqnostik xarakterli sualları həll etmək olar:

- 1. Plomb açılıbmı: Onun üzərində hər hansı bir zədə varmı? Plomb hansı üsulla zədələnib?
- 2. Təqdim edilmiş plomb hansı növ alətlə zədələnib? Üzərində olan zədələr plombun açılması nətijəsində əmələ gəlibmi?
- 3. Plomb üzərində olan hərf, rəqəm və başqa işarələrin mahiyyəti nədən ibarətdir?

<u>d) nəqliyyat-trasoloji ekspertiza:</u>

Nəqliyyat-trasoloji ekspertizanın məqsədi hadisə yerində saxlanmış nəqliyyat vasitələrinin təkər izlərini, onların əmələgəlmə mexanizmini, yol-nəqliyyat hadisələri ilə əlaqədar bə'zi halları müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Nəqliyyat-trasoloji ekspertizada həll edilən diaqnostik xarakterli suallar:

- 1. Təqdim edilmiş iz hansı növ, model, nəqliyyat və onun hissələri ilə saxlanılmışdır?
- 2. Hansı model təkərlə iz saxlanılıb: iz nəqliyyat vasitəsinin hansı təkərləri (sağ, sol, arxa, qabaq) saxlanılıb?
- 3. İzin məxsus olduğu nəqliyyat vasitəsi hansı istiqamətdə hərəkət etmişdir?
- 4. Nəqliyyat vasitələrinin toqquşduğu yer harada yerləşir? Toqquşmadan əvvəl nəqliyyat vasitələrinin yerləşməsinin vəziyyəti, hansı dərəjə altında nəqliyyat vasitələri toqquşublar?
- Təqdim edilmiş obyektdə nəqliyyat vasitələrinin izləri varmı?
- 6. Yol-nəqliyyat vasitəsinin baş verdiyi vaxt nəqliyyat vasitəsi ilə piyadanın qarşılıqlı münasibəti?
- 7. Hadisənin baş verdiyi vaxt zədələrin əmələ gəlmə ardıjıllığı. Mövjud izlərin əmələ gəlmə mexanizmi.

YNH yerlərində əksər hallarda müxtəlif nəqliyyat vasitələrinin- avtomobillərin, motosikletlərin, traktorların və s. izləri qalır. Bu izlərin öyrənilməsi nəqliyyat vasitələrinin növünün və hərəkət istiqamətinin tə'yin edilməsinə kömək edir.

Avtonəqliyyatın eyniləşdirilməsi məqsədilə adətən, aşağıdakı əlamətlər öyrənilir: ön və arxa təkərlərin eni, təkər aralarınlakı məsafə, təkərin xariji diametri, şinlərin protektorlarının ümumi

görünüşü, protektorun naxışlarının ümumi xüsusiyyətləri, təkər səthinin relyefi və s. Bu zaman ayrı-ayrı şinlərdə istismar zamanı yaranmış yeyilmələrə, protektorda bə'zi naxışların gismən və tam itməsinə, jizgilərə, kəsiklərə, yamaqlara və xüsusiyyətlərə fikir vermək Hadisədən sonra təkərlərin dəyişdirilməməsi aydınlaşdırıl-dıqda qeyd olunmuş əlamətlər çox nəqliyyat vasitəsinin eyniləşdiril-məsinə imkan yaradır. Eyniliyin tə'yini üçün geyd olunmuş spesifik əlamətləri olan təkərlə yanaşı mütləq digər təkərlərin izlərinin əlamətləri də tədqiq olunmalıdır. Düz irəliyə hərəkət edən arxada qoşa təkərləri avtomobillərin bir gayda olarag təkərlərinin izləri qalır. Lakin dönmə əməliyyatları zamanı ön sağ və sol təkərlərinin izləri də sahədə arxa təkərlərin izləri ilə örtülür.

YNH yerində nəqliyyat vasitələrinin müxtəlif hissələrinin izləri və mikrohissəjikləri qala bilər, o jümlədən bamperin və ön qanadların, mexanizmlərin, kuzovun və bortun, şüşələrin, boyaların, sürtgü materiallarının və s. izləri, qırıntıları və ya qalıqları ola bilər.

Bütün bunlar avtomobilin axtarılmasına və eyniləşdirilməsinə kömək edə bilər.

Tormozlama izinə görə, ön təkərlərin daha kəskin dönməsi və arxa təkərlərin dönmə bujağının get-gedə azalmasına görə qum, qar və tozlu yol üzərindəki izin xarakterik formasına görə (irəliliyə meylli az), maye lilin, suyun, yağ damjılarının ətrafa səpələnməsi formasına görə ekspert

tədqiqatı yolu ilə nəqliyyatın hərəkət istiqamətini tə'yin etmək mümkündür.

Boyaların, neft məhsulları və yanajaq-sürtgü materiallarının damjı və ləkələrinin, şüşə qırıntılarının eyniləşdirilməsi spektoqrafik, mikrokimyəvi, analitik, xromatoqrafik və digər fiziki-kimyəvi analiz metodları ilə fiziki-kimyəvi tədqiqatlar laboratoriyalarında aparılır.

Avtonəgliyyat vasitələrinin izlərinin olunması müəyyən çətinliklərlə bağlı olduğundan məqsədlə kriminalistlərin ٧ə avtotexniklərin jəlb olunması məqsədəuyğundur. Eyni kriminalistik metodların tətbiqi ilə (masştabla səkil çəkmə, izlərin qipslə həimli əksinin alınması və s.) müstəntiqlər tərəfindən də YNH yerlərinə diggətli baxış keçirildikdən sonra izlər geyd oluna bilər. Lakin YNH yerlərində kriminalistlərin və mütəxəssislərin iştirakı yalnız izlərin tapılması və qeyd olunmasına görə deyil, həm də onların izi goymuş avtomobilin tipi və modeli haggında sintez etdiyi mə'lumatların əməliyyat-axtarış tədbirlərinin effektivliyini artırdığına görə məqsədəuyğundur.

<u>e) məhkəmə fonoskopik ekspertizaların</u> <u>anlayışı və imkanları:</u>

Müasir ekspertiza fəaliyyətinin əsas sahələrindən və istiqamətlərindən biri məhkəməfonoskopik ekspertizalarıdır. Bu ekspertiza növü müxtəlif jinayətlərin törədilməsində səsyazmaların istifadə olunması ilə əlaqədar yaranmışdır.

Azərbayjan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin Elmi-Tədqiqat Məhkəmə Ekspertizası, Kriminalistika və Kriminologiya Problemləri İnstitutunda məhkəmə fonoskopik ekspertizalar 1986-jı ildən fəaliyyət göstərir. Məhkəmə fonoskopik ekspertizasının əsas mahiyyəti danışıq səsinə görə şəxsiyyətin eyniləşdirilməsindən ibarətdir.

Ölkəmizdə məhkəmə fonoskopik ekspertizasının tətbigi hər şeydən əvvəl istintaq və məhkəmə organlarının bu ekspertiza növünə olan tələbatından irəli gəlir. Belə ki, son dələduzluq, aldatma, şantac, borj pul verilməsi, adam oğurluğu, reket jinayətləri zamanı danışıq əksər hallarda səsləri səsyazma gurğuları (magnitofon, diktofon) audio vasitəsilə mikrokasetlərə yazılır.

Maqnit lentlərinə yazılmış belə danışıqlırın mətninin bərpa edilməsi, məzmununun aydınlaşdırılması latent şəraitdə baş verən bir çox təhlükəli jinayətlərin açılmasında, jinayətkar şəxslərin təqsirinin sübut edilməsində başlıja rol oynayır.

Jinayətlərin istintaqında səsin yazılmasından istifadə edilməsi Azərbayjan Respublikası JPM-nin 259-ji maddəsi ilə nizama salınır.

İstifadə olunan səs yazılmış materiallar spesifik prosessual formaya, əldə edilmə mənbəyinə və fiziki təbiətinə görə ən'ənəvi kriminalistik obyektlərdən fərqləndiklərindən sübutlar sistemində özlərinə məxsus yer tuturlar. Buna görə də səs yazmalarının tədqiqi, yeni metodoloji əsasların və instrumental metodların işlənib hazırlanmasını tələb edir.

Məhkəmə-fonoskopik ekspertizasının həll edə biləjəyi məsələlərin əhatəsi genişdir. Bura:

- danışan şəxsin eyniləşdirilməsi;
- səsyazan obyektin eyniləşdirilməsi;
- səs mənbələrinin, maşınlarının, mexanizmlərinin eyniləşdirilməsi;
- danışan şəxsin psixofizioloji vəziyyətinin müəyyənləşdirilməsi;
- akustik şəraitin xarakterinin müəyyənləşdirilməsi;
- Fonoqrammaların saxtalaşdırılmasının müəyyənləşdirilməsi aiddir.

Hazırda institutda aparılan diaqnostik və eyniləşdirmə tədqiqatları nətijəsində məhkəmə fonoskopik ekspertizası sahəsində aşağıdakı məsələlər həll olunur:

- maqnit lentinə yazılmış danışığın mətni və məzmunu;
- danışıqda iştirak etmiş şəxslərin sayı;
- maqnit lentində montac əlamətlərinin olubolmaması;
- danışıq səsinə görə konkret şəxsin eyniləşdirilməsi.

Məhkəmə-fonoskopik tədqiqatların aparılmasında bir qayda olaraq auditorial (qulaq asma) və vizual (modelləşdirmə) metodlarından

istifadə olunur. Birinji, yə'ni auditorial metod tədqiqat prosesinin əsas metodu hesab edilir. Bu zaman maqnit lentinə yazılmış fonoqrammadakı danışığın dialektik xüsusiyyətləri, danışıq vərdişləri, söz və ifadələrin fonetik və qrammatik xüsusiyyətləri, danışığın tempi və intonasiyası, şəxsin tələffüz qüsurları ekspert tərəfindən dəqiqliklə müəyyənləşdirilir və eyniləşdirmə prosesində istifadə olunur.

Vizual metod köməkçi metod sayılır və texniki vasitələrlə səsin kağız üzərində modelinin alınmasına və riyazi hesablamaların aparılmasına xidmət edir.

Məhkəmə fonoskopiyasında istifadə olunan akustik mə'lumatların tədqiqinin konseptual əsasları kriminalistika sahəsində görkəmli alimlərin - R.S.Belkinin, A.İ.Vinberqin, N.T.Moloxovskayanın, N.A.Selivanovun, R.A.Şlaykovun, İ.Ə.Əliyevin, T.A.Averyanovanın elmi əsərlərində göstərilmişdir.

Bu sahədə konkret metodikalar isə alimlərdən V.A.Snetkov, V.L.Şarşunski, A.Alockeviç, V.A.Çitvanov, Q.L.Qranovskiy tərəfindən işlənib hazırlanmışdır.

Kriminalistik ədəbiyyatlarda bu ekspertizanın adı bə'zən vokolaqrafik, fonotexniki və ya fonotik ekspertiza kimi qeyd edilir. Lakin ən çox yayılmış termin fonoskopik ekspertizadır və fikrimzjə bu növ tədqiqatların mahiyyətini daha dolğun əhatə edir.

Məhkəmə-fonoskopik ekspertizası tə'yin edilərkən ekspertlər qarşısında aşağıdakı suallar qoyula bilər:

- Ftəqdim edilmiş maqnit lentinə yazılmış danışıq səsi şəxsiyyətin eyniləşdirilməsi üçün yararlıdırmı?
- * təqdim edilmiş maqnit lentinə yazılmış danışığın məzmunu nədən ibarətdir?
- maqnit lentindəki danışıqda neçə nəfər iştirak etmişdir?
- maqnit lentindəki fonoqrammada sonradan montac edilmə əlamətləri vardırmı?
- maqnit lentindəki danışıq səsi konkret şəxslərin eksperimental yazılmış danışıq səsləri ilə eynidirmi?

Məhkəmə-fonoskopik ekspertizası üzrə materialların ekspertizaya göndərilməsinin öz spesifik xüsusiyyətləri vardır.

Məhkəmə-fonoskopik ekspertizaların tə'yinində eksperimental nümunələr Azərbayjan Respublikası JPM-nin 274-jü maddəsinin tələblərinə riayət edilməklə götürülməlidir.

Eksperimental danışıq nümunələri iki qaydada götürülür:

- 1. **Monoloq qaydasında**. Bu zaman səs nümunəsi götürülən şəxsə sərbəst olaraq hər hansı bir mətni oxumaq təklif olunur və maqnit lentinə yazılır.
- 2. **Dialoq qaydasında**. Bu zaman səs nümunələri sual-javab formasında götürülür, yə'ni eksperimental nümunəni götürən şəxs işin

mahiyyətinə uyğun suallar verir və şübhə edilən şəxsdən javab alır. Çalışmaq lazımdır ki, verilən suallarda və alınan javablarda tədqiqi fonoqrammada tez-tez rast gəlinən söz və ifadələr daha çox təkrar olunsun.

Beləliklə, tədqiqatın tam və hərtərəfli aparılması üçün aşağıdakı materiallar təqdim edilməlidir:

- Maqnit lentinə şübhəli danışıq səsləri yazılmış audio və ya mikrokasetlər.
- 2. Danışıq səslərinin yazılmasında istifadə olunmuş texniki vasitələr (diktofonlar, maqnitofonlar).
- 3. Eksperimental danışıq səsləri yazılmış audio və mikrokasetlər.
- 4. Danışıq səslərinin yazılması barədə tərtib olunmuş protokolların surəti.

Qeyd olunan maddi sübutlar qablaşdırılaraq möhürlənmiş vəziyyətdə, prosessual qanunverijiliyin tələblərinə riayət olunmaqla ekspertizaya təqim edilir.

4. TRASOLoji EKSPERTİZALAR ÜZRƏ EKSPERT RƏ'YİNİN MÜSƏTƏNTİQ VƏ MƏHKƏMƏ TƏRƏFİNDƏN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ.

Məhkəmə sübutları mənbəyi kimi trasoloji ekspertizaların ekspert-trasoloji rə'yi jinayət və mülki işlərin təhqiqatı və baxılması zamanı həqiqətin üzə çıxarılması üçün əsas vasitələrdən biri sayılır.

Ekspert-trasoloji rə'yin məhkəmə sübutları mənbəyi kimi istifadə edilməsi ilk növbədə onun düzgün giymətləndirilməsi zərurəti yaradır. Bu növ ekspertizalar üzrə ekspert giymətləndirilməsi zamanı onun digər məhkəmə sübutları mənbəyindən üstün olması və onlara nisbətən daha böyük sübutediji güvvəyə malik olması, yə'ni rə'y digər sübut mənbələri ilə birlikdə hadisənin bütün təfsilatına və şəraitinə hərtərəfli, obyektiv baxılmaqla dolğun və ganun çərçivəsində və müstəntiqin (hakimin) özünün daxili inamına əsaslanaraq qiymətləndirilir.

Ekspert rə'yinin qiymətləndirilməsi zamanı ümumiyyətlə, rə'ydə göstərilən bütün tədgigat prosesi və şərtlər öyrənilməli və göstərijilərin işin bütün halları ilə səbəbli əlaqələri mütləq nəzərə alınmalıdır. Yalnız bütün bu əlaqələr nəzərə sonra ekspert-trasoloji alındıddan rə'vin nətijələrinin obyektivliyi haqqında fikir yürütmək olur (məsələn, ayaqqabı izinin hadisə yerində tapılması heç də birmə'nalı şəkildə məhz hadisə zamanı bu ayaqqabı izinin qoyulduğunu sübut etmir, bu jür fikrə rə'yin nətijələri ilə yanaşı hadisənin bütün təfsilatının öyrənilməsindən və bütün səbəbli əlaqələri öyrəndikdən sonra gəlmək mümkündür.

Trasoloji ekspertizalar üzrə ekspert rə'yinin qiymətləndirilməsi prosesi bir neçə ardıjıl mərhələdən ibarətdir:

- 1. Ekspertizanın tə'yin edilməsi zamanı qanunun tələblərinə riayət olunmasının yoxlanılması. Bu zaman aşağıdakı suallar aydınlaşdırılır:
- a) qarşısında qoyulmuş sualları həll etmək üçün ekspert müəyyən səlahiyyətlərə malikdirmi (yaxud səlahiyyətləri çərçivəsini aşmamışdırmı)?
- b) prosessual qanunverijilikdə sadalanmış əsaslara görə işdə iştirakı istisna edilməli olan şəxs - ekspert tərəfindən ekspertizanın keçirilməsi;
- v) ekspertizanın tə'yin edilməsi və ijraatı zamanı proses iştirakçılarının hüquqları gözlənilibmi?
- q) ekspert tədqiqatı üçün nümunələrin prosessual qaydada əldə olunması;
- d) ekspert rə'yinin prosessual formada tərtib olunması və burada tələb olunan bütün rekvizitlərin olması.
- 2. Tədqiq olunmuş maddi sübutların və nümunələrin həqiqiliyini və kifayət qədər olması.
- 3. Ekspert metodikasının elmi əsaslılığının və bu konkret halda tətbiqinin qanunauyğunluğunun qiymətləndirilməsi.
- 4. Ekspert rə'yinin tam və dolğun olmasının yoxlanılması və qiymətləndirilməsi.
- 5. Ekspert tədqiqatının gedişatının və nətijələrinin məntiqi əsaslılığının qiymətləndirilməsi.
- Ekspert tədqiqatının nətijələrinin konkret jinayət və ya mülki işə aid olması.

7. Ekspert rə'yinin iş üzrə digər sübutlarla müvafiqliyi.

Digər məhkəmə ekspertizalarında olduğu kimi məhkəmə-trasoloji ekspertizasının da məntiqi nöqteyi-nəzərdən 3 tərkib hissəsi var:

- Fkonkret tədqiqat metodikası (elmi-texniki üsul və fəndlər, tədqiq edilən obyektlərin öyrənilmiş xassə və əlamətlər çoxluğu, tədqiqatın nətijələrinin qiymətləndirilməsi üsulu);
- aparılmış tədqiqatın konkret nətijələrindən və elmin ümumi müddəalarından alınmış ekspert rə'yinin nətijələri;
- müstəntiq (hakim) hər üç hissəni tənqidi analiz etməlidir və bunun üçün onlar məhkəmə ekspertizası və kriminalistika sahəsində müəyyən dərin biliklərə malik olmalıdırlar. Bir qayda olaraq ekspertiza keçirilməsi haqqında qərar vermiş şəxslər ekspertizanın predmetini (mahiyyətini) təşkil edən məsələlər və suallar haqqında mə'lumatlı olduqlarından bu, onlara adətən, müvafiq ekspertiza rə'ylərini qiymətləndirməyə imkan verir.
- rasoloji ekspertizanın keçirilməsi ilə əlaqədar müstəntiq məhkəmə tərəfindən ekspert rə'yinin qiymətləndirilməsi zamanı rə'yin tərtib edilməsinin hər 3 tərkib hissəsinə qiymət verilir. Bir hissəyə qiymət vermədən digər hissənin əsas götürülməsi, yə'ni ekspert tədqiqatının yüksək

səviyyədə aparılmasına inanaraq qoyulmuş suallara javabları əsas götürərək, hadisənin digər hallarına uyğun gəlib-gəlməməsindən asılı olmayaraq, onları sübut növü kimi qəbul və inkar etməyə gətirib çıxarır.

QAN İZLƏRİNİN TRASOLOJI TƏDQİQATI

Hələ qədim zamanlarda qan izlərinə mühüm sübutetmə vasitəsi kimi baxılırdı. hadisələrinin təhqiqatı açılmasında ٧ə izlərindən istifadə olunmasına hələ bizim eramıza qədər rast gəlmək olar. Qədim hind yazılı abidəsi olan "Manu ganunları"nda (e.ə.II-b.e.II) bu barədə deyilir: "Nejə ki, ovçu heyvanı gan izlərinə görə axtarır, təhqiqat vasitəsi ilə dxarmın izlərini tapmaq lazımdır". Qan izləri haqda daha mə'lumatlara rus yazılı abidəsi olan "Russkaya prava"da rast gəlmək olar. Orada deyilir: "Əgər kimsə gan çıxınja, gançır olunja döyülübsə, bu adama şahid axtarmaq lazım deyil, əgər onun bədənində heç bir az qalmamışdırsa, şahidlər gətirilməlidir". Bütün bunlar onu göstərir ki, qan izlərinə də şahid ifadələri kimi sübutetmə prosesində qiymət verilirdi.

Kriminalistik izşünaslıq öz mənbəyini xalq izşünaslığı təjrübəsindən, yazılı abidələrdən götürərək izlər haqda kriminalistik tə'limin formalaşmasına qədər böyük bir yol keçmişdir. Məhkəmə təjrübəsində hansı növ izlərdən əvvəljə istifadə olunduğunu demək çətindir. Lakin görkəmli

kriminalist alim İ.F.Krılovun qeyd etdiyi kimi "Ehtimal ki, bu, insan qan və ayaq izləri olmuşdur".

Qan izləri müxtəlif yerdə: zərərçəkənin və jinayətkarın paltarında, bədənində, jinayət alətində, divarda, döşəmədə və s. qala bilər. Qan izlərini axtararkən bilmək lazımdır ki, müxtəlif amillərin tə'sirindən asılı olaraq o, müxtəlif rəngdə ola bilər. Təzə və açıq fonda olan qan alqırmızı rəngdə olur. Bir neçə gündən sonra qanın rəngi qırmızımtıl-qəhvəyi, bir neçə həftədən sonra qonur, 3-4 aydan sonra boz təhər ləkə formasında olur. Daha uzun müddət keçdikdən sonra isə tamamilə boz rəngdə olur.

Qanın rənginin dəyişməsinə təbii amillər: günəş, yağış, külək və s. tə'sir edir. Məsələn, günəşin birbaşa tə'siri nətijəsində 1-2 gündən sonra qanın rəngi qəhvəyi olur. Halbuki normal otaq şəraitində bu proses 12-14 gün davam edir.

Rütubət yüksək olan yerdə qan bir neçə gündən sonra bozumtul, çürüməkdə olan ləkələr isə yaşılımtıl rəng alır.

Qanın rənginin dəyişilməsi, həmçinin onun düşdüyü səthin materialından da asılıdır.

Qan izlərinin trasoloji tədqiqatı zamanı qanın rənginin müəyyənləşdirilməsində onun yaranma müddətinin tə'yin edilməsin böyük təjrübi əhəmiyyətə malikdir.

Qan izlərinin yaranma mexanizminin müəyyənləşdirilməsi baş verən jinayət hadisəsinin ayrı-ayrı halları və bütövlükdə jinayət hadisəsi haqqında mühakimə yürütməyə imkan verir. Qan izləri yaranma mexanizminə görə aşağıdakı kimidir:

- 1) gölməçə və axıntı izləri;
- 2) ləkə və sıçrantı izləri;
- 3) sürtünmə izləri və əks (hər hansı bir obyekt tərəfindən qoyulan);
 - 4) silinmə izləri.

Qan izlərinin forması onların yaranma mexanizmlərindən başqa, həm də bir sıra digər hallardan asılıdır. Məsələn:

- 1) qanın qatılığından və miqdarından;
- 2) iz qəbul edən obyektin səthinin xüsusiyyətlərindən və konfiqurasiyasından;
- 3) qanın mənbəyi ilə izqalan obyektin qarşılıqlı yerləşmə yerindən və s.

Lakin tədqiqat zamanı nəzərə almaq lazımdır ki, bə'zən qan izlərinin ilkin vəziyyəti qəsdən və ya ehtiyatsızlıqla edilən hərəkət nətijəsində və ya obyektiv xarakterli tə'sirlərdən dəyişə bilər.

Qan izlərinin formasının onların yaranma mexanizmindən nə dərəjədə asılı olduğunu ayınlaşdırmaq üçün bir qədər qan izlərinin forması haqda qeyd etmək lazımdır.

Gölməçə qan izləri güjlü qanaxma zamanı hadisə yerində və başqa yerlərdə əmələ gəlir.

Axıntı izləri mailli və ya şaquli səthlərindən axma nətijəsində əmələ gəlir. Belə izlərdə izin aşağı hissəsi yuxarı hissəsinə nisbətən daha intensiv olur. Məhz bu xüsusiyyətlər qanın axma istiqamətini müəyyən etməyə imkan verir. Bu hal zərərçəkənin və müqəssirin paltarında, bədənində,

hadisə yerində və s. baxış aparılarkən qanaxmanın mənbəyi, istiqaməti, jinayətkarın və onun qurbanının hansı qarşılıqlı vəziyyətdə olması və s. hallar haqqında mühüm informasiya mənbəyi rolunu oynayır.

Tək-tək ləkələr qan damjıları, zəif qanaxma, yaxud damjışəkilli qanaxma nətijəsində yaranır. Yuxarıdan aşağıya düşən qan damjıları bərk şaquli səthdə, hündürlükdən asılı olaraq müəyyən konfiqurasiya əmələ gətirir. 1 m hündürlükdən düşən qan damjı izləri dairəvari formada olur. Hündürlük artdıqja izlərin kənarları dişjikli, şüaşəkilli, daha hündür olduqda isə damjı izlərin özlərindən kənara sıçrantılar müşahidə edilir.

Qan damjıları maili səthə düşdükdə isə səjiyyəvi əlamətlər əmələ gətirir. Düşmə bujağından asılı olaraq dişjiklər və şüaşəkilli yayılmalar damjı ətrafında deyil, yalnız onun alt hissəsində əyilmə istiqamətində əmələ gəlir.

Qan izlərinin konfiqurasiyasında hündürlük və düşmə bujağı ilə yanaşı, səthin xassəsi və qanın qatılığı da mühüm rol oynayır.

Sıçrantı formalı qan izləri arterial damarlardan güjlü qanaxma zamanı əmələ gəlir. Qan təzyiqindən asılı olaraq sıçrantılar daha uzaq məsafəyə (2 metrə qədər) düşə bilər.

Sürtünmə qan izləri qana bulanmış predmetlərin, yaxud qanı axan bədənin digər obyektlərə toxunması nətijəsində əmələ gəlir. Təmas formaları həddən artıq müxtəlif olduğu üçün bu izlərin müəyyən yaranma qanunauyğunluğu yoxdur. Sürtünmə qan izləri müxtəlif formada və intensivlikdə ola bilər.

Əks formalı qan izləri qana bulanmış obyektin digər obyektlə təması nətijəsində əlamətlərinin (ümumi və xüsusi) əks olunması ilə yaranır. Məsələn, qanlı ayaqqabı izi və s.

Silinmə qan izləri izləri itirmək, korlamaq və s. məqsədilə silinmə zamanı qalan izlərdir.

Qan izlərinin trasoloji tədqiqatı zamanı əsasən diaqnostik xarakterli suallar həll olunur. Belə məsələlərə izlərin yaranma mexanizminin müəyyən edilməsi, zərbə yetirilən anda zərərçəkənlə təqsirləndirilən şəxsin vəziyyətinin müəyyən edilməsi, zədələrin yetirilmə ardıjıllığının müəyyən edilməsi, baş verən jinayət hadisəsinin ayrı-ayrı hallarının və bütövlükdə hadisənin mexanizminin müəyyən edilməsi aiddir.

Qan izlərinin tədqiqatı ilə əlaqədar məhkəmə-trasoloji ekspertizasının predmeti üzərində qan izləri olan bütün maddi sübutlardır: jinayətkarın (zərərçəkənin) paltarları, jinayət aləti, hadisə yerindəki obyektlər, qan izlərinin foto şəkilləri, hadisə yerinə baxış protokolu və s.

Qan izlərinin trasoloji tədqiqatı onların formalarının, ölçülərinin yerləşmə yerlərinin, qarşılıqlı vəziyyətlərinin və s. öyrənilməsinə əsaslanır. Bununla yanaşı hadisənin ayrı-ayrı hallarını və bütövlükdə hadisənin mexanizminin izah edilməsi üçün ekspert fərziyyələrinin qurulmasında zərərçəkənin, təqsirləndirilən şəxsin, şahidlərin dindirmə protokolundan, meyitin

məhkəmə-tibbi tədqiqatı aktından, məhkəməbioloji ekspertizanın rə'yindən, əgər keçirilmişdirsə, ilkin ekspertizanın rə'yindən istifadə olunmalıdır.

Qan izlərinin trasoloji tədqiqatında mühüm məsələ izlərin yaranma mexanizminin müəyyən edilməsi ilə əlaqədardır. Lakin ekspertiza tədqiqatına təqdim edilən obyektlərin üzərindəki izlərə və jinayət işinin materiallarına əsasən bu mühüm vəzifəni həll etmək üçün kifayət qədər informasiya əldə etmək mümkün olmur. Bu zaman ekspert tərəfindən hadisə yerinə baxışın keçirilməsinə zərurət yaranır.

Hadisə yerinə istinaq baxış zamanı çox vaxt kifayət qədər lazımi diqqət yetirilmir. Bu izlər haqqında eksperti maraqlandıran mə'lumatlar (forması,

konfigurasiyası, intensivliyi və s.) hadisə yerinə baxış protokolunda müfəssəl şəkildə əks olunmur. Çəkilən fotoşəkillər isə zəruri əlamətləri ayırd etməyə imkan vermir. Bu səbəbdən gan izlərinin tapılması, qeyd edilməsi və tədqiqatı ilə əlaqədar ekspert-trasologun bilavasitə hadisə verində ekspertiza keçirməsi zəruridir. Hadisə yerində ekspertizanın keçirilməsi həm müstəntiqin tələbinə əsasən, həm də ekspertin öz təşəbbüsü ilə ola bilər. Lakin nəzərə alınsa ki, hadisə yerində olan izləri obyektiv subvektiv müxtəlif VƏ səbəblərdən korlana bilər, o halda izlərin qorunub saxlanması üçün müvafiq tədbirlərin görülməsi şərti ilə belə bir təşəbbüsün qərar tə'yin edən

müstəntiq tərəfindən edilməsi məqsədəuyğundur. Məhkəmə ekspertizası təjrübəsində hadisə yerindəki qan izləri ilə əlaqədar trasoloji tədqiqatın keçirilməsi hallarına demək olar ki, az-az rast gəlinir.

Vətəndaşların həyatı və səhhəti əleyhinə olan jinayətlərdə hadisə yerinə baxış keçirən ekspert-trasoloqun vəzifələrindən biri qan izlərinin tapılması və tədqiqidir. Qan izləri görünən olduqlarından onların tapılması üçün xüsusi texniki vasitələrdən istifadə edilməlidir. İlkin forması pozulan qan izləri ekspert tərəfindən bərpa olunur.

Tapılan və bərpa edilən qan izləri onların yaranma mexanizmini müəyyən etmək üçün öyrənilir, təhlil olunur və təsnifləşdirilir. Tədqiqatın effektini artırmaq və əyaniliyini tə'min etmək üçün fotoşəkillərdə qeyd olunur. Fotoşəkil masştabla çəkilməlidir. Əyaniliyi artırmaq üçün rəngli fotoşəkil-çəkmədən istifadə olunması tövsiyə olunur.

Qan izlərinin yaranma mexanizmini dəqiq müəyyən etmək üçün qoyulan tələblərə riayət etməklə ekspert eksperimentindən istifadə edilməlidir. Eksperimentin nətijələri müqayisəli tədqiqat keçirməyə, ekspert fərziyyələrini yoxlamağa kömək edir.

Hadisə yerində qan izlərinin trasoloji tədqiqatı ilə əlaqədar vəzifələrin nə qədər mürəkkəb və məqsədyönlü olduğunu nəzərə alsaq, tədqiqata trasoloqun jəlb edilməsinin zəruri olduğu aydın olar. Bu, həm ayrıja məhkəmə-

trasoloji ekspertiza tə'yin etməklə, həm də kompleks trasoloji, məhkəmə-bioloji və məhkəmətibbi ekspertizası çərçivəsində keçirilə bilər.

Bütün bu deyilənlər onu göstərir ki, insan gan izləri baş verən jinayət hadisəsi haggında mühüm informasiya daşıyıjı xüsusiyyətə malikdir. Belə inforasiyadan lazımi dərəjədə istifadə edilməsi isə ekspertiza tə'yin edən müstəntiqdən tədqiqat aparan ekspertdən Vətəndasların həyatı və səhhəti əlevhinə törədilmiş jinayətlərin vaxtında və tez açılmasında izləri haqqında ekspert rə'yinin mühüm əhəmiyyəti olduğundan, həmin izlərin ekspertiza tədqiqatının vaxtında və keyfiyyətli keçirilməsi zəruridir.

ƏDƏBİYYAT:

- 1. Azərbayjan Respublikasının JPM-nin maddələri: 20, 73-77, 77-1, 77-2, 103, 181-185, 203, 206, 207, 248, 248-1249, 300, 300-1, 310, 311, 314.
- 2. AR MPM-nin maddələri: 73-77, 85-87, 164, 167, 184, 186.
- 3. AR JM-nin maddələri: 179-182.
- 4. E.R.Rossinskaə "Sudebnaə gkspertiza". Moskva, 1996, str. 79-98.
- 5. Pod red. Q.A.Samoylova "Kriminalistiçeskaə gkspertiza" vıpusk VI. Moskva, 1968 q.
- 6. F.M.Javadov, E.M.Əfəndiyev "Məhkəmə ekspertizası qarşısında qoyulan sualların nümunəvi siyahısı". Bakı, 1998, səh. 19-25.

- 7. J. İ. Səfiyeva. "Qan izlərinin trasoloji tədqiqatına dair" Qanunçuluq curnalı №- 1, Bakı-2000.
- 8. J. İ. Səfiyeva. "İzlərin trasoloji tədqiqatı prosesində predmet modelləş-dirmə". Məhkəmə ekspertizası və kriminalistikanın aktual məsələləri. №-36. Bakı, 1999. səh. 127.

Mövzu № 7: Məhkəmə daktiloskopik ekspertiza

MÜHAZİRƏNİN PLANI:

- Daktiloskopik ekspertizanın mahiyyəti, obyektləri qarşısında qoyulan suallar. Daktiloskopik ekspertiza nəzəriyyəsinin əsasları.
- 2. Daktiloskopik ekspert metodikasının əsasları.
- Poroskopik və məhkəmə-bioloji ekspertizalar.
 Baltazar postulatları.
 - I. DAKTİLOSKOPİK EKSPERTİZANIN MAHİYYƏTİ,
 OBYEKTLƏRİ.
 QARŞISINDA QOYULAN SUALLAR.
 DAKTİLOSKOPİK EKSPERTİZA
 NƏZƏRİYYƏSİNİN ƏSASLARI.

Daktiloskopiya yunan sözləri "daktilo", "skopiya" birləşməsindən yaranıb "barmaq", "baxıram" kimi tərjümə olunur.

Daktiloskopik ekspertiza məhkəmə-trasoloji ekspertiza qrupunun (jinsinin) bir növü olub baş vermiş jinayətlə əlaqədar işin hallarını müəyyən

etmək məqsədilə daktiloskopik tədqiqatların köməyi ilə şəxslərin eyniləşdirilməsini və ya onlar haqqında bə'zi mə'lumatların əldə edilməsini nəzərdə tutur.

Daktiloskopik ekspertizanın əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- əl-barmaq izlərinə görə şəxsin müəyyən edilməsi;
- əl-barmaq izlərinə görə şəxsin jinsinin, yaşının və digər xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi;
- şəxsin hadisə yerində davranışının bə'zi xüsusiyyətlərinin aşkar edilməsi (məsələn, jinayətkarın hadisə yerindəki bə'zi predmetlərə nejə toxunması, jinayətin törədilmə alətini hansı qaydada tutmasını və s.).

Daktiloskopik ekspertizanın obyektləri aşağıdakılardır:

- "üzərində əl-barmaq izləri olan predmetlər;
- Fdaktiloskopik tozların (maddələrin) köməyi ilə aşkar edilmiş və xüsusi daktiloskopik plyonka (yapışqanlı şəffaf plyonkaya "skoç"a) köçürülmüş əl-barmaq izləri;
- ☞ insanın yalın ayaq izlərinin əksləri və ya izlə birlikdə predmetlər;
- şübhəli şəxslərin eksperimental əl-barmaq izləri və ya yoxlanılan şəxslərin daktiloskopik jədvəlləri;
- kriminalistik qeydiyyatda olan jinayətkarların daktiloskopik jədvəlləri.

Daktiloskopik ekspertiza əsasən jinayət işləri üzrə tə'yin edilir, həm diaqnostik, həm də eyniləşdirmə xarakterli sualları həll edir:

- 1. Təqdim edilmiş obyekt üzərində əl-barmaq izləri vardırmı?
- 2. Hadisə yerində aşkar edilmiş daktiloplyonkalara köçürülmüş əl-barmaq izləri şəxsiyyəti eyniləşdirmək üçün yararlıdırmı?
- 3. Hadisə yerindən götürülmüş izlər əlin hansı hissəsinə məxsusdur?
- 4. Əl-barmaq izləri hansı hərəkət nətijəsində (toxunma, sürtünmə və s.) qalmışdır?
- 5. Predmet üzərində izlər hansı əllə (sağ və ya sol) qoyulmuşdur?
- 6. Əl-barmaq izi qoymuş şəxsin əl quruluşunda hansı xüsusiyyətlər (dəri xəstəliyi, barmaqların hər hansı birinin olmaması, şırımlar və s.) mövjuddur?
- 7. İz qoyularkən şəxsin əl-barmağında kənar predmetlər (üzük, əljək və s.) olmuşdurmu?
 - 8. Əl-barmaq izləri nə vaxt (gün, ay və s.) qoyulmuşdur?
- 9. İzi qoymuş şəxsin yaşı, jinsi və təqribi boyu haqqında nə demək olar?
- 10. hadisə yerində neçə nəfər şəxs olmuşdur?

Eyniləşdirmə xarakterli suallara aiddir:

- Ftəqdim edilmiş əl-barmaq izləri eyni və ya müxtəlif şəxslər tərəfindən qoyulmuşdur?
- ☞ təqdim edilmiş izlər şübhə edilən şəxsin (müqəssirin) əl-barmaqlarından qalmışdırmı (bu

təjrübədə ən çox istifadə olunan və ən çox əhəmiyyət kəsb edilən sualdır)?

tədqiqat üçün əl-barmaq Müqayisəli nümunələri Azərbayjan Respublikası JPM-nin 274jü maddəsinə müvafiq götürülür. Əl-barmağın nümunələri hadisə verindən eksperimental götürülmüş izlərlə eyni növdən olub, oxşar material üzərində, eyni şəraitdə götürülməlidir. Təjrübədə adətən əl-barmağın eksperimental nümunələri gara rəngli mətbəə rənginin köməyi ilə əldə edilir. Eksperimental nümunələrin müqayisəli tədqiqata yararlılığını heç də izlərin ölçüləri və sayı ilə deyil, əsasən izlərin dəqiq əks olunması (ümumi və xüsusi əlamətlərin aydın görünməsi) ilə müəyyən olunur.

Jinayətdə şübhə edilən şəxslərin (müttəhimlərin) əl-barmaq əkslərinin eksperimental nümunələrindən savayı, özünün adi fəaliyyəti ilə bağlı istintaqı maraqlandıran predmetlərə toxuna bilən şəxslərin (jinayətlə əlaqəsi olmayan) əlbarmaq əksləri (daktiloskopik jəlvəldə) də ekspertizaya təqdim olunur.

Əl-barmağın xüsusiyyətləri ilə məsələni həll etmək üçün kompleks daktiloskopik və məhkəmətibbi ekspertiza tə'yin edilə bilər.

Bildiyimiz kimi, daktiloskopik ekspertiza nəinki jinayət işləri, həm də mülki işlər üzrə tə'yin edilə bilər. Mülki işlə əlaqədar daktiloskopik ekspertizaya aid misal gətirək:

Vətəndaş Məmmədov V. anasının yanında kənd evində qeydiyyatda ola-ola, evə heç bir

maraq göstərmir, tə'mir etmir, bağa qulluq göstərmir, hərdən bir kəndə gələndə anasına baş çəkirdi. Evin tikilməsində, tə'mirində, bağın suvarılmasında, təsərrüfatın aparılmasında əsasən kiçik qardaşı Əlinin zəhməti hamıdan çox idi. Əli öz ailəsi ilə vaxtının çoxunun anasının yanında keçirir və yuxarıda sadalanan işləri görürdü.

Anasının ölümündən sonra kiçik qardaş Əli böyük qardaşa mürajiət edərək evin və həyətyanı sahənin onlar arasında bölünməsini xahiş etdi. Lakin böyük qardaş Məmmədov V. ona e'tiraz edərək qanunla əmlakın tam sahibi özü olduğunu bildirdi. Kiçik qardaş evin tikintisi, tə'miri və digər xərjlərini əks etdirən sənədlərin olmaması səbəbindən çıxılmaz vəziyyətdə qalmışdı...

Məhkəmədə Məmmədov V. evin tsərrüfatının anjaq onun tərəfindən aparıldığını, kiçik qardaşın isə bu evdə faktiki olmadığını bildirdi. Qonşuların şahid ifadələri ilə yanaşı Əlinin vəsadəti ilə məhkəmə daktiloskopik ekspertiza tə'yin edilməsi haqqında qərardad çıxardı və bağçılıq ləvazimatları və təsərrüfat alətlərinin üzərində Əlinin və ya Vaqifin əl-barmaq izlərinin aşkar edilməsi məqsədilə ekspertizaya təqdim etdi.

Az. ETMEK və KP institutunun ekspertləri tərəfindən aparılan tədqiqatlar nətijəsində aşkar oldu ki, balta və bel dəstəyində, digər bağçılıq alətlərində, xarrat alətlərində anjaq Əlinin və onun həyat yoldaşının əl-barmaq izləri qoyulmuşdur. Məmmədov Vaqifin əl-barmaq izləri bu alətlərin heç birində aşkar edilməmişdir.

Ekspertlərin rə'yi qonşuların verdikləri şahid ifadələri ilə birlikdə bu mülki işin kiçik qardaşın xeyrinə həll olunmasında böyük rol oynadı və məhkəmədə sübut kimi istifadə edildi.

Daktiloskopik ekspertiza nəzəriyyəsinin əsasları 2 grup qanuna-uyğunluqlara istinad edir.

<u>1-ji qrupda</u> insan əlinin daxili səthinin (ovuj hissəsi) papilyar naxışlarının xüsusiyyətləri, əlamət və işarə sistemləri öz əksini tapır.

<u>2-ji qrupda</u> papilyar naxışların maddi aləmdə əks olunması qanunauyğunluqları və əlbarmaq izlərinin aşkar edilməsini müəyyən edən şərait öz əksini tapır.

Papilyar naxışlarını daha dərindən öyrənmək məqsədilə əlin ovuj hissəsinin morfologiyası ilə tanış olmaq lazımdır.

Əlin ovui hissəsinin dərisi tibbi nögteyinəzərdən üç hissədən - epiderma, derma və qipodermadan ibarətdir. Dərinin üst hissəsi epiderma, ondan aşağı hissələr isə derma və qipoderma adlanır. Papilyar naxışlar isə epiderma hissəsində yerləşir. İnsan ana bətnində olarkən 6 ay müddətində papilyar naxışların formalaşması prosesi başlanır və doğulduqdan 6 ay sonra həmin proses başa çatır. Papilyar naxışlar papilyar xətlərdən, xətlər isə məməjiklərdən ibarətdir. Bilavasitə məməjiklərin düzülüşü papilyar xətləri əmələ gətirir. "Papilyar" yunan sözü olub, mə'nası "məməjik" deməkdir. Papilyar naxışlar fərdilik, davamlılıq və bərpa olunma xassələrinə malikdir. Fərdilik əlaməti o deməkdir ki, hər bir şəxsə onun əl-barmaq izləri məxsusdur və onlar təkrarolunmazdır. Papilyar naxışlar insanın bütün ömrü boyu dəyişilməz qalır. Əlin ovuj hissəsinin üst hissəsi (epiderma) zədələndikdə papilyar naxışlar öz əvvəlki vəziyyətinə bərpa olunur. Əlin ovuj hissəsi papilyar naxışların görə yüksək tənəffüsetmə qabiliyyətinə malikdir.

Tənəffüs intensiv olduğundan insan bədəninin başqa hissələrinə nisbətən əlin ovuj hissəsi daha çox tər-yağ hissəjiklərini ifraz etmə qabiliyyətinə malikdir.

Tər-yağ hissəjiklərinin tərkibində aşağıdakı kimyəvi birləşmələr vardır:

qeyri-üzvi komponentlər		azot birləşmə	
xlor	36-995	ümumi azot	
natrium	17-400	qeyri-zülallı azot	
kalium	7-400	azot ammiyakı	
kalsium	0,3-11,8	sidik azotu	
maqnium	0,02-4,5	sidik turşusunun azotu	
fosfor	-7,37		
yod	0,0007-0,00095		
mis	0,006		
marqans	0,006		
dəmir	0,24-0,064		

Əl-barmaqlarının üçünjü bölməsini (dırnaq hissəsi) əhatə edən papilyar naxışlar daha mürəkkəb quruluşa malikdir. Həmin hissədə yerləşən papilyar naxışlar üç hissəyə bölünür. Ətraf, daxili və özül (bazis) xətlərə ayrılır. Əl

barmaqlarının üçünjü bölməsinin mərkəzini əhatə edən naxışların formasına görə papilyar naxışlar aşağıdakı tiplərə bölünür.

Əl barmaqlarının üçünjü bölməsinin mərkəzini əhatə edən naxışlar qövs şəkilli olduqda, belə naxışlara qövsü, ilgək şəkildə olduqda ilgəkvari, qıvrım şəkildə olduqda isə qıvrımvari naxışlar deyilir.

Növlərindən asılı olmayaraq papilyar naxışlar bir sıra struktur xüsusiyyətlərə malikdir.

Qövsü naxışlarda delta olmur. Bu növ papilyar naxışlar iki axına malikdir.

İlgəkvari naxışlarda papilyar naxışlar üç axına malikdir və həmin axınların kəsişmə nöqtəsi delta əmələ gətirir.

İlgəklərin istiqamətlərinə görə onları iki növə bölmək olar: ülnar - əgər ilgəyin açıq hissəsi çeçələ barmağa tərəf yönəlibsə, əksinə isə-radial naxışlar adlanır. Qıvrım tipli naxışlarda da papilyar naxışlar 3 axına malikdir və iki delta əmələ gətirir. Qıvrımvari naxışlar başqa növ naxışlara nisbətən daha mürəkkəbdir.

Qövsü naxışlar aşağıdakı növlərə bölünür: sadə, piramidal və qeyri-müəyyən quruluşlu. Bu naxışlar bütün naxışların təxminən 5%-ni təşkil edir.

PAPİLYAR NAXIŞLARIN XÜSUSİ ƏLAMƏTLƏRİ (DETALLARI)

- 1. Papilyar xəttin başlanğıjı və sonu.
- 2. Çəngələr (jüt çəngələr).
- 3. Körpüjük.
- 4. Xətdə fasilə.
- 5. Gözjük (dairəvi, uzun).
- 6. Adajıq.
- 7. Xətlərin birləşməsi.
- 8. Xətlərin ayrılması.
- 9. Tər vəzijiklərin forması.
- 10. Delta (xüsusiyyətləri).
- 11. Nazik xətlər.
- 12. Yoğun xətlər.
- 13. Qarşılaşan xətlər.
- 14. Nögtə.
- 15. Fragment (hissə).

2. DAKTİLOSKOPİK EKSPERT METODİKALARININ ƏSASLARI.

Əvvəlki mövzularda qeyd etdiyimiz kimi, daktiloskopik ekspertiza trasoloji ekspertizalar qrupuna aiddir. Daktiloskopik ekspertiza kriminalistik eyniləşdirmə metodu əsasında həyata keçirilir. Daktiloskopik ekspertizanın həyata keçirilməsi prosesini üç mərhələyə bölmək olar. Birinji mərhələ - hazırlıq mərhələsidir. Hazırlıq mərhələsində ilk növbədə ekspertə daxil olunmuş materiallar və nümunələr yoxlanılır. Ekspert daktiloskopik tə'yini haqqında qərarla tanış olur.

Həmin qərar üç hissədən ibarətdir. Əsasən təsvir nətiiə hissələrinə diqqət yetirir. Təsvir hissəsində hadisə haqqında qısa mə'lumat və izin aşkar edilməsi halları ilə tanış olur. Sonra isə nətijə hissəsində ekspert qarşısında qoyulan sualları nəzərdən keçirir. Əgər həmin suallar ekspertin səlahiyyətləri çərçivəsindən kənara çıxarsa və ya tam deyilsə, ekspert öz səlahiyyətləri çərçivəsində hərəkət edir. Ekspertizanın keçirilməsi materialların tam olmasına da xüsusi vetirilir. Yuxarıda göstərilənlərdən başqa, hadisə yerindən götürülmüş izlərin və başqa materialların prosessual qaydalara müvafiq olaraq olunmasına da xüsusi diqqət yetirir. Bütün bunları nəzərdən keçirdikdən sonra ekspert tədgiqatın keçirilməsi üçün texniki vəsaitləri və fərdi ekspert metodikasını seçir. Əgər ekspertizanın keçirilməsi əlavə materiallar və nümunələr üçün olunarsa, bu haqda ekspertizanı tə'yin edən şəxsə xəbər verib, onların tə'min edilməsini tələb edir. Hazırlıq mərhələsindən sonra iş-tədqiqat mərhələsi başlanır. Bu mərhələ ən mürəkkəb və məs'uliyyətli mərhələ olub, ekspertdən yüksək bajarıq və peşə hazırlığı tələb edir. İş mərhələsinin keçirilməsi üsulu bilavasitə ekspert qarşısında qoyulan sualların dairəsindən asılıdır.

Ekspert obyekti tədqiq edərkən onun əlamətlərini müəyyənləşdirir. Həmin əlamətləri iki qrupa bölmək olar: ümumi və xüsusi əlamətlər. Xüsusi əlamətlər də öz növbəsində kəmiyyət və keyfiyyət əlamətlərinə bölünür. Keyfiyyət əlamətləri

öz növbəsində dörd qrupa bölünür: topoqrafik, kontur (ətraf, kənar), qarşılıqlı yerləşməsi və papillyar naxışların əlamətləri. Ümumiyyətlə, iş mərhələsi də öz növbəsində iki hissəyə ayrılır:

- 1. Tədqiqatın analitik mərhələsi.
- 2. Müqayisəli tədqiqat mərhələsi.

Analitik mərhələdə hər obyekt ayrı-ayrılıqda olunur. Obyekt yuxarıda ٧ə təhlil göstərilən əlamətlər müəyyən edildikdən sonra müqayisəli tədqiqat mərhələsinə kecirilir. Müqayisəli tədqiqat mərhələsi də əsasən tutuşdurma üsulu ilə həyata keçirilir. Müqayisəli tədqiqat mərhələsi bütün tədqiqatlarda keçirilmir. Obyektlərin eynilik mərhələsi ortaya cıxdıqda müqayisəli tədqiqat aparılır. Müqayisəli tədqiqat mərhələsindən sonra nətijələrin formalaşması mərhələsi başlanır.

<u>Daktiloskopik ekspertizada həll edilməsi</u> tələb olunan suallar:

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, daktiloskopik ekspertizada fərdi ekspert metodunun seçilməsi bilavasitə ekspert qarşısında qoyulan sualın mahiyyətindən irəli gəlir. İndi isə gəlin həmin sualların hər birisini ayrıja araşdıraq:

1. Təqdim edilmiş əl-barmaq izləri (papillyar naxışlar) eyniləşdirmə üçün yararlıdırmı?

Hadisə yerindən götürülmüş əl-barmaq izlərinin eyniləşdirmə prosesi üçün yararlılığı şübhə doğurarsa, onda belə bir sual qoyulur. Əksər hallarda bu sual ekspert qarşısında qoyulur. Bu, o deməkdir ki, papillyar naxışlarda olan

əlamətlər kifayət qədərdir və onlar eyniləşdirmə prosesinin həyata keçirilməsinə imkan verir.

Eyniləşdirməyə yararlı halda qəti formada nətijə yalnız izlər çoxsaylı xarakter xüsusiyyətləri olan böyük ölçülü papilyar naxış sahələrinin aydın əkslərində olduqda mümkündür.

Əks halda eyniləşdirmə haqqında məsələ ehtimal səklində həll oluna bilər ٧ə ümumiyyətlə, konkret şəxsin əl-barmaq müqayisəli tədqiqata təqdim olunana qədər bu məsələnin həllini tə'xirə salmaq lazımdır. Ayrı-ayrı papillyar xətlərin qırıqları əks olunmuş naxis təşkil edən hissələrsiz izləri quruluşunu eyniləşdirmə üçün yararsız saymaq olar.

- 2. İz hansı əlin hansı barmağına məxsusdur? Bu vaxt iki sual həll olunur:
- a) iz hansı əllə (sağ və ya sol əllə) qoyulmuşdur?
- b) hər iz konkret olaraq hansı barmaqla qoyulmuşdur?

Bu sualların həlli aşağıdakı əlamətlərin təhlili yolu ilə mümkündür.

İzlərin əşya üzərində yerləşmə sahələri: bu zaman əşyanın tə'yinatı, hadisə yerinin şəraiti, əşyaların tərpədilməsi zamanı əksər insanlar tərəfindən sağ əlin işlədilməsi nəzərə alınır.

Adətən, jinayət alətləri, qablar və hadisə yerinin maddi şəraitindəki digər əşyalarda sağ əlin izləri, sındırılmış qorunma yerləri (anbar) üzərində isə sol əlin izləri qalır.

Səthdə izlərin yerləşmə mütənasibliyi. Bu əlamətdən istifadə zamanı naxış əsaslarının özünün istiqaməti səth boyu qoymuş (izləri) barmaqların bir-birinə nisbətən yerləşmələri nəzərə alınır. Belə ki, izlərin qoyulma zamanı əşya ilə toqquşma və ya əşyanın tutulması baş verir.

Əşyanın tutulmasının əlin hansı vəziyyətində baş verə bilməsi nəzərə alınır. Bu zaman yalnız dəqiq papilyar naxışları olan izlər deyil, həm də digər qeyri-dəqiq naxışlı izlər və yayılmış izlər (ləkələr) də nəzərə alınmalıdır. Onların dəqiq naxışlı barmaq izinə münasibətdə yerləşmə ardıjıllığı, bu izin məhz hansı barmaqla qoyulduğunu göstərir.

Bir qayda olaraq silindrik əşyalar üzərində sağ əl-barmaq izləri naxışlarının əsası (özülü) sol tərəfə, sol əl-barmaq izləri naxışlarının əsası (özülü) isə sağa yönəlir. Bu jür əşyalar üzərində baş barmaq izi isə ayrıja olaraq əşyanın əks tərəfindən əsası digər barmaq izlərinin naxışlarının əks istiqamətində yönəlmiş halda olur. Bu halda silindrik əşya üzərində çoxsaylı (5-ə gədər) naxışların əsası sol tərəfə yönəlmiş və əks tərəfdə baş barmaq naxışının əsası sağ tərəfə yönəlmiş vahid iz varsa, bu, əşyanın sağ əldə tutulmasını göstərir və əksinə. Əgər yan-yana yerləşmiş 3 və ya 4 barmaq izləri varsa, bu halda izlərin əlin hansı barmagları tərəfindən qoyulması bu izlərin birbirinə münasibətdə yerləşmələrinə (ardıjıllığına) görə tə'yin olunur. Əl barmaqları müxtəlif uzunluğa malikdirlər:

Adətən, ən uzun barmaq orta barmaqdır, bu barmaqla ən qısa barmaq arasında adsız barmaq (ən uzun barmaqdan azja kiçikdir), ən uzun barmaqla baş barmaq arasında yerləşən göstəriji barmaq və ya şəhadət barmağı (adsız barmaqdan azja kiçikdir) olur.

Papilyar naxışların quruluşu, əl-barmaq izlərinin mütənasibliyi əlavə kimi qəbul olunur.

İz qoymuş barmağın tə'yini izin yerləşməsinə, onun ölçüsünə və formasına görə aparılır.

Papilyar naxışların müxtəlif növləri, spesifik növləri və papillyar naxışların xarakterik quruluşları (bunlara əsasən izin əllə qoyulması) haqqında fikir yürütmək mümkündür.

aşağıdakı jədvəldə göstərilir:

Jədvəl 1.

Naxış növləri	Quruluş xüsusiyyətləri
Oval şəkilli	Oval şəkilli naxışların oxu (naxışların ən hündü
	nöqtələrini birləşdirən xətt) naxışın əsasın (özülünə) nəzərən sola əyilmişdir.
Oval şəkilli	Oval şəkilli naxışın oxu sağa əyilib.
Düyün şəkilli	Düyünün ayaqları sola yönəlmişdir.
Düyün şəkilli	Düyünün ayaqları sağa yönəlmişdir.
Buruq şəkilli (spiral)	Xətlər saat əqrəbi istiqamətində yönəlib.
Buruq şəkilli (spiral)	·
Buruq şəkilli	Xətlər saat əqrəbi istiqamətinin əksinə yönəlib.
(müxtəlif jür)	Daxili şəkil xətləri naxış mərkəzində "Q" hərfin
Buruq şəkilli	bənzər fiqur yaradırlar.

(müxtəlif jür)	Daxili şəkil xətləri naxış mərkəzində "	" hərfin
	bənzər fiqur yaradırlar.	

<u>Qeyd:</u> bu qaydalar sağ və sol əlin göstəriji barmağı üçün istisna olunur. 1% hallarda hətta digər barmaqlar üçün də bu qaydalar ödənilməyə bilər. Buna görə də barmaq naxışının strukturuna, əsasən yalnız ehtimal şəkildə izi qoyulmuş əli tə'yin etmək olar. Sağ əl üçün göstəriji barmaq həmişə orta barmaqdan solda, adsız və balaja barmaq sağda yerləşir, sol əl üçün bu əksinədir.

Baş barmağın izi adətən ayrıja böyük ölçülü və əks tərəfdə yerləşir. Çox vaxt orta və adsız barmaqların izlərinin düzbujaqlı şəkildə papilyar naxışlara əsasən jinsin müəyyən edilməsi mümkündür.

Jinsin müəyyən edilməsi üçün hadisə yerindən götürülmüş əl-barmaq izlərinin təsnifediji əlamətləri müəyyənləşdirilmişdir.

- 1. Əsas və əlavə formulun müəyyən edilməsi.
- 2. Növünün müəyyən edilməsi.

Növ müəyyən edildikdən sonra ekspert papilyar xətlər arası məsafələrin öyrənilməsinə diqqət yetirir. Ondan sonra müəyyən sahədə papilyar naxışların hansı tezliklə yerləşməsinə fikir verir. Məsələn, 0,5 sm² səthdə papilyar xətlərin sayı, ondan sonra papilyar naxışların başlanğıjı və sonu müəyyən edilir. Həmçinin ilgək papilyar naxışlarda izlərin mərkəzi (birinji ilgəyin yuxarı hissəsi) müəyyənləşdirilir. Bu, həmçinin qıvrım

naxışlara da şamil edilir. Həmin nöqtədən bazisə koordinat oxu çəkilərək və saat əqrəbinin əks istiqamətində papilyar xətlərin yerləşmə bujağı müəyyən edilir.

Məsələn: B-S-30⁰, 8; 120⁰, 10; 240⁰, 0; 320⁰, 2.

Q.İ.Akinşikovanın və S.A.Polusktovanın araşdırmalarına əsasən, "*atd*" bujağına əsasən jinsi və yaşı müəyyənləşdirmək olar.

<u>Sağ əl</u> :		<u>Sol əl:</u>	
qadınlarda	-	45 ⁰ 5`	
42 ⁰			
kişilərdə -		42 ⁰	
40 ⁰ 5`			

Qadınlarda morfodermal ünvan 8,8, kişilərdə isə 9,8 təşkil edir.

Bu, aşağıdakı düstur üzrə hesablanır:

Ind < atd x əlin uzunu 10 x eni

ƏL-BARMAQ İZLƏRİNİN AŞKAR EDİLMƏSİNİN MÜASİR METODLARI:

Latent papilyar naxışların aşkar edilməsinin fiziki metodları:

Optik lyuminesensiya metodu (soyuq işıqlanma metodu) - bu metod lyuminesensiya birləşmələrindən tər-yağ hissəjiklərinin müəyyən edilməsi üçün istifadə edilməsi başa düşülür. Bu metod iki üsulla həyata keçirilir:

- ultrabənövşəyi şüalardan istifadə etməklə (kriminalistika elmində çoxdan istifadə olunur);
- papillyar naxışların aşkar edilməsi üçün optikkvant generatorlardan istifadə etməklə.

Hər iki üsul 30 ildən çoxdur ki, tətbiq olunur.

LAZER ŞÜALANMASI

Latent papilyar naxışların aşkar edilməsi üçün bu şüalanmadan istifadə olunur. Bu jihazların işlədilməsi üçün güjlü işıq mənbəyinə ehtiyaj olunduğundan, onlardan əsasən laboratoriya şəraitində istifadə olunur.

Lazer şüalanması nətijəsində tər-yağ hissəjiklərinin lyuminesensiya maddələrində aktivləşmə reaksiyası gedərkən papilyar naxışlar görünməyə başlayır. Hər bir şəxsin tər-yağ hissəjiklərinin özünə məxsus aktivləşməsi vardır. İnsan yaşa dolduqja həmin aktivləşmə zəifləyir.

Tozlar vasitəsilə tətbiq edilən metod ən geniş yayılmış fiziki metodlardan biridir. İz saxlanmış səthə toz bir neçə üsulla çəkilir. Onlardan yumşaq fırçalar (dəvə tükündən), maqnit fırçalar vasitəsi ilə və ya toz səpən jihaz vasitəsilə və s. misal qöstərmək olar.

İzlərin aşkar edilməsi üçün tozların seçilməsi iz qəbul edən obyektin rəngindən asılıdır. Belə ki, qara rəngli səthlər üçün şəffaf rəngli toz və əksinə. Bundan başqa iz saxlayan səthin relyefini də nəzərə almaq lazımdır. Belə ki, əgər səthin relyefi onda iri tozlar, hamar olduqda isə xırda tozlar tətbiq olunur. Həmçinin köhnə izlərin aşkar edilməsi üçün də xırda tozlar tətbiq olunur.

Yaş və ya nəm obyektlərin səthində isə əlbarmaq izlərini, həmin obyektin qurudulması başa çatdıqdan sonra toz vasitəsi ilə aşkar etmək olar.

Tətbiq edilən tozların tərkibi:

"Ağ qarışıq" - 8%-li oksixinolinin spirtli məhlulu ilə yuyulmuş sink oksidi (3%), qurğuşun oksidi (60%), kanifol (37%) ibarətdir.

"Qara qarışıq" - radomin 13%, kobal oksidi (60%), kanifol (27%) ibarətdir.

Obyektlərin səthində saxlanmış köhnə izləri tozlar vasitəsi ilə aşkar etmək bir az çətinlik törədir.

Əl-barmaq izlərinin aşkar edilməsində fizikikimyəvi metodların müasir imkanları.

Yod buxarları vasitəsi ilə aşkarlanma metodu. Bu metod iki əsas üsulla həyata keçirilir.

- 1. "Soyuq" üsul. Yod kristalları otaq temperaturu şəraitində buxarlanır. Bunun üçün obyektin iz saxlanmış səthi, üzərində yod kristalları səpələnmiş şüşənin səthi ilə kontaktlaşdırılır və ya hər hansı bir həjmə yerləşdirilir. Bu proses bir gün davam etməlidir.
- 2. *"İsti üsul*". Bu üsulda yod kristalların qızdırılması vasitəsilə buxarları obyektin iz

saxlanmış səthinə istiqamətləndirilir. Bu prosesin həyata keçirilməsi üçün xüsusi hazırlanmış yod trubkasından istifadə edilir. Köhnə izləri yod buxarları vasitəsi ilə aşkar etmək məqsədəmüvafiq sayılmır, çünki yod buxarları ilə aşkar edilmiş izlər müəyyən çətinlik yaradır.

Avtoradioqrafik metod (radioaktiv izotoplar vasitəsi ilə). Avtoradioqrafiya iz saxlanmış səthdə tərkibində s-14 atom birləşmələri olan formaldehid vasitəsi ilə papilyar naxışlar aşkar edilir.

Radioaktiv formaldehid rəngsiz olub xariji səthə heç bir tə'sir göstərmir və onu dəyişmir. Bu reaktivin tə'siri tərkibində alitqrup birləşməlri olan kimyəvi reaksiyalara əsaslanır.

Fiziki-kimyəvi metodlara daha bir metodu misal göstərmək olar. Ninhidrin qatışığının antranil turşusu ilə (1:1 nisbətində) 180° - 190° temperaturda qızdıraraq, iz daşıyan obyekti 5-10 saniyə müddətində buxarlanan qazın üzərinə yerləşdirilir. Obyektin üzərində olan papilyar naxışların əksləri ultra-bənövşəyi rəng alır.

Bu metodla aparılan eksperimentin nətijələri göstərir ki, həm təzə izləri, həm də köhnə izləri aşkar etmək mümkündür. Bundan başqa bu metodla iz haqqında poroskopik mə'lumat toplamaq. Tkan-parça üzərində əvvəllər başqa üsullarla aşkar edilməsi mümkün olmayan izlər aşkar oluna bilər.

Papilyar naxışların aşkar edilməsində kimyəvi metodların müasir imkanları.

Ninhidrin metodu: ninhidrin metodu ən geniş yayılmış kimyəvi metodlardan biridir. Bu metod bir neçə üsulla tətbiq edilir:

- ekspres metod, mahiyyəti aseton buxarlandıqdan sonra obyekt asetonda olan 1% mis nitrat məhlulu ilə isladılaraq, üzərinə kağız qoyub isti ütü ilə ütülənməklə iz aşkar edilir.

Ninhidrin (1,5 qr. - 100 ml asetonda və ya gümüş nitrat - 12 qr, gümüş nitrat - 1, 2 qr. Azot və sirkə turşusu - 100 ml distillə suyunda) məhlulları ilə rəngləmə.

Ninhidrindən əvvəl yod buxarları ilə izlərin aşkar edilmə metodunun aparılmasına ijazə verilir. Ninhidrin məhlulunu puverizator vasitəsi ilə tətbiq etmək daha məqsədəmüvafiq sayılır. Bu məhlulla 30-35 il tarixə malik köhnə izləri aşkar etmək mümkündür.

Bə'zən tozlarla bir neçə rəngdə naxışların əşyalar üzərindəki izləri aşkarlamaq məqsədilə lyuminessent və ya radioaktiv maddələr qatırlar. Bu məqsədlə, "ağ" və "qara" qarışıqlar da tətbiq olunur.

Azot turşusunda gümüş məhlulu vasitəsilə naxışların aşkarlanmasında həyata keçirilən reaksiya fotokimyəvi xarakter daşıyır. Bu metod tətbiq edildikdən sonra izin tərkibində olan birləşmələrin tibbi-bioloji tədqiqatı mümkün olmur.

Tkan üzərində naxışların aşkar edilməsi üçün "Tkanol" tozundan istifadə olunur.

İzlərin fiziki, kimyəvi və fiziki-kimyəvi üsulla aşkar edilməsi həm hadisə yerində, həm də laboratoriya şəraitində tətbiq oluna bilər.

Bütün tətbiq edilən metodları aşağıdakı jədvəldə göstərmək olar.

Papilyar naxışların aşkar edilməsi üçün tətbiq edilən metodların ümumi sistemi:

- a) fiziki metodlar:
- optik əlamətlərə əsaslanan lyuminissen analiz metodu;
- molekulyar əlamətlərə əsaslanan tozlarla aşkarlama metodu;
- duru boyalarla rəngləmə metodu (səth dəyişir);
- ☞ istilik keçirmə xassəyə əsaslanan terpoqrafiya metodu;
- elektrik keçirmə xassəsinə malik elektrik potensiapoqrafik metod.

Kimyəvi metodlar:

- rinhidrin məhlulu vasitəsilə;
- alloksan məhlulu vasitəsilə;
- rtanin məhlulu;
- aldenid;

Fiziki-kimyəvi metodlar:

- iz saxlanılan səthə üzvi birləşmələrin səpələnməsi;
- avtoradioqrafiya.

Əl-barmaq izlərində tər-yağ hissəjiklərinin saxlanmasına ətraf mühitin tə'siri çox böyükdür. Bunlara aiddir:

- *nəmişliyin tə'siri*. İzdə olan tər-yağ birləşmələrində yağın faizi nə qədər çox olarsa, izlər o qədər də çox saxlanılır. Belə izləri aşkar etməzdən əvvəl qurutmaq lazımdır;
- temperatur tə'siri. Papilyar naxışlar aşağı temperaturda daha yaxşı saxlanılır. Alim K.A.Kalantayevskayanın keçirdyi eksperimentə əsasən belə bir fikir irəli sürülür ki, tər-yağ birləşmələrində olan yağın komponentləri 30°S temperaturunda əriyir. Aşağı temperatur isə izlərin saxlanması ehtimalını artırır. O.Rislinq təsdiq edir ki, üzərində əl-barmaq izləri olan buza dönmüş predmetlər Sibirdə mamontlar kimi daimi saxlanıla bilər.
- *tozlu mühit*. Yüksək tozlu mühit izlərin məhv olması üçün şərait yaradır.

Papilyar naxışların aşkar edilməsində şəraitin nəzərə alınmasının əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, biz izlərin saxlanma şəraitindən asılı olaraq onların aşkar edilməsi üçün metodun seçilməsini, onların aşkar olunmasına qədər saxlanmasını və əmələgəlmə mexanizmini, bu vaxta qədər aşkar edilməməsinin səbəblərini müəyyən edirik.

<u>Mütəxəssisin və müstəntiqin izlərin aşkar</u> <u>edilməsi üçün fəaliyyəti:</u>

Biz bilirik ki, əl-barmaq izləri - görünən, az görünən və görünməyən izlərə bölünür. Əsasən latent (görünməyən izlərdən) izlərdən söhbət gedir. Latent izlərin aşkar edilməsində müstəntiqin vəya mütəxəssisin fəaliyyətini aşağıdakı mərhələlərə bölmək olar.

İlkin hazırlıq mərhələsi. Bu mərhələdə iz haqqında mə'lumat toplanılır və izin aşkar edilməsi üçün istifadə olunan texniki vasitələrin sazlığı yoxlanılır. Bütün bunlar nəzərə alınaraq, mütəxəssis - daktiloskopun də'vət olunması məsələsi həll olunur.

Hadisənin baş verdiyi yerdə hazırlıq davam edir. Burda hazırlıq tədbirlərinin birinjisi iş yerinin təşkili, izlərin aşkar və qeyd edilməsi üçün istifadə olunan vasitələrin hazırlanması və onların iş vəziyyətinə gətirilməsi, ikinjisi həmin latent izləri mənfi tə'sirlərdən qorumaq, üçünjüsü isə hadisə yerində yerləşən predmetlərin öyrənilməsinin ardıjıllığı dairəsini müəyyənləşdirmək (hadisə yerində meyit, onda əvvəljədən meyitin ətrafında yerləşən predmetlərin üzərində latent izlərin aşkar edilməsi üçün tədbirlər görülür).

Sonrakı mərhələ fikri **modelləşmə mərhələsi** adlanır:

- ☞ güman olunan iz saxlayan obyekt analiz olunur (dəri hissəsi);
- Fiz qoyan obyekti təhlil edərkən, obyektin səthini, izlərin relyefini və s. nəzərə almaq lazımdır.

Predmet modelləşmə mərhələsi: Aşkarlama prosesi.

Analitik mərhələ: Müəyyən nətijəni əldə etdikdən sonra əldə düzgün təhlil etmək.

Nətijələrin qeyd olunması mərhələsi: hadisə yerinə baxış protokolunda öz əksini tapmalıdır.

Latent papilyar naxışların aşkar edilməsində ekspert fəaliyyəti.

Hazırlıq mərhələsi:

- ☞ ilkin hazırlığın keçirilməsi;
- ekspert qarşısında duran vəzifələri müəyyən etmək;
- ☞ jinayət işinin tədqiqat predmetinə aid olan materialları ilə eksperti tanış etmək;
- Füzərində izlər olan predmeti ekspert müayinəsindən keçirmək.

Fikri modelləşmə mərhələsi:

- ø obyekt üzərində saxlanmış papilyar naxışların və onların saxlanma müddətinin təhlili;
- papilyar naxışların dəyişilməsinə tə'sir göstərən faktorları tə'yin etmək;
- ☞ papilyar naxışların aşkar edilməsi metodunun seçilməsi.

Predmet modelləşmə mərhələsi: əgər ekspert tədqiqatına qədər latent izlər aşkar olunmayıbsa;

iz haqqında mə'lumatlar toplamaq və onların aşkar edilməsini modelləşdirmək;

- ☞ latent papilyar naxışların aşkar edilməsi üçün ekspres-analiz metodu tətbiq etmək;
- ☞ tədqiq olunan izlərin aşkar etmə modelinin alınması;
- ☞ izlərin aşkar olunma qabiliyyətini müqayisə etmək;
- * əgər aşkar edilmiş izlər gələjək tədqiqatlar üçün kifayətdirsə, onda onları protokolda qeyd etmək;
- əgər aşkar edilmiş izlər gələjək tədqiqatlar üçün bəs deyilsə, onda bu prosesi davam etdirmək.

Analitik mərhələ:

- Flatent izlərin aşkar və qeyd edilməsinin müsbət nətijəsini əsaslandırmaq;
- remenfi netijeleri tehlil edib, xüsusi biliklerin ekspert formasında davam etdirilmesini esaslandırmaq.

Nətijələrin qeyd edilməsi mərhələsi:

- alınmış nətijələri hadisə yerinin və ya digər istintaq hərəkətinin protokolunda qeyd etmək.

3. POROSKOPİK VƏ MƏHKƏMƏ-BİOLoji EKSPERTİZALAR. BAMTAZAR POSTULATLARI. POROSKOPİK EKSPERTİZANIN ƏSASLARI.

Papilyar naxışların morfologiyasından bizə aydın olur ki, papilyar xətlərdən başqa, tər vəzijiklərinə əsasən (məməjik "porı") eyniləşdirmə aparmaq mümkündür. Çox hallarda papilyar

naxışların elementlərinə əsasən ekspertiza aparmaq mümkün olmur, onda çox hallarda tər vəzijiklərin boşluqlarının formasına görə ekspertiza aparmaq mümkün olur. Bunun əsasını görkəmli kriminalist E.Lokar qoymuşdur. Poroskopiya haqqında bir çox mə'lumatlar "Rukovodstvo po kriminalistike" kitabında verilmişdir. Lokar porların anatomik quruluşuna əsaslanaraq öz eksperimental tədqiqatlarında onların da fərdilik və davamlılıq xassəsini sübuta yetirmişidr.

Poroskopik ekspertiza da daktiloskopik ekspertiza kimi bir neçə mərhələyə bölünür. mərhələsində iz saxlanılan obyekt öyrənilib və sonradan izin saxlanma müddəti müəyyənləşdirilir. Poroskopik ekspertiza vəzijiklərin şəkli 25-30 dəfə böyüydülərək, 75° işıq bujağı altında çəkilir. Daktiloskopik ekspertizadan fərqli olaraq poroskopik ekspertizada müqayisəli tədqiqat üçün nümunələr başqa üsulla götürülür. Nümunə iki dəfə: əl yuyulmazdan əvvəl və əl yuyulduqdan sonra götürülür. Əl-barmaq izlərinin nümunələri götürüldükdə barmaqlar çevrilmir, sadəjə olaraq kağıza sıxılır. Sıxmanı azaltmaq və çoxaltmaq da olar. Bütün bunlar protokolda öz əksini tapmalıdır.

Müqayisəli tədqiqata başlamazdan əvvəl ekspert hadisə yerindən götürülmüş əl-barmaq izlərində tər vəzijiklərinin müəyyən edilməsi üçün papilyar xətləri öyrənir. Əlin zonası papilyar naxışların strukturuna görə müəyyən edilir. Əgər sahəni müəyyənləşdirmək mümkün deyilsə, onda

əsas iz nümunələrlə hissə-hissə yoxlanılır. Əgər izdə element əlamətləri yoxdursa, onda papilyar xətlərin xüsusiyyətləri, eni nəzərə alınır. vəzijiklərin tədqiqində ekspert kəmiyyət keyfiyyət əlamətlərinə xüsusilə fikir verir. Keyfiyyət göstərijilərinə vəzinin forması, boşluğun dairəsi, onların bir-birinə nisbətən yerləşməsi, 1,5 mm sahədə onların sayı (hansı ki, 1,8-ə qədər ola bilər) daxildir. Tər vəzijiklərinin boşluqlarının diametri 0,025-dən 0,037 mm-ə gədər ola bilər. Kənar və bazis zonalarından fərqli olaraq mərkəz xətlərdə tər vəzijikləri daha aydın görünür. Birbirinin yanında yerləşən vəzijiklərin mərkəzləri arasında olan məsafə 0.037-dən - 2.0 mm gədər olur. Bütün bu əlamətlər müəyyən edilir və müqayisə edildikdən sonra ekspert rə'yi formalaşır.

Tər-yağ hissəjiklərinin tibbi-bioloji ekspertizası.

Tibbi-bioloji ekspertiza müstəqil ekspertiza tər-yağ hissəjiklərinin tədaiaində da. olsa daktiloskopik ekspertizanın metodlarından istifadə edilir. Çox illər ərzində tər-yağ hissəjiklərinin anjaq papilyar naxışların əks olunma vasitəsi kimi qiymətləndirilib. Lakin tədqiqatçı M.S.Sivirski ki, absorbesin metodu ilə aöstərdi əsasən AVO hissəjiklərinə sistemi əsasında müəyyənləşdirmək grupunu insanın gan Sivirskinin apardığı tədqiqatların mümkündür. nətijələrini yapon alimləri İ.İtayama və T.Otakada 1975-ji ildə təsdiq etmişlər. Jinayətin istintaqında hissəjiklərinin tər-yağ əsasən insanın gan

qrupunun müəyyən edilməsi iki zəruriyyətdən irəli gəlir.

Hadisə yerinə baxış zamanı sürtünmüş barmaq izləri və ya götürülmüş barmaq izləri eyniləşdirmə prosesi üçün yararlı olmadıqda və poroskopik ekspertizanın keçirilməsi də qeyrimümkün olduqda, tibbi-bioloji ekspertiza üçün götürülən əl-barmaq izlərinə bir neçə tələb irəli sürülür:

- a) əl-barmaq izlərini iz saxlayan obyektlə bir yerdə götürmək;
- b) əgər birinji variant mümkün deyilsə, onda "Prena" tipli yapışqan lentə və ya daktiloskopik lentə köçürülür, izlərin şəkli çəkildikdən sonra məhkəmə tibbi laboratoriyada, lentdən tibbi kolodiy vasitəsi ilə tər-yağ hissəjikləri götürülür;
- v) sürtünmüş, az görünən, görünən izləri də bilavasitə hadisə yerində tibbi kolodiy vasitəsi ilə götürmək olar;
- q) izləri köçürəndə, iz köçən obyektə başqa şəxslərin əl-barmaq izlərinin saxlanması ehtimalını aradan qaldırmaq obyektiv nətijələrə səbəb ola bilər.

Bundan başqa tər-yağ hissəjiklərinin tərkibində olan zülallar və karbohidratlar insanın xəstəliyi, xüsusilə diabet haqqında mə'lumat verir. Bu da müstəqil elmi-tədqiqat sahəsi olur. Tər-yağ hissəjiklərində olan mikrob florası da eyniləşdirmə üçün istifadə oluna bilər.

BOLTAZAR POSTULATLARI (SƏHVLƏRƏ YANAŞMA VƏ ONLARIN METODOLOGİYASI).

Bir çox dövlətlərin təjrübəsində geniş istifadə edilən, daktiloskopik eyniləşdirmə standartları sistemi ilk dəfə 1911-ji ildə fransız kriminalisti boltazar tərəfindən tətbiq edilmişdir. Bu, demək olar ki, statistik daktiloskopiyada ilk səhifəni açdı.

Boltazarın bazis ideyası ondan ibarət idi ki, eyniləşdirmə zamanı izdə və əksdə o qədər detallar üst-üstə düşməlidir ki, bu zaman bizim planetimizdə yaşayan bütün şəxslərin analoji papillyar naxışlarının məjmusundan orta statistik papilyar naxışı (onun xüsusi əlamətlərini) ayırmaq imkanı olsun.

Bu vəzifənin öhdəsindən gəlmək üçün papilyar naxışların formalaşdırılmış təsviri üsullarının müəyyən olunması və bunlara müəyyən riyazi (ehtimal) yanaşma tətbiq etmək zəruriyyəti yaranmışdı. Bu məqsədlə boltazar çox kobud modeldən istifadə etdi. O. əl-barmağın (dırnag hissənin əks-ovuj hissəsinin papillyar naxışların əkslərini damaya 100 (10x10mm) bölərək, aşağıda göstərilən postulatlardan irəli gələn abstrakt (müjərrəd) hesablamalar həyata keçirdi:

- 1. Jəmi dörd tip detal mövjuddur xətlərin başlanğıjı və sonu, birləşmələr və ayırmalar.
 - 2. Hər bir detalın bir damaya düşməsi eyni ehtimala malikdir.
 - 3. Hər damaya anjaq bir detal düşə bilər.

Postulatların düzgün olmasını nəzərə alsaq, onda hər detalla rastlaşma tezliyi 1/4-ə bərabər olar. Deməli, bir detal kifayət edir ki, dörd insandan birini orta statistik diferensasiya (ayırmaq) etmək mümkün olsun. (2 detal üzrə 16 insandan birinin diferensasiyası mümkündür və s.).

Sonrakı riyazi hesablamalar göstərdi ki, konkret subyekti planetimizin bütün əhalisi arasında fərqləndirmək üçün (o zaman yer kürəsində təqribən 2 milyard insan və ya 20 milyard əl-barmaq naxışları nəzərə alınaraq) orta statistik 17 detaldan az olmayaraq xüsusi əlamətin müəyyən edilməsi zəruridir) 1/4-dün 17 misli 1/17. 179869184 bərabərdir, yə'ni (1)17-179869184).

Lakin Boltazar belə hesab edirdi ki, bu rəgəm 12-yədək endirilə bilər. Belə ki, yoxlanılan şəxs (şübhə edilən şəxs) hər hansı məhdud joğrafi 1/16.777,216-va (1/4-ün 12 misli ərazidə bərabərdir ki, bu da 1,6 min insandır) yaşayır ki, bu da rastlaşma ehtimalını azaldır. Beləliklə, bundan sonra 12 (detal) daktiloskopiyada klassik rəgəm kimi qəbul edilmiş və "Boltazar rəqəmi" adlanaraq indiyədək bir çox dövlətlərdə aparılan daktiloskopik ekspertizalarda nəzərə alınır. Bu, həm də bir çox kriminalistlər üçün "psixoloji hədd" rolunu oynamağa başladı. Bir qrup kriminalistlər bu rəgəmlərin yaranması mahiyyətini dərk etmədən onların azaldılmasını, digərləri isə əksinə, artırılıb 16-va çatdırılmasını təklif edirdilər mə'nasında papilyar xətlərin başlanğıjı və sonu,

körpüjüklər, qarmaqlar və s.xüsusi əlamətlər başa düşülür). Məsamələr və papillyar xətlərin sərhədlərinin xüsusiyyətləri (mikrodetallar) burda nəzərdə tutulmur (1968-ji ildə SSRİ Ümumittifaq Məhkəmə Ekspertizaları Elmi-Tədqiqat İnstitutunda daktiloskopik eyniləş-dirmə standartlarının elmi əsaslılığının müəyyən edilməsi üzrə tədqiqatlar keçirilmişdir. Bu tədqiqatlar boltazar postulatlarının analizi ilə başlanılmışdır.

BOLTAZARIN I POSTULATININ TƏHLİLİ (ANALİZİ)

Boltazarın i postulatı detalların sayı ilə bağlıdır. Boltazara görə bunlar 4-dür (xətlərin başlanğıjı və sonu, ayrılmalar və birləşmələr). Obyektlərin təsvirində sadələşdirilmələrə yol verilə bilər. Buna görə də, məsələn, başlanğıja və sona malik sahə kimi baxmaq olar. Gözjüyü 2 yerə "ayıraraq", ayrı-ayrı 2 detal kimi (yanaşı yerləşən ayrılma və birləşmə elementi) təsvir etmək olar.

Boltazarın I postulatının məntiqi təhlilində, bir çox ziddiyyətlər mövjuddur. Məsələn, papilyar naxışların elementi olan "nöqtə" digər heç bir postulatlarda öz əksini tapmalıdır. Deməli, anjaq 4 növ detalların mövjudluğu dəqiq deyildir. Bu da onun I postulatının düzgünlüyünü şübhə altına alır (naxışlarda Boltazarın I postulatında göstərilən digər növ detallar da tapmaq olar, məs.; xəttin əyriliyi və s.).

Təjrübədə papilyar naxışların təsnifləşdiriji sistemləri 4 yox, 18-dən çoxdur.

BOLTAZARI 2-Jİ POSTULATININ TƏHLİLİ (ANALİZİ).

2-ji postulatda göstərilir ki, papillyar naxışın hər hansı müəyyən sahəsində detalların aşkar olunması eyni ehtimala malikdir (eyni dərəjədə mümkündür). Deməli, 4 növ detalın mövjudluğu şəraitində rastlaşma ehtimalı 1/4 nisbətinə bərabərdir.

Bu postulat dünyanın bir çox ölkələrində çoxsaylı tədqiqatlarla inkar edilmişdir. Papilyar naxışların detalları ilə rastlaşma ehtimalı eyni deyildir. Bu rəqəmlər arasında çox kəskin fərq hiss olunur. Məsələn, yuxarıda adı çəkilən institutda aparılan tədqiqatlar nətijəsində xətlərin ayrılmaları detalı 0,13974, qarmaqjıqlar isə 0,01375 dəfə müəyyən edilmişdir. Deməli, qarmaqjıqlara xətlərin ayrılmalarına nisbətən 10 dəfə az rast gəlinmişdir. Mə'lumdur ki, eyniləşdirmə üçün xətt ayrılmalarına nisbətən az qarmaqjıqlar tələb olunur.

Boltazarın 2-ji postulatının inkar edilməsindən vajib metodoloji nətijə çıxarıla bilər: detallarla rastlaşma ehtimalı müxtəlifdir, bunu universal bir rəqəmlə müəyyən etmək mümkün deyil.

Bu postulatı yoxlamaq üçün 50 ədəd əlbarmaq əkslərində hər biri 100 detaldan ibarət kvadratlar çəkilir (bunu boltazar etdiyi kimi, "hər damada bir detal" postulatı üzrə) və hər bir damada aşkar edilən detalların statistik hesablanması aparılır. Boltazarın israr etdiyi kimi, "bir damada anjaq bir detal yerləşir" fikrinin reallıqdan uzaq olması müəyyən edilir. Belə ki, bu tədqiqat zamanı müəyyən edildi ki, anjaq 35% damalarda i detal, 15% damalarda 2-dən 5-ə qədər detal aşkar olundu. Ən başlıjası isə ondan ibarət idi ki, 50% damalarda heç bir detal yox idi, onlar boş qalmışdı.

Beləliklə, bu təhlillər nətijəsində hər üç postulat özündə kobud səhvlər birləşdirir və papilyar naxışların eyniləşdirilməsi üçün riyazi modelin əsası ola bilməz.

ƏDƏBİYYAT:

- 1. Azərbayjan Respublikası JPM.
- 2. Azərbayjan Respublikası DİN-in 1993-jü il 212 və 92 saylı əmrləri.
- 3. F.M.Javadov, E.M.Əfəndiyev "Məhkəmə ekspertizası qarşısında qoyulan sualların nümunəvi siyahısı. Bakı, 1998.
- 4. L.Q.Gdcubov i dr. "Statistiçeskaə daktiloskopiə". Moskva, 1999. Qlavı 1-4.
- 5. E.R.Rossinskaə "Sudebnaə gkspertiza". Moskva, 1996, str. 82-84.
- 6. Q.A.Samaylov i dr. "Kriminalistiçeskaə gkspertiza", vıpusk VI. Moskva, 1968, str. 28-93.

- 7. B.İ.Şevçenko i dr. "Kriminalistiçeskaə texnika". Moskva, 1959, str. 193-198.
- 8. V.E.Eornukov i dr. "Daktiloskopiçeskaə gkspertiza". Krasnoərsk, 1990, qlavı I, III, IV, IX, X, XI, XIII.
- 9. N.Q.Malandin "Daktiloskopia". Saratov, 1967.
- 10. R.Ə.Rəsulov "Jinayətkarların tapılıb ifşa edilməsində əl-barmaq izlərinin rolu". curnal "Qanunçuluq". Bakı, 1997.
- 11. R.Ə.Əliyev və b. "Müstəntiqin kriminalistik mə'lumat kitabı". I hissə, Bakı, 1998, səh. 191-226.
- Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında Azərbayjan Respublikasının qanunu". 17 noyabr 1999-ju il.
- 13. B.M.Kamarisü "Daktiloskopiçeskaə indentifikaüiə na rasstoənii". Moskva, 1937.

Mövzu № 8: *Məhkəmə-ballistika* ekspertizası.

MÜHAZİRƏNİN PLANI:

- 1. Məhkəmə-ballistika ekspertizasının anlayışı və obyektləri. Bu növ ekspertizala həll edilən ekspert diaqnostik məsələlər.
- 2. Məhkəmə-ballistika ekspertizasında həll edilən suallar və tədqiqat metodları.
- 3. Məhkəmə-partlayış-texniki ekspertiza.
- 4. Soyuq silahların ekspertizası.

1. MƏHKƏMƏ BALLİSTİKA EKSPERTİZASININ ANLAYIŞI VƏ OBYEKTLƏRİ, BU NÖV EKSPERTİZADA EKSPERT DİAQNOSTİK MƏSƏLƏLƏR.

İstintaq prosesində ən geniş tə'yin olunan ekspertiza növlərindən biri də ballistik ekspertizadır.

Jinayət işləri üzrə tə'yin olunan ballistik ekspertizanın əsas vəzifələrinə aiddir: silahın növünü, modelini və çapını tə'yin etmək; atılmış giliz və gülləyə görə onun növünü və sistemini tə'yin etmək; silahın atəş açma üçün yararlı olması; odlu silahın tətbiq edilməsi ilə əlaqədar bir sıra halları müəyyən etmək; patronun, güllənin, gilizin, mərminin eyni növə aid olub olmamasını tə'yin emək; atəş açmada hədəfin və silahın qarşılıqlı münasibəti; atəş izinə (xəsarət, zədə) əsasən atəş açanın yerinin müəyyən edilməsi, müəyyən hissəsinin odlu silaha aid olub olmamasını tə'yin etmək və i.a.

Ballistik ekspertizanın obyektlərinə aiddir:

- Fodlu silahlar, ona aid ayrı-ayrı hissələr, mexanizmlər və döyüş sursatları (giliz, güllə, mərmi, tıxaj, piston, karteç);
- atəş izləri (zədələnmiş maneələrdə və xəsarət almış şəxslərdə);
- atəşin baş verdiyi hadisə yerində maddi şəraitin elementləri;
- Baxış protokolları, hadisə yerindən götürülmüş maddi sübutlar, sxemlər, fotoşəkillər, məhkəmə-tibbi ekspertizanın rə'yi.
 - yerində tapılmış giliz və güllələrdən başqa, atəs açılması güman edilən silah da göndərilir. Bundan başqa imkan dairəsində eksperimental atəş üçün ekspertə həmin markadan, növdən və nümunədən patron təqdim edilir. Ekspertə göndərilən silahı sökmək və yığmaq olmaz. Anjaq nadir hallarda, əgər silahın lülə kanalının səthi korroziyaya uğrayırsa, onda lülə kanalının səthi ağ parça ilə təmizlənir və hansı ardıjıllıqla təmizlənibsə parçalar ağ kağıza bükülərək o ardıjılıqla nömrələnir qablaşdırılır. Bundan sonra silahın lülə kanalı yağlanır. Təmizlənmədə istifadə olunan əski parçaları gələjəkdə atəşin vaxtını və i.a. başqa məsələlərin həlli üçün istifadə oluna bilər.

- Ekspertə göndərilən odlu silah əvvəljə zərəsizləşdirilir. Zəruri hallarda bu, mütəxəssisin köməyi ilə həyata keçirilir. Silahın lülə kəsiyi arxa və qabaq tərəfdən kağızla və ya tıxajla bağlanır. Ondan sonra silah kağıza və ya polietilen torbaya qablaşdırılaraq, fanerdən və ya başqa materialdan hazırlanmış qutuya kip qoyularaq qablaşdırılır.
- Əgər silahın üzərində əl-barmaq izləri saxlanıbsa, onda həmin sahə heç nəyə toxunmamalıdır. Qablaşdırılan yerdə silah hərəkətsiz olmalıdır.
- Ekspertə, silahın hansı şəraitdə saxlanması, neçə dəfə və harda atəş açılması haqqında mə'lumat vermək məqsədə müvafiqdir. Bu mə'lumatları dindirmə, hadisə yerinə baxış və başqa istintaq hərəkətləri nətijəsində əldə etmək olar. Həmçinin silahın təmizlənməsi vaxtı və üsulu haqqında da mə'lumat vermək lazımdır.
- Patronlar, gilizlər, güllələr, tıxajlar və kartejlər ayrı-ayrılıqda qablaşdırılaraq, nömrələnib zərfə və ya qutuya yığılır.
- Qablaşdırılmış kağız və qutu üzərində predmetin adı, götürüldüyü tarix və yeri göstərməklə lazımi qeydlər aparılır. Qutu bağlanır və möhürlənir.

- Yaş predmetlər ekspertizaya göndərilməzdən əvvəl otaq temperaturu şəraitində qurudulur.
- Odlu silahlar ekspertizaya onun hadisə yerində aşkar edildiyi vəziyyətdə təqdim olunur. Silahı sökmək və yığmaq olmaz, əgər təhlükəsizliyi tə'min etmək məqsədi ilə silah zərərsizləşdirilərsə, onda silahın hansı vəziyyətdə olmasını, onun istiqaməti, silahda olan patronlar, onun döyüş vəziyyətində olması kimi sair əlamətlər protokolda qeyd olunmalıdır.
- Əgər revolver markalı tapançanın barabanında atılmış giliz varsa, onların barabandan çıxarılması qadağandır.
- Əgər jinayət işinin istintaqında, odlu silahın tətiyinə tə'sir göstərmədən ondan atəş açmanın mümkün olub-olmaması məsələsini həll etmək lazım gələrsə, belə hallarda silahın hər hansı bir mexanizminin sökülməsi qəti qadağandır.
- Hamar lüləli ov silahlarının və ona aid sursatların ekspert tədqiqini müvəffəqiyyətlə həyata keçirmək üçün ekspertə mərmini, karteçi və i.a. təqdim etmək lazımdır.
- Sürtünmənin kənar hissəjiklərinin düşməsinin qarşısını almaq məqsədilə üzərində atəş izləri olan predmetlər ayrıayrı qablaşdırılır. Odlu silahın tətbiqi nətijəsində paltar üzərində atəşin giriş və

- çıxış zonaları 30x30 sm ölçülü parça ilə tikilir
- Qeyd etmək istərdim ki, atəş açanın əllərində atəş izləri çox az müddətdə qalır. Bir qaydada olaraq həmin şəxs əllərini yuyub qurudandan sonra onlar itir.
- Ballistik ekspertizanın keçirilməsi ümumi sərt ekspert tərəfindən alınmasıdır. eksperimental nümunənin Eksperimental nümunənin alınması üçün ekspertə konkret silah nümunəsi, zədələnmiş predmet, hadisə yerində aşkar edilmiş və götürülmüş patron, həm də odlu silahın və ona aid olan döyüş sursatlarının hazırlanması üçün istifadə edilən alətlər və texniki vasitələr təqdim edilməlidir.

P

Məhkəmə-ballistik ekspert-kriminalistik diaqnozlaşdırmanın predemeti olan hallar öyrənilən obyektin xassələrindən və konkret şəraitin xarakterindən asılı olaraq ümumi şəkildə dörd istiqamət üzrə qruplaşdırıla bilər:

- a) daxili: obyektin xüsusiyyətləri və vəziyyəti;
- b) zahiri şərait halları: zaman, məkan, şərait və s.
- v) proseslərin yaranması və getməsi mexanizmi, obyektlərin öz aralarında qarşılıqlı tə'siri, subyekt-obyekt sistemində hərəkət.

Bu zaman qrupların hər birində səbəb-nətijə əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsi baş verir. Əgər obyektin vəziyyətinin dəyişməsi tədqiq olunursa, bu dəyişikliklərin səbəbi müəyyənləşdirilməlidir; nətijələr öyrəniləndə isə onların yaranma səbəbləri araşdırılmalıdır və s.

q) obyektlərin (hadisələrin, hərəkətlərin) qarşılıqlı münasibətlərinin tədqiqi, subyektin hərəkətlərinin müəyyən qaydalara uyğunluğu.

Məhkəmə-ballistik ekspert diagnozlaşdırılmasında göstərilən dörd istigamət, diagnozlaşdırma zamanı öyrənilən obyektin növündən asılı olaraq detallaşdırıla bilər. Belə həll edilən məsələləri araşdırılan yanaşma birbaşa əlaqələndirməyə imkan verir. obyektlə Burda informasiyanın ötürülməsi üsulu ikinji dərəjəli əhəmiyyətə məsələnin malikdir və qoyuluşu zamanı nəzərə alınmalıdır.

Aşağıda məhkəmə-ballistik ekspertizaların bütün növlərinə aid diaqnostik məsələlər göstərilmişdir ki, bu da diaqnostik xarakterli ballistik tədqiqatlar haqqında daha tam təsəvvür yaratmağa imkan verir:

1. Obyektin bilavasitə öyrənilərkən onun xüsusiyyətlərinin və vəziyyətinin ekspert kriminalistik diqnostikası:

1.1. Obyektin müəyyən xarakteristikalara uyğunluğunu müəyyənləş-dirmək məqsədilə onun

xassələrinin və əlamətlərinin tədqiqi. Məsələn: təqdim edilmiş predmet odlu silahdırmı?

1.2. Obyektin faktiki vəziyyətinin ilkin vəziyyətdən və ya verilmiş xarakteristikalardan hər hansı kənara çıxmaların mövjudluğunun müəyyənləşdirilməsi.

Məsələn: təqdim edilmiş silah sazdırmı, atəş açmaq üçün yararlıdırmı?

1.3. Obyektin ilkin vəziyyətinin müəyyənləşdirilməsi.

Məsələn: tapançanın üstündəki nömrə dəyişdirilmişdirmi, dəyişdirilibsə, onda ilkin nömrə nejə olmuşdur?

1.4. Obyektin xassələrinin (vəziyyətinin) dəyişməsi səbəblərinin və şəraitinin müəyyənləşdirilməsi.

Məsələn: təqdim edilmiş tüfəngdən tətiyi çəkmədən atəş atmanın texniki səbəbi nədir?

2. <u>Obyektin əksləri üzrə onun</u> <u>xüsusiyyətlərinin və vəziyyətinin diaqnostik</u> öyrənilməsi:

2.1. İzin mövjudluğunun və onun informativlik dərəjəsinin müəyyənləşdirilməsi.

Məsələn: obyektlərin üzərində onların dəstdə (komplektdə) birgə istifadə edilməsi əlamətləri varmı (məsələn, avtomat, onun darağı və süngübiçaq)?

2.2. Obyektin əksinin yaranması anında onun xüsusiyyətlərinin və vəziyyətinin müəyyənləşdirilməsi.

Məsələn: meyitin bədənindən çıxarılmış güllənin atıldığı silahın lüləsi nə qədər yeyilmişdir?

2.3. Obyektin əksdə qeydə alınmış xüsusiyyətlərinin dəyişməsinin səbəbinin müəyyən edilməsi.

Məsələn: obyekt üzərində aşkar edimiş atəşin tətbiqi izlərində 1 №-li və 2 №-li izlərdə müşahidə edilən sistematik fərqlərin səbəbi nədir?

3. <u>Hərəkətin, hadisənin öyrənilməsi əsasında</u> <u>kriminal şəraitin bütövlükdə və ya onun ayrıayrı ünsürlərinin (mərhələlərinin) kompleks diaqnozlaşdırılması (situasion diaqnozlaşdırma).</u>

3.1. Nətijələrinə (əkslərinə) görə hadisənin mexanizmi və halları haqqında mühakimə yürütmək imkanının müəyyən edilməsi.

Məsələn: obyektin səthində qeydə alınmış izlərə görə güllənin uçuş istiqamətini və görüşmə bujağını müəyyənləşdirmək olarmı?

3.2. Hadisənin mexanizminin konkret mərhələsinin müəyyən edilməsi.

Məsələn: atəş hansı tərəfdən açılmışdır?

3.3. Bütövlükdə hadisənin mexanizminin aşkar edilməsi.

Məsələn: hadisə yerindəki və obyekt üzərindəki izlər üzrə atəşin açıldığı istiqamət, güllə

və obyektin toqquşduğu yeri, hansı hissələrin təmasda olmasını, toqquşmadan sonra yerlərinin nejə dəyişdiklərinin (rikomet) müəyyənləşdirilməsi mümkündürmü?

3.4. Hərəkət vaxtının (dövrünün), hərəkətlərinin xronoloji ardıjıllığının müəyyən edilməsi.

Məsələn: əllə doldurulan ov karabinindən üç dəfə atəş açmaq üçün nə qədər vaxt tələb olunur?

- 3.5. Hərəkət yerinin müəyyən edilməsi, onun lokallaşdırılması.
- 3.6. Hadisə iştirakçılarının olduqları yerlərin, onların qarşılıqlı vəziyyətinin müəyyənləşdirilməsi.

Məsələn: atəş açılan anda atəş açanla zərərçəkənin qarşılıqlı vəziyyəti nejə olmuşdur?

3.7. Hadisənin səbəbinin müəyyənləşdirilməsi.

Məsələn: lülə kanalının partlamasının səbəbi nədir?

3.8. Hadisənin baş verdiyi (səbəbin tə'sir etdiyi) şəraitin müəyyənləşdirilməsi.

Məsələn: Əldədüzəlmə partlayıjı qurğudan istifadə edərkən, partlayışın tə'sirinin güjlənməsinə hansı şərait imkan vermişdir?

4. <u>Hadisələrin, hərəkətlərin səbəbli əlaqəsinin</u> <u>müəyyən edilməsi.</u>

4.1. Mə'lum hadisə ilə baş vermiş nətijələr arasında səbəbli əlaqənin müəyyənləşdirilməsi;

Məsələn: atəşin açılması silahda olmuş nasasızlıqla səbəbli əlaqədədirmi?

4.2. Səbəbin (namə'lum hadisənin) mə'lum nətijəyə görə müəyyənləşdirilməsi.

Məsələn: hamarlüləli qoşalülə ov tüfəngində lülənin partlamasının səbəbi nədir?

4.3. Mə'lum hərəkətin (mə'lum səbəbin) mümkün ola biləjək nətijələrinin müəyyənləşdirilməsi.

Məsələn: müəyyən yerdə qoyulmuş əldədüzəlmə partlayıjı qurğu zərərsizləşdirilməsəydi, partlayışın güjü və dağıdıjı tə'siri nejə olardı?

- 4.4. Hərəkətlərin müəyyən şəraitdə müəyyən üsulla ijrasının mümkünlüyünün, müəyyən şəraitdə izlərin yaranmasının mümkünlüyünün müəyyənləşdirilməsi.
- 4.5. Hərəkətin xüsusi qaydaları (tə'limatlara, göstərişlərə) uyğunluğunun (uyğunsuzluğunun) müəyyənləşdirilməsi.

Məsələn: silahın saxlanılması şəraiti müəyyən edilmiş qaydalara uyğun olaraq nejə olmalıdır?

Yuxarıda göstərilmiş məhkəmə-ballistik diaqnostik ekspert məsələləri bir qədər şərh tələb edir. Obyektin xüsusiyyətlərinin və vəziyyətinin təhlili ilə bağlı məsələlər ekspertin bilavasitə obyektin özünü, yaxud onun əksini öyrənməsindən asılı olaraq bölünür. Bunu onunla izah etmək olar ki, obyektin əksinə görə onun xüsusiyyətlərini və vəziyyətini öyrənərkən ekspert bə'zən əlamətlərini

dəyişmiş ifadəsi ilə qarşılaşmır, onların bir hissəsi neqativ forma almış (qabarıq, səthi batmışdır və əksinə), bir hissəsi isə əks olunmamışdır və s. Bütün bunlar diaqnostik məsələnin həllini başqa müstəviyə keçirir, məsələni həll etməzdən əvvəl informasiya dəyişikliyini və itkisinin böyük olubolmadığını müəyyənləşdirmək lazımdır.

2. MƏHKƏMƏ-BALLİSTİK EKSPERTİZADA HƏLL EDİLƏN SUALLAR VƏ TƏDQİQAT METODLARI:

- a) Odlu silahların tətbiqi izləri.
- v) atəş məsafəsinin və silahın növünün atəşin tətbiqi

izlərinə görə müəyyən edilməsi metodları.

a) Odlu silahların tətbiqi izləri.

Ballistik ekspertizanın obyektindən asılı olaraq o, müxtəlif xarakterli sualları həll edə bilər. Onların arasında aşağıdakıları ayırmaq olar.

Silahın tədqiqində həll edilməsi tələb olunan diaqnostik xarakterli suallar:

- 1. Təqdim edilmiş predmet odlu silaha aiddirmi?
- 2. Təqdim edilmiş odlu silah hansı növ modelə aiddir? Onun çapı nejədir?
- 3. Odlu silahın hissəsi və ya detalı odlu silahların hansı növünə, nümunəsinə (modelinə) aiddir?
- 4. Təqdim edilmiş silah sazdırmı və atəş açma üçün yararlıdırmı? Əgər nasazdırsa, onda onun səbəbi, əmələ gəlmə təbiəti və silahın istifadə olunması imkanına tə'siri ola bilərdimi?
- 5. Təqdim edilmiş silah və ya onun hissələri hansı üsulla hazırlanıb (zavodda, əldə hazırlanma və ya kustar)?
- 6. Təqdim edilmiş silah növündən tətiyə tə'sir göstərmədən atəş açmaq mümkündürmü?
- 7. Təqdim edilmiş silahdan müəyyən çaplı döyüş sursatı ilə atəş açmaq mümkündürmü? Hamarlüləli silahdan axırınjı atəş hansı sursatdan istifadə etməklə atılıb (güllə, karteç, mərmi)?
- 8. Təqdim edilmiş silahdan son təmizləmədən sonra atəş açılıbmı? Axırınjı atəşdən sonra lülə kanalı yağlanıbmı, əgər olubsa, onda hansı sürtgü yağı ilə?
- 9. Atəş açılmış patron hansı növ barıt, piston və güllə (örtüklü güllə, örtüksüz, yarımörtüklü, karteç, mərmi) ilə doldurulub?
- 10. Silah (mərmi) lüləsinin partlamasının səbəbi nədir? Belə hallarda ekspertə silah, atəşdə istifadə edilən patronların nümunələrini və atəşə

qədər lülə kanalında yerləşməsi güman edilən predmetlər təqdim olunmalıdır.

11. Axırınjı atəşdən nə qədər vaxt keçib?

Ekspert tərəfindən bu suala javab verilməsi üçün möhkəm elmi əsas yoxdur. Bu sual həmişə atəşdən sonra lülə kanalında olan spesifik iyə, həmin kanalın səthində olan qatların rəngi, kimyəvi tərkibi, daxili səthlərdə olan korroziyanın əlamətlərinə görə dəqiqliklə ekspert tərəfindən müəyyənləş-dirilir.

- 12. Təqdim edilmiş silah hansı üsulla hazırlanıb (kustar və ya zavodda).
- 13. Tədqiqat üçün təqdim edilmiş detal, təqdim edilmiş silahın hissəsidirmi (məsələn, 8446 saylı "TT" tapançası)?
- 14. Bu üzlük, tədqiqata təqdim edilmiş silahın saxlanması üçün istifadə olunubmu?
- 15. Əldə düzəlmə ٧ə va sənavedə dəyişdirilmiş hazırlanmış, quruluşu silahın hazırlanmasında Və ya hissələrinin dəyişdirilməsində hansı materiallar, predmetlər, alətlər və texniki vasitələrdən istifadə olunub? Silahı düzəldən və yenidən hazırlayan şəxsin peşə vərdişinin dərəjəsini müəyyən etmək mümkündürmü?

Silahın tədqiqində eyniləşdirmə xarakterli suallar:

1. Təqdim edilmiş lülə kanalının hissələri bir lüləni təşkil edirmi?

Döyüş sursatlarının, güllələrin, mərmilərin, karteçlərin, tıxajların, gilizlərin tədqiqində həll edilməsi tələb olunan diaqnostik xarakterli suallar:

- 1. Təqdim edilmiş patron hansı növə, tipə, nümunəyə aiddir və hansı silahla atəşaçmada istifadə oluna bilər? Təqdim edilmiş giliz, güllə, piston və ya tıxaj hansı nümunə patronla tə'yin oluna bilər?
- 2. Təqdim edilmiş patronun quruluşuna tə'yin olunmamış silahdan atılması məqsədi ilə hər hansı bir dəyişiklik edilibmi? Əgər olubsa, onda dəyişikliyin mahiyyəti nədən ibarətdir və dəyişikliyə uğradıqdan sonra bu patronlardan atəş açma üçün hansı silahdan istifadə etmək olar?
- 3. Təqdim edilmiş döyüş sursatları hansı üsulla hazırlanıb (sənaye və ya əldədüzəlmə).
- 4. Təqdim edilmiş patron atəş üçün yararlıdırmı? Onların texniki və ballistik xarakteristikası bu növ patronlar üçün müəyyən edilmiş ümumi normalara uyğun gəlirmi?

Təqdim edilmiş güllə (giliz) hansı növ, tip, nümunə silahdan atılıb? Giliz və güllənin üzərində olan izlərə görə, atəş müəyyən xüsusiyyətlərə malik olan silahdan atılıbmı (məsələn; əldədüzəlmə, yeyilmiş kanal və i.a.)?

- 5. Təqdim edilmiş metal qırıntısı gülləyə aiddirmi? Əgər aiddirsə, onda hansı növ və nümunəyə?
- 6. Təqdim edilmiş tıxaj hansı üsulla hazırlanıb (kəsmə, vurma və i.a.)?

- 7. Atəş açmada "oseçka" olubmu (patronun pistonunda saxlanılan vuruju milin izinə əsasən müəyyənləşdirmək olar)?
- 8. Obyektə dəyməzdən əvvəl güllə rekoşet və ya başqa maneədən keçibmi? Gilizdə olan zədənin və güllədə olan deformasiyanın səbəbi nədir?
- 9. Bir hissəsini bu güllə təşkil edən patron hansı marka barıtla doldurulub? Tıxaj hansı materialdan hazırlanıb?
- 10. Təqdim edilmiş güllələrdən hansı birinji atılıb? Bu sualı çox təsadüfi hallarda güllədə saxlanılan izlərin xüsusiyyətlərinə görə, güllə üzərində olan yağlanma izlərinə, güllə dəyən obyektin üzərində olan giriş və çıxış yollarına əsasən müəyyənləşdirmək olur. Əgər atəş revolver markalı tapançadan açılıbsa, onda atəş ardıjıllığı revolverin barabanında gilizlərin yerləşməsinə əsasən müəyyənləşdirilir. Sonradan isə güllələrin gilizlərə məxsusluğu müəyyən edilir. Bu suala ekspert tərəfindən javab verilməsi üçün revolver barabanların kamoronda gilizlərin ilkin vəziyyəti dəyişmədən revolver barabanda olan gilizləri ekspertizaya təqdim olunur.
 - 11. Güllə (mərmi) hansı üsulla hazırlanıb?
- 12. Təqdim edilmiş tıxaj hansı üsulla hazırlanıb?

Döyüş sursatlarının, güllələrin, mərmilərin, karteçlərin, tıxajların, gilizlərin tədqiqində həll edilməsi tələb olunan eyniləşdirmə xarakterli suallar:

- 1. Təqdim edilmiş güllə (güllələr), mərmilər, bir silahdan atılıbmı?
- 2. Təqdim edilmiş giliz, atəş açılmış silahın patronuna aiddirmi?
- 3. Təqdim edilmiş giliz və güllə atəşaçmaya qədər patronu təşkil edibmi?
- 4. Tədqiqata göndərilmiş patronlar və onların elementləri müəyyən şəxsdən götürülmüş materiallardan, texniki vasitələrdən, alətlərdən istifadə edilməklə hazırlanıbmı?
- 5. Tədqiqat üçün göndərilmiş patronlar və onların elementləri eyni növ materialdan, texniki vasitələrdən, alətlərdən və texnoloji əməliyyat tətbiq etməklə hazırlanıbmı?
- 6. Bu patronlar (onların hissələri, güllə, giliz, mərmi) bir müəssisənin hazırladığı məhsuldurmu?
- 7. Təqdim edilmiş tıxajlar (onların hissələri) eyni predmetlərdən (kağız vərəqi, karton və i.a.) hazırlanıbmı? Hadisə yerindən götürülmüş tıxajın hissəsi, patronda olan tıxajın hissəsi ilə bir tamı təşkil edirmi?

ATƏŞ İZLƏRİNİN TƏDQİQİ.

Jinayətin istintaqında çox hallarda atəş izlərinin tədqiqinə xüsusi ehtiyaj duyulur. Bir çox hallarda isə atəş izlərinə əsasən ekspertin verdiyi rə'y maddi sübutlardan birini təşkil edir. Atəş izlərinin tədqiqində, atəş məsafəsi, atəşin ardıjıllığı, atəş açanın yeri və onun atəş zamanı

vəziyyəti, silahın növü, nümunəsi və s. bu kimi başqa məsələlər həll oluna bilər.

Atəş izlərinin tədqiqində ekspert qarşısında aşağıdakı suallar qoyula bilər:

Bu suallar jinayət işi üzrə müəyyən edilmiş hallardan asılı olaraq müstəntiq tərəfindən formalaşdırılır. Onlara aiddir:

- 1. Bu zədə odlu silah zədəsinə aiddirmi?
- 2. Bu zədə güllədən əmələ gəlibmi?
- 3. Obyektə hansı növ, model silahdan atəş açılıb?

Bu suala müəyyən əlverişli şəraitdə javab tapmaq olar. Odlu silah zədəsinə əsasən müəyyən silahları dövriyyədən çıxarmaq olar. Bu da öz növbəsində istintaq üçün az əhəmiyyət kəsb etmir. Tədqiqat zamanı zədənin sonrakı əlamətləri öyrənilir: ölçüsü, forması, obyektə daxil olmuş və ya səthinə çökmüş yanmış barıt hissəjikləri, qazların tə'siri nətijəsində əmələ gələn izlər, lülə kəsiyinin izi, bir neçə güllə zədəsinin qarşılıqlı yerləşməsinin xüsusiyyətləri.

ATƏŞ HANSI MƏSAFƏDƏN OLUB?

Bu suala javab vermək üçün ekspertə aşağıdakı materiallar və predmetlər təqdim olunur:

zədələnmiş obyekt, atəşin açıldığı silah və atəş açmaqda istifadə edilən döyüş sursatları. Həmçinin ekspertə aşağıdakı mə'lumatları vermək məqsədəmüvafiqdir:

- 1. Atəş təmizlənmiş lülə kanalından baş veribmi?
- Atəş zamanı və ondan sonra yağış, qar yağıbmı?
- 3. Zədələnmiş obyekt, onun aşkar edildiyi və götürüldüyü zaman hansı vəziyyətdə olub (yaş, quru)?
- 4. Ekspertizaya qədər yüksək hərarətdə temperaturda və aydın gün işığında saxlanılıbmı?

Qeyd: İnsan və meyitdə olan odlu silah xəsarətləri sırf məhkəmə-tibb və ya kompleks kriminalistik və məhkəmə-tibbi ekspertizanın predmetinə aiddir.

- 5. Zərərçəkənin paltarlarında yaxın atəş izləri varmı?
- 6. Tədqiq edilmiş obyektdə güllə kanalının istiqaməti?
- 7. Atəş hansı istiqamətə açılıb?
- 8. Obyektdə əmələ gələn xəsarətlər bir atəş nətijəsində əmələ gəlibmi?
- 9. Hansı yerdən atəş açılıb?

Bu sualı həll etmək üçün ekspertin hadisə yerinə çıxması tələb olunur. Ayrı-ayrı hallarda isə müstəntiq tərəfindən bütün maneələrin, atəş izləri üfüqi və şaquli proyeksiyaları göstərilməklə masştab sxemi hazırlanır və onun əsasında ekspert tərəfindən bu sual həll olunur.

ODLU SİLAHLARIN TƏTBİQİ İZLƏRİ

Bu proses aşağıdakı qaydada baş verir: vuruju mil patronun kapsuluna dəydikdən sonra barıt alışır. Yaranmış barıt qazlarının tə'siri nətijəsində güllə gilizdən ayrılaraq lülə kanalı ilə hərəkətə başlayır. Barıt qazlarının bir hissəsi güllə və lülə kanalının divarları arasından sızıb gülləni ötür. Güllə ilə hərəkət edərək qarşısında lülə kanalında sıxılmış havanı itələyir.

Beləliklə, lülə kanalında güllə ilə birlikdə sıxılmış hava və barıt qazları hərəkət edir. Sıxılmış hava və barıt qazlarının hərəkət sür'əti təqribən güllənin hərəkət sür'ətinə bərabərdir. Ona görə də onlar lülədən atıldıqdan sonra yaxın məsafədə yerləşən maneəni zədələmək qabiliyyətinə malik olurlar. Lülədən hava və barıt qazlarının ardınja güllə atılır.

Güllənin ardınja barıt qazlarının, hisin yanmamış barıt dənəjiklərinin və s. hissəjiklərin əsas kütləsi bulud şəklində lülə kanalından xarij edilir.

Bu zaman lülə kanalından atılan qızmış qazların və havadakı oksigenin qarışıb reaksiyaya girməsi nətijəsində alov və atəş səsi ilə müşayiət edilən partlayış baş verir.

Bulud şəklində olan kütlənin bərk hissəjikləri güllə ilə müqayisədə kiçik olduqlarına görə daha sür'ətlə hərəkət edirlər. Əvvəljə onlar kütləni ötüb keçirlər, sonra isə havanın müqaviməti ilə rastlaşaraq tez bir zamanda sür'ətlərini itirirlər. Güllə qazşəkilli buludu ötüb keçərək, qismən onun hissəjiklərini ardınja aparır.

Lülədən atılmış güllə böyük kinetik enerciyə malik olaraq, maneələri zədələmək qabiliyyətinə məxsusdur. Güllənin yaratdığı zədələrdən əlavə, maneələr üzərində, onu müşayiət edən digər təzahürlərin izləri qala bilər.

Güllənin və onun müşayiət edən təzahürlərin tə'siri nətijəsində maneədə yaranan zədə və ya digər dəyişiliklər atəş izləri adlanır.

Atəş izləri öz növbəsində əsas və əlavə izlərə bölünür.

Atəşin əsas izləri - bilavasitə güllənin yaratdığı zədələrdir. Güllənin maneə ilə görüşməsi anında güllənin məxsus olduğu enercidən, tə'sirin istiqamətindən, maneənin xassələrindən asılı olaraq obyekt üzərində müxtəlif zədələr əmələ gələ bilər.

Atəşin əsas izlərinə aiddir:

- Fkor zədələr (güllə hədəfi deşir, hədəfin hər hansı dərinliyində ilişərək anjaq giriş yolu və zədə kanalını əmələ gətirir).
- rikoşet (güllə bujaq altında hədəfə toxunub keçərək müxtəlif dərinlikli izlər əmələ gətirir).
- *hədəfin materialından asılı olaraq, açıq zədələrdə giriş yolu çıxış yoluna nisbətən kiçik olur. Belə ki, mərmi hədəfi deşərək, obyektin

səthinin bir hissəsini (minis faktor) zədə kanalına itələyir, sonradan isə çıxış yolundan (hədəfin materialından, məsafədən, silahın TTX-dən asılı olaraq) keçərək özü ilə aparır. Giriş yolunun xüsusiyyətləri "müxtəlif hədəflər üzərində atəş izlərinin xarakteristikası" bölməsində daha ətraflı araşdırılajaq.

Bə'zi obyektlər üzərindəki açıq atəş izlərində heç zədə kanalı olmur. Məsələn: nazik təbəqəli materiallarda (kağız vərəqi, parça, metal örtük və s.).

Rikoşet zədələr (toxunub keçən) güllənin obyektin kənarına dəydikdə və ya ona sürtünüb keçdikdə şırım (oyuq) şəklində izlər formasında müşahidə edilir. Şırımın başlanğıjı ensiz, tədrijən dərinləşən (enliləşən) formada olur. Şırımın sonu, güllənin uçuş istiqaməti tərəfi isə, qısa və enli oyuğun dibinin relyefi kəskin "yoxuş" formasında olur. Bə'zən güllənin uçuş trayektoriyasının fırlanması istiqamətindən asılı olaraq rikoşet izi əyri formada olur.

Atəşin əlavə izlərinə gülləni müşayiət edən yanmış barıt hissəjikləri (his), yanmış barıt dənəjikləri, od-alov (termiki faktor) metal mikrohissəjiklər (lülənin və ya güllənin səthinə aid), müxtəlif tıxajlar, sürtünmə qurşağı, güllənin üzərində olan digər kənar hissəjiklər aiddir.

Ballistik ekspertizanın bə'zi obyektlərinin yaranmasını dərk etmək üçün aşağıdakı Makarov tapançasının əsas hissə və mexanizmlərinə nəzər yetirək.

Makarov tapançası əsas yeddi hissədən ibarətdir:

- 1. Çərçivə, lülə və tətik qoruyujusu ilə birgə.
- 2. Çaxmaq, vuruju mil, qoruyuju-tullayıjı ilə birlikdə.
- 3. Qaytarıjı yay.
- 4. Atəş atıjı və buraxıjı mexanizm.
- Çaxmaq saxlayıjısı.
- 6. Dəstək, vintlə birlikdə.
- 7. Sandıq.

I əsas hissə:

Çərçivə: Tapançanın bütün hissələrini özündə birləşdirir və dəstək əsası ilə bütövlük təşkil edir. Aşağı hissəsində tətiyin və tətik qoruyujusunun yerləşməsi üçün kəsik vardır. Yuxarı hissədən çərçivəyə lülə birləşdirilmişdir. Çərçivənin yuxarı hissəsinin arxa tərəfindən şeptalonun və dabanın yerləşməsi üçün dəliklər, çaxmağın hərəkətini istiqamətləndirən kəsiklər vardır. Aşağı hissənin arxa tərəfindən isə döyüş yaylarının preoparının yerləşməsi üçün dəlik var.

Il əsas hissə:

Lülə: Silahın əsas hissəsi olub, güllənin uçuşuna istiqamət, gülləyə müəyyən başlanğıj sür'ət və fırlanma hərəkəti verir.

Lülənin daxilində soldan yuxarı sağa vintvari hərəkət edən 4 kəsik vardır. Kəsiklər gülləyə fırlanma hərəkəti verir. İki qonşu kəsiklər arasındakı məsafə sahə adlanır. İki əks sahə arasındakı məsafə lülənin çapını tə'yin edir. Makarov tapançasında çapı 9 mm-dir. Xariji hissədən lülənin üzəri hamardır. Buna qaytarıjı yay geydirilir.

III əsas hissə:

Qaytarıjı yay - vəzifəsi çaxmağı ilk vəziyyətinə qaytarmaqdır. 18 tam dövrdən ibarətdir. Bir kənarının diametri digərinə nisbətən kiçikdir. Kiçik diametrli kənarı ilə lüləyə geydirilir ki, tapança sökülən zaman lülədən düşməsin. Lüləyə geydirilən yay lülə ilə birlikdə çaxmaq kanalında yerləşdirilir.

IV əsas hissə:

Atəş buraxıjı və atıjı mexanizm - vəzifəsi dalbadal atəşi tə'min etməkdir. O, dabandan, yay ilə birlikdə olan daban saxlayıjıdan, tətik qolu və ayağaçəkmə qolundan, tətikdən, döyüş yayı və onun sıxıjısından ibarətdir.

Daban - vəzifəsi vurduğu milə zərbə endirməkdir. Dabanın baş hissəsində kəsiklər var ki, bu da onu əl ilə döyüş vəziyyətinə gətirmək üçündür. Yanlardan çərçivə ilə birləşməsi üçün iki yarımdairəvi çıxıntısı vardır. Aşağı hissəsində döyüş yayının enli perosunun yerləşməsi üçün iki yarımdairəvi çıxıntısı vardır. Aşağı hissəsində döyüş yayının enli perosunun yerləşməsi üçün yer var. Dabanın əsasən sağ tərəfinin aşağı hissəsində dairəvi kəsik vardır ki, burada ayağa çəkmə qolunun daban hissəsi yerləşir.

II əsas hissə:

Çaxmaq - vəzifəsi sandıqdan bir patron götürmək, xəzinənin ağzını kip bağlamaq, gilizi və ya patronu xəzinədən tutub çıxarmaq və dabanı hazır vəziyyətə gətirməkdir.

Çaxmağın yuxarı hissəsində arpajıq və nişangah vardır. Arpajıq və nişangah lüləni hədəfə dəqiq yönəltmək üçündür. Nişan-alma zamanı günəş şüasını sındırmaq üçün arpajıqla nişangah arasındakı məsafə xətlərlə jızılmışdır. Sağ tərəfdə gilizin tullanması üçün pənjərə çəkilmişdir və tullayıjının birləşməsi üçün dəlik vardır.

Tullayıjı mexanizm - 3 hissədən ibarətdir. Ox, yay, tullayıjı. Tullayıjı mexanizmin vəzifəsi xəzinədə olan patronu və ya gilizi çıxarmaqdır. Sol tərəfdən çaxmağa qoruyuju birləşdirilir. Qoruyujunun vəzifəsi: bağlı olduqda çaxmağın dabanını və tətiyin hərəkətini saxlayır, vurduğu mili çaxmaqdan ayrılmağa qoymur.

Qoruyujunu yuxarı qaldırdıqda daban döyüş vəziyyətindən azad olur. Lakin vuruju milə zərbə endirə bilmir, çünki bu zaman qoruyujunun arxa hissəsində olan çıxıntısı vuruju mil ilə daban arasında sədd yaradır.

Vuruju mil - vəzifəsi patronun pistonuna zərbə endirməkdir. Çəkisinin və sürtünmə hissəsinin azaldılması üçün vuruju mil üçkünj hazırlanır. Qabaq hissəsi ujludur. Arxa hissədən qoruyujunun ona ilişib çaxmağı saxlaması üçün dörddə bir hissəsi uzununa kəsilmişdir.

Şeptalo - vəzifəsi dabanı döyüş və azad vəziyyətdə saxlamaqdır. Dabana ilişib onu saxlamaq üçün burunjuq vardır. Yanlarda olan iki çıxıntı ilə çərçivəyə birləşir və öz oxu ətrafında hərəkət edir. Sol tərəfindəki diş adlanır. Qoruyujunu bağladıqda o, dişi yuxarı qaldırmaqla şeptalonu da qaldırır. Ayağaçəkmə qolu, dabanı azad etmək üçün sol tərəfdəki çıxıntıya tə'sir göstərir. Şeptalonun sol çıxıntısı tərəfdən yaya birləşdirilir. Yayın bir kənarı şeptalonda olan xüsusi deşiyə keçir, digər uju çaxmaq saxlayıjısının qaytarıjısı üzərində otuzdurulur, yay şeptalonu dabana tərəf sıxır.

V əsas hissə: Dəstək, vinti ilə birlikdə.

VI əsas hissə: Çaxmaq saxlayıjısı.

VII əsas hissə: Sandıq.

Eyniləşdirmə tədqiqatı aparmaq üçün hamar lüləli ov tüfənglərindən eksperimental mərmilərin alınması:

hamar ov tüfənglərində istifadə mərmilərin (gırmalar, seçmələr, güllələr) üzərindəki əsasən həmin növdən olan silahları izlərə müəyyən edərkən aparılan eyniləşmə tədqiqatı zamanı təqdim edilmiş silahın lülə kanalının daxili divarlarından eksperimental izlərin alınması prosesi xüsusi yer tutur. Eyniləşmə tədqiqatından eksperimental alınmış mərmilər olmadan aparılmasının mə'nasız olduğunu nəzərə alsaq, həmin mərhələyə xüsusilə diqqətlə yanaşmağın vajib olduğunu görərik. Belə ki, ekspertiza qarşısında qoyulmuş suallardan asılı olaraq bu mərhələdə tədqiqata təqdim edilmiş silahın lülə kanalından yalnız eksperimental izlər alınması deyil, eləjə də həmin silahdan atılmış mərmilərin üzərində izlərin yaranma mexanizmini müəyyən etmək vəzifəsi də dura bilər. Buna görə də eksperiment yalnız ona diqqətlə və hərtərəfli hazırlıq görüldükdən sonra aparıla bilər.

Eksperimentə hazırlıq isə hələ maddisübutlar ekspertiza tədqiqatına daxil olduğu andan başlayır. Bu zaman hər şeydən əvvəl eyniləşdirilməsi tələb olunan obyektlərin (tüfəngin, mərminin) qablaşdırlmasının keyfiyyəti yoxlanılır, onların sayı müəyyən edilir, ekspertiza tə'yin edən orqanın qərarı vasitəsilə (yaxud təqdim edilərsə, jinayət işinin materialları vasitəsilə) işin halları ilə tanış olunur.

İşin halları və ekspertiza qarşısında qoyulmuş suallarla tanış olduqdan sonra ekspert tədqiqata təqdim edilmiş tüfəng və mərmilərlə tanış olur. Bu zaman təqdim edilmiş silahın sistemi, çapı, onun hissələri üzərindəki nömrələrin birbirlərinə uyğun gəlib-gəlməməsi müəyyən edilir. Silahın atəşə yararlı olub-olmaması, onun lülə kanalında kənar predmetlərin, patron, giliz, hər hansı maddənin və s. olub-olmaması yoxlanılır.

Silaha baxış keçirilərkən onun lüləsinin formasına (lülənin silindrik formada, yaxud daraldılmış olmasını, lülədə şişmə, əzilmə, əyilmə

izlərinin olub-olmamasına xüsusi fikir vermək lazımdır

Təqdim edilmiş mərmilərə baxış keçirilərkən onların hansı növə aid olduqları (yə'ni qırma, seçmə, yaxud güllə olması), eləjə də hansı hədəfdən keçdikləri, yaxud hansı hədəfə dəydikləri müəyyən olunur, onların səthi müxtəlif maddələrin qalıqlarından, bədən toxumalarından, çirk, qan və s.-dən təmizlənir. Mərmilər təmizlənərkən yaxşı olar ki, onlar əvvəljə hidrogen-peroksid məhlulunda yuyulub sonra tənziflə qurudulsun.

Mərmilər təmizləndikdən və gurudulduqdan sonra onların sayı, çəkiləri, ölçüləri, daha sonra isə mikroskopik (məsələn, MBS-2 mikroskopu vasitəsilə böyütməklə) 16-32 dəfə tədqiqat aparmaqla onların üzərində atıldıqları silahın lülə kanalında galması xarakterik olan sıyrılma izlərinin olub-olmaması müəyyən edilir. Əlbəttə, təqdim edilmiş mərmilərin (qırmalar, seçmələr, güllələr) üzərində belə izlər olmazsa, onda həmin mərmilər eyniləşmə tədqiqatı üçün yararsız hesab edilir və təqdim olunmuş tüfəngin lülə kanalının daxili divarlarından eksperimental izlər almağa da ehtiyaj galmır.

Əgər işin hallarından atəş zamanı istifadə olunmuş bütün qırmaların, yaxud seçmələrin ekspertizaya təqdim edilməməsi müəyyən olunarsa (meyitin və ya hər hansı hədəfdən çıxarılmamışdırsa), onda həmin mərmilərin hamısını, yaxud heç olmazsa, çox hissəsini təqdim etməyi müstəntiqdən tələb etmək lazımdır. Belə ki,

hamar lüləli ov tüfənglərindən atəş açılarkən, onların patronlarına doldurulmuş qırmalar və ya seçmələr lülə kanalından sıx grup halında keçirlər. Və bu zaman lülə kanalının daxili divarları ilə grupun orta hissəsində ucan bütün mərmilər devil. yalnız kənarlarında uçan mərmilər qarşılıqlı əlaqəyə girirlər. Buna görə də tapılmış qırmaların va seçmələrin hamısının üzərində onlardan yalnız müəyyən qədərinin atılmış silahın lülə kanalından galmış izlər olur. Göründüyü kimi hadisə yerindən mümkün qədər seçmənin götürülərək gırma ٧ə ya ekspertizaya təqdim edilməsi vajibdir.

Beləliklə, ekspertiza tədqiqatına təqdim edilmiş tüfəngi və mərmiləri ayrı-ayrılıqda tədqiq etdikdən və mərmilərin üzərində eyniləşmə tədqiqatı üçün yararlı olan izlər müəyyən etdikdən sonra ekspert təqdim edilmiş tüfəngin lülə kanalının daxili divarlarından eksperimental izlər almağa başlayır.

Bu məqsədlə eksperimental nümunələrin alınması üçün iki növ eksperimentin aparılması mövjuddur. Su doldurulmuş güllə tutan qurğuya qurğuşun səthə malik mərmilərlə (qırma, seçmə) doldurulmuş patronlardan istifadə etməklə təqdim edilmiş tüfəngdən atəş açıb mərmiləri tutmaq və qurğuşun metalından hazırlanmış güllə əvəzedijilərini təqdim edilmiş tüfəngin lülə kanalından keçirmək lazım gəlir.

Ekspert praktikasında hər iki növ eksperimentdən geniş istifadə olunsa da,

fikrimizjə, eyniləşmə tədqiqatı aparılarkən birinji növ eksperiment öz çətinliyinə görə nisbətən az effektə malikdir. Belə ki, eksperimental atəşlər o vaxta qədər təkrar olunmalıdır ki, eksperimental alınmıs mərmilərin üzərində təqdim edilmis tüfəngin lülə kanalının daxili divarlarının müxtəlif sahələrindən izlər qalsın və həmin eksperimental mərmilərin sayı o qədər çox olmalıdır ki, tədqiqata təqdim edilmiş mərmilərlə onların eyni bir silahdan atılıb-atılmaması haqda nətijəyə gəlmək mümkün olsun. Baxmayaraq ki, Y.İ.Staşenko tərəfindən secmələrlə doldurulmuş patronlardan istifadə həmin prosesi nisbətən asanlaşdıran etməklə olunmuşdur. Ümumiyyətlə, metod təklif eksperimental atəşlər açmaq yolu ilə eyniləşmə tədqiqatı üçün eksperimental mərmilər almaq və eyniləşmə tədqiqatı aparmaq böyük vaxt və zəhmət tələb edərək ekspert üçün müəyyən çətinlik yaradır.

İkinji növ eksperiment aparılarkən, yə'ni tədqiqata təqdim edilmiş tüfəngin lülə kanalından güllə əvəzedijiləri keçirməklə eksperimental mərmilər alınarkən və eyniləşmə tədqiqatı aparılarkən yuxarıda göstərilən çətinliklərin aradan mümkündür. Lakin aevd etmək galdırılması lazımdır ki, eyniləşmə tədqiqatı aparmaq üçün bu növ eksperimentin aparılması nə qədər effektli kriminalistik ədəbiyyatda olsa da. həmin eksperimentin aparılmasını çətinləşdirən müxtəlif metodlar təklif olunur. Məsələn, V.F. Quşşin tərəfindən təklif olunmuşdur ki, güllə əvəzedijiləri

ilə müəyyən çapda zavod üsulu standart hazırlansınlar və tüfəngin lülə kanalından onun bu məqsədlə hazırladığı xüsusi qurğu vasitəsilə keçirilsinlər¹. Öz-özlüyündə bи mexanikləşdirilməsi, əlbəttə, çox yaxşıdır, lakin bu həmin qurğunun olduğu Xarkov mümkündür. Belə gurğu diaər müəssisələrində, o jümlədən Azərbayjan ETMEK və KPİ-də olmadığına görə ekspertlər yuxarıda geyd etdiyimiz kimi çox zəhmət tələb edən birinji növ eksperimentdən istifadə etməyə məibur olurlar.

Bütün bunları nəzərə alaraq, güllə əvəzedijilərini lülə kanalından keçirməklə eksperimental mərmilərin alınması prosesini nəzərəçarpajaq dərəjədə asanlaşdırmaq üsuldan istifadə edilməsi aşağıdakı daha məqsədəmüvafiq olardı.

Eksperimental güllə əvəzedijiləri hazırlamaq üçün ilk növbədə eyniləşdirilməsi tələb olunan tüfəngin lülə kanalı müxtəlif çirk, toz və s.-dən təmizlənilir (yaxşı olar ki, spirtdə isladılmış tampon vasitəsilə), qurudulur, yağlanır (mineral maşın yağı ilə) və nəhayət, quru tənzif parçası ilə silinərək hazır vəziyyətdə qoyulur. Sonra ekspert güllə əvəzedijilərini hazırlamağa başlayır. Bunun üçün yumşaq qurğuşun metalı və eyniləşdirmə üçün təqdim edilmiş tüfəngin kalibrinə uyğun metal gilizlər götürmək lazımdır. Gilizlərin

¹ В.Ф.Гущин "Идентификация гладкоствольных ружей по следам на снарядах". Киев, 1973

ölçüdə mişarla kəsilməsi və onların sonra gövdələrinin uzunluqları boyunja yarılması yolu ilə gəliblər hazırlanır. Həmin yarıqdan istifadə edilərək qəliblər təqdim edilmiş tüfəngin lülə kanalının daxili diametrinə uyğun olaraq sıxılır. Nəzərə alsaq ki, eyni kalibrə malik tüfənglərin lülə kanalının quruluşu müxtəlif olur, yə'ni silindrik formada, tam daraldılmış və ya yarımdaraldılmış vəziyyətdə olurlar, hazırlanmış güllə əvəzedijilərinin keçirilməsini asanlaşdırmaq kanalından qəliblərə əridilmiş qurğuşun tökməzdən mütləq təqdim edilmiş tüfəngin daxili diametri ölçülməli və qəliblər həmin diametrə uyğun olaraq Əqər sıxılmalıdır. həmin silahın daraldılmışdırsa, onda gəliblərin diametrini lülənin diametrinə uyğunlaşdırmaq kəsiyinin ağız düzgündür. Çünki təjrübə göstərir ki, hamarlüləli ov tüfənglərindən atılmış mərmilər üzərində izlər əsasən lülə kanalının daxili divarlarının kəsiyinə yaxın hissəsində və ya bilavasitə ağız kəsiyində qalır. Buna görə də belə hallarda güllə əvəzedijilərinin çox qalın hazırlanması (əvəzediji üzərində izlərin əks olunması üçün onların az migdarda lülənin daxili divarlarına sürtülməsi kifayətdir) onların lülə kanalından keçirilməsini çətinləşdirir və yuxarıda göstərilən səbəblərə görə lülə kanalının daxili divarlarında izlərin galmasına isə mənfi tə'sir göstərmir.

Təqdim edilmiş silahın lülə kanalının daxili diametrinə uyğunlaşdırılmış qəliblər hazırlandıqdan sonra (yaxşı olar ki, az miqdarda

bir-birindən ölçüləri fərqlənən 3-5 ədəd qəliblər hazırlasınlar) kiçik qaba az miqdarda nəmləşdirilmiş narın gum tökmək (gumu gaba tökdükdən sonra az miqdarda su tökməklə islatmag olar) və onların bir ujunu guma yerləşdirmək lazımdır (belə quma yerləşdirdikdə əridilmiş qurğuşun qəlibə töküldükdə qurğuşun qəlibin altından axaraq dağılır). Sonra adi qaz plitəsinin alovunda kiçik qaba (hətta qaşığında) qoyulmuş gurğuşun parçası (həmin metaldan hazırlanmış qırma, seçmə və güllələrdən də istifadə etmək olar) əridilərək gəliblərə tökülür. Bu zaman qurğuşun parçasını elə miqdarda götürmək lazımdır ki, onun ərintisini növbəti gəlibə tökərkən həmin gəlib tam dolsun. Əks halda, yə'ni əvvəl müəyyən hissəsinə qədər, sonra isə tam dolduruldugda əvvəl və sonra tökülmüş gurğuşun ərintisi müxtəlif vaxtlarda bərkidiyinə görə alınmış güllə əvəzedijisinin forması iki və ya çoxtəbəqəli olur. Belə olduqda isə həmin əvəzediii lülə kanalından keçirilərkən onun üzərindəki izlər də tam alınmır

Nəhayət, tökülmüş qurğuşun qəliblərdə bərkidikdən sonra qəliblər yanlarındakı yarıqlar tərəfdən nisbətən genişləndirilərək hazır güllə əvəzedijiləri çıxarılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, həmin üsulla hazırlanmış güllə əvəzedijilərinin üzərində müxtəlif girinti-çıxıntılar, o jümlədən qəliblərin yanlarındakı yarıqların da hamar izləri qala bilər. Belə girinti-çıxıntılar adi gözlə və mikroskop (məsələn, MBS-2

mikroskopu) vasitəsilə öyrənilir və lazım gəldikdə narın səthli yiyə və hamar səthli alət və ya materiaların köməyi ilə sürtülərək hamarlanır.

Beləliklə, güllə əvəzedijiləri tam hazırlandıqdan sonra növbə ilə təqdim edilmiş tüfəngin patronluğu tərəfdən lülə kanalına qoyulur və odlu silahların lüləsini təmizləmək üçün nəzərdə tutulmuş adi mil ilə itələyərək ağız kəsiyindən çıxarılır.

Yuxarıda təklif olunan üsulla eksperimental güllə əvəzedijiləri alınması, hazırlanması tədqiqatı aparılması eyniləşmə ilk baxısdan primitiv görünsə də ekspert təjrübəsində müvəffəqiyyətlə istifadə olunmuşdur və çox böyük effektə malik olduğu üçün 5 №-li gırmaların üzərində əks olunmuş izlərə əsasən 28 kalibrli hamar lüləli ov tüfəngi eyniləşdirilmişdir. (Azərb. ETMEK və KPİ-nin arxivi, 383/384 № li 15 mart 1991-ji il tarixli rə'v).

b) Güllənin (mərminin) uçuş xəttinin müəyyən edilməsi metodları.

Güllənin uçuş xəttinin müəyyən edilməsi bir güllədən yaranmış iki və daha artıq (bir-birindən aralı) zədənin, yaxud bir güllənin dərin zədə kanalının mövjudluğu şəraitində mümkün ola bilər.

Güllənin uçuş xəttinin müəyyən edilməsinin ən geniş yayılmış metodlarına aiddir: vizir metodu, miqyaslı planların tərtib edilməsi metodu, hesablama metodu.

Vizir metodu:

Güllənin uçuş xəttinin müəyyən edilməsinin vizir metodu anjaq qısa uçuş məsafələrində aşağıda göstərilən qaydada həyata keçirilir.

İki zədənin mövjudluğu şəraitində onların mərkəzləri (şərti olaraq, istinad nöqtəsi adlanır) güllənin uçuş trayektoriyası üzərində yerləşir. Əgər bu zədələri "uyğunlaşdırmaqla" müşahidə etsək, onda onların qarşılıqlı münasibəti atəşin açıldığı istiqaməti göstərər. Bu istiqaməti müəyyən etmək üçün istinad nöqtələri iplə birləşdirilir.

Vizirləşdirməni həmçinin müşahidə borusu, binokl, kağız qıf-boru və vizir xətkeşi vasitəsi ilə həyata keçirmək mümkündür.

Gejə vaxtı vizirləşdirmə işıq şüalarının köməyi ilə (Oİ-1a tipli işıqlandırıjı) keçirilir. Əgər bir ədəd dərin kor güllə kanalı mövjuddursa, onda zədə kanalına düz paz taxılır. Pazın uzunluğu 25 sm-dən qısa olmamalı, diametri isə kanalının diametrindən 1-2 mm az olmalıdır. Zədədən paz boyu və onun yaratdığı əks istiqamətdə ip uzadılır. Sonra bu istiqamət iki predmetə (bə'zən fotoştativlər qoyulur) qədər vizuom qaydada davam etdirilir.

Əgər vizir xəttinin oxu torpağa dirənərsə, onda atəşin açıldığı yer bu xətt üzərində, yerin səthində 150 sm hündürlükdə olmuşdur. Təqribən bu hündürlükdə ayaq üstündə durmuş atəş açan şəxsin əli yerləşir.

Bə'zi hallarda atəşin açıldığı nöqtə ilə müəyyən edilmiş nöqtə üst-üstə düşməyə bilər. Belə ki, vizirləşdirmə zamanı güllənin maneəni dəf etdikdən sonra onun istiqamətindəki yayınmalar nəzərə alınmır. Bu yayınmalar müxtəlif istiqamətdə ola bilər ki, bu da güllə və maneə arasında yaranan təsadüfi qarşılıqlı əlaqənin xüsusiyyətləri ilə izah olunur.

Eksperimental qaydada müəyyən edilmişdir ki, güllə nisbətən nazik maneələri dəf edərkən 1,5°, nisbətən qalın maneələri dəf edərkən isə 3,5° yayınma verir.

Bundan başqa vizir xəttinin müəyyən edilməsində atəş zədələrinin istinad nöqtələrinin qeyd edilməsinin (maneələr əhəmiyyətli dərəjədə zədələndikdə) hesabına bə'zi təhriflərə yol verilə bilər.

Miqyaslı planların tərtib edilməsi metodları:

Bu metoddan adətən qapalı ərazilərdə (binalarda, mənzillərdə və s.) güllənin uçuş xəttinin müəyyən edilməsində istifadə olunur. Bunun üçün hadisə yerinin üfüqi və şaquli proyeksiyalarda güllə zədələrinin yerləşməsi nöqtələrini göstərməklə miqyaslı planlar tərtib edilir. Sonra plan üzərində bu nöqtələr düz xətlə birləşdirilir ki, bu xəttin davamı atəşin açıldığı yerin istiqamətini müəyyən etməyə imkan verər.

Hesablama metodu:

Bu metod üzrə güllənin uçuş xəttinin müəyyən edilməsi və atəş açılma yerinə qədər olan məsafənin tə'yin edilməsi atəş məsafəsindən asılı olaraq iki üsulla həyata keçirilir (qısa və uzaq məsafələr üzrə).

Qısa məsafələr üzrə hesablama metodu həndəsi düsturun (tərəf və bujaqların asılılığını müəyyənləşdirən üçbujaqlar formasında) köməyi ilə həyata keçirilir.

AOAo və VAS üçbujaqları formalı tərtibat əsasındakı mütənasiblikdən alınır.

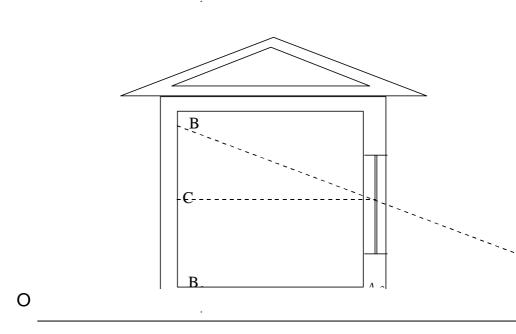
$$AAo = AoO$$
, harda ki, $AoO = AAo \times AS$
VS AS VS

Burada AAo - birinji zədədən üfüqün səviyyəsinə qədər olan məsafə.

AS - maneələr arasındakı məsafə.

VS - ikinji zədənin birinji zədədən üstünlüyü (hündürlüyü).

AoO - birinji zədədən güllənin uçuş xətti ilə üfüqlə görüş nöqtəsinə qədər olan məsafə (bax: şəkil 1).

Şəkil 1. Atəşin açılması yerinin müəyyən edilməsinin hesablama metodunun sxemi.

A - birinji maneədə dəlib keçən güllə zədəsi.

V - ikinji maneədə kor güllə zədəsi.

İkinji üsul uzaq məsafələrdə trayektoriyanın aşağı düşən qolunda güllənin maneə ilə qarşılışması zamanı atəş məsafəsini ("minliklə" düsturundan istifadə etməklə) güllənin düşmə bujağı üzrə müəyyən olunmasına əsaslanır:

$$U = \underline{AS \times 1000}$$
VS

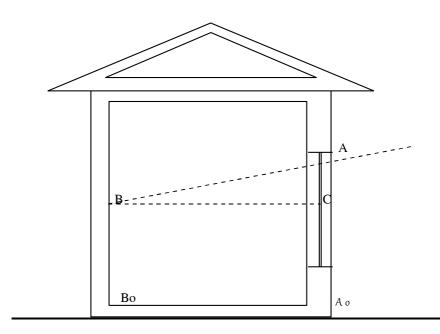
Burada, AS - birinji və ikinji zədənin hündürlüyü.

VS - maneələr arasında məsafə.

U - güllənin düşmə bujağı.

VS məsafəsini, A və V nöqtələri arasındakı məsafəni ölçməklə ruletka vasitəsilə ölçməklə müəyyən etmək olar.

AS məsafəsini isə AAo məsafəsindən VVo məsafəsini çıxmaqla müəyyən etmək mümkündür (bax: şəkil 2).

Şəkil 2. Güllənin düşmə bujağına görə atəş məsafəsinin müəyyən edilməsi sxemi.

A - birinji maneədə dəlib keçən güllə zədəsi.

V - ikinji maneədə kor güllə zədəsi.

Hesablamalar zamanı müəyyən edilmiş minliklərlə ifadə olunmuş güllənin düşmə bujağı "Müxtəlif məsafələrdə güllənin düşmə bujağı jədvəli"ndən istifadə etməklə dəqiqləşdirilir (bax: jədv. 1)".

Jədvəl 1.

Nº Nº	Silahın növü	Atəş məsafəsi (metrlə)							
		10 0	200	300	400	500	600	700	80
1	<i>Karabin -</i> (1944-jü il nümunəsi) kalibr: 7,62 mm.	1,5	2,3	3,5	5,2	7,2	10	15	2
2	Tüfəng - (1891,1930-ju il nümunəsi) kalibr: 7,	0,9	1,7	2,9	4,4	6,4	9,3	13	1
3	52 mm Əl pulemyotu - kalibr: 7,62 mm.	1	2	3,5	5	7,5	10	14	19

Atəş məsafəsini müəyyən etdikdən sonra təqribən atəşin açıldığı yer müəyyən edilir. Bunun üçün ərazinin topoqrafik xəritəsindən və ya plandan istifadə edilir. Həmçinin atəşin açıldığı ehtimal olunan yer və onun yaxın əraziləri jinayətin digər maddi izlərini aşkar etmək məqsədilə

diqqətlə müayinə edilir. Bə'zən güllənin uçuş xətti, zərərçəkmişin bədənindən və paltarındakı zədələrin yerləşməsinə görə, atəş zamanı onun (zərərçəkmişin, meyitin) vəziyyətini müəyyən etmək mümkündür. Bunun üçün üzərində atəşin tətbiqi izləri olan paltarları manekenə geyindirmək, zədə yerlərinə düz paz keçirmək lazımdır.

Sonra maneken zədənin giriş dəliyi ilə atəş açılan istiqamətə yönəldilir. Bu zaman paz güllənin uçuş xətti ilə üst-üstə düşməlidir. Həmçinin yuxarıda göstərilən şərtləri gözləməklə atəş açılan anda zərərçəkmişin pozası haqda da fikir yürütmək mümkündür.

Dəlib keçən güllə zədələri bir-birinə yaxın olan hallarda zədələrin kanallarına boru şəklində kağız qoyulur və aradan müşahidə aparılır.

Güllə zədələri bir-birindən uzaq məsafədə yerləşdikləri hallarda isə şərti olaraq onlar arasındakı məsafə kiçildilir. Bunun üçün dəlib keçmiş güllə zədəsi kanalına böyrü üstə kibrit qutusu yerləşdirilir və aradan ikinji zədənin yaxınlığında sapın altına fotoştativ qoyulur və şərti olaraq sonradan ikinji zədənin yanına köçürülür. Həmin nöqtədən və birinji zədənin mərkəzindən müşahidə etməklə atəş açanın durduğu yer müəyyən edilir. Bu yerin şəklini də çəkmək olar. Bunun üçün fotoaparatı elə nizamlamaq lazımdır ki, obyektivin optik oxu güllənin uçuş xəttinə uyğun gəlsin, obyektivin özü isə bilavasitə dəlib keçmiş güllə zədəsinə, yaxud həmin zədə kanalına qoyulmuş kağız boruya yaxın olmalıdır.

Atəşin əlavə faktorları olan barıt və metal hissəjiklərinin atəşdən sonra mərmilər vasitəsilə müəyyən məsafələrə aparılmasının nəzəri və metodiki əsasları

İstintaq hərəkətlərinin aparılması zamanı ekspertlərin hadisə yerində mütəxəssis kimi iştirakı, hadisənin baş vermə şəraitinin öyrənilməsinə, lazımi məsləhətlərin verilməsinə, hadisə yerinin tam öyrənilib tədqiq edilməsinə zəmin yaratmış olur.

Hadisə yerində mütəxəssisin iştirakı, gələjəkdə aparılan ekspertiza tədqiqatlarının dolğunluğunu, keyfiyyətini yüksəltməyə obyektiv şərait yaradır.

Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə almaqla, məqsədəuyğun hesab etmək olardı ki, Azərbayjan Respublikası JPM-nin 77-ji maddəsinin 1-ji bəndində göstərilən müddəa, yə'ni hadisə yerində mütəxəssis kimi iştirak edən ekspert, həmin hadisə ilə əlaqədar olan jinayət işinin materiallarını, hadisə ləvazimatlarını özü ilə götürməklə ekspertizanın ijrası da ona həvalə edilə bilər.

Azərbayjan Respublikasının JPM-nin 77-ji maddəsinin 1-ji bəndində nəzərdə tutulan çatışmazlığın əsas halları nəzərə çatdırılmaqla, hadisə yerində iştirak edən ekspert tərəfindən həmin işin ijraata götürülüb rə'y tərtib etməsi məqsədə müvafiqdir.

Jinayət işlərinin aparılmasında ekspertin iştirak etməsi aşağıdakı müddəalarla tənzim edilir:

- 1) həmin məjəllənin 28-ji maddəsində nəzərdə tutulan hala əsasən onun əvvəllər aparılan işdə mütəxəssis və ekspert kimi iştirakı, həmin işin gələjək davamını başa çatdırmağa onun iştirakının labüdlüyünü göstərir;
- 2) əgər onun həmin iş üzrə apardığı yoxlama materialları jinayət işinin qaldırılmasına imkan vermişsə;
- 3) əgər ekspert xidməti həmçinin digər hallarda müttəhimdən, zərərçəkəndən, javabdehdən və iddiaçıdan asılıdırsa;
- 4) ekspertin həmin iş üzrə səlahiyyəti olmadığı hallarda.

İstintaq hərəkətlərinin aparılmasında hadisə yerinə baxış, əsas istintaq hərəkətlərindən biri hesab edilir.

Adam öldürmə, zorlama, oğurluq, yandırma, avtonəqliyyat və digər sahələrdə olan ağır jinayətlərin (texniki vasitələrdən istifadə etməklə) təhqiqatı zamanı hadisə yerinə baxış, hadisə yerinin yenidən bərpasının, istintaq eksperimentinin aparılmasının böyük əhəmiyyəti vardır.

Hadisə yerinə baxış zamanı əldə edilən nətijələr, hadisənin başvermə səbəblərini aydınlaşdırmaq üçün lazımi mə'lumatlara malik olmağa imkan verməklə, gələjək istintaq hərəkətlərinin aparılmasında həllediji rol oynaya bilər. Hadisə yerinə baxış əsasən hadisənin təhqiqatının başlanğıjı və təkrarolunmaz mərhələsini həll etməklə, istintaq eksperimentinin aparılmasına və nətijələrinə təkan vermiş olur.

Hadisə yerinə baxış əsasən yenidən təkrar qayıtmamaq üçün əldə olan materiallardan səmərəli istifadə etməyə və lazımi mə'lumatlara malik olmağa imkan verir.

Qeyd edilməlidir ki, hadisə yeri əsas e'tibarilə hadisənin baş verdiyi yerdir. Həmin hadisə yeri eyni zamanda digər yerdə öldürülmüş adamın, digər yerdə oğurlanmış maddi sübutların, həmçinin digər yerdə qalmış izlərin hadisə yeri ola bilər.

A.İ.Vinberq² hadisə yerinə baxışa aşağıda göstərilən hallarda böyük əhəmiyyət verir və hadisənin tam aydınlığını hadisə yerinə baxış keçirməkdə görür.

Hadisə yerinə baxış əsasən hadisənin yaranma mexanizmi, jinayətin başvermə şəraiti, həmçinin maddi sübutların yerinin müəyyən edilib götürülməsi kimi tədbirlərin yerinə yetirilməsi istintaq işçilərinin işidir. V.İ.Popov³ öz elmi işində qeyd edir ki, hadisə yerinə baxış, əsasən kompleks axtarış tədbirlərinin istintaq hərəkətlərinin yerinə yetirilməsini vajib hərəkətlərin aparılması kimi qiymətləndirir və qeyd edilənlərin labüdlüyünü göstərir.

Bunlardan başqa hadisə yerinə baxış zamanı hadisənin baş vermə səbəblərinin motivinin aşkar

3 В.И.Попов "Осмотр места происшествия". Казгосиздат, 1956, с. 8-9.

² А.И.Винберг "Криминалистика", вып. 11, ВЮА, 1950.

edilməsi üçün lazımi maddi sübutların, izlərin öyrənilməsi vajibdir.

Ona görə ki, hadisənin baş vermə səbəblərinin bütün informasiyasını, hadisə yerinə əsaslı baxışla müəyyənləşdirmək mümkündür.

A.N.Vasilyevə⁴ görə hadisə yerinə baxış və hadisə yerində aparılan tədqiqatların əsas istiqamətləri bunlardır: gejikmədən, dolğun planlaşdırılmış, səliqəli tədqiqat, hadisə yerinin bərpası, yeniləşməsi, təkmilləşməsidir.

Qeyd edilməlidir ki, hamarlüləli və yivli odlu silahlardan atəş açılarkən ballistikanın qanunauyğunluqlarına müvafiq daxili və xariji ballistikanın əsas istiqamətlərini nəzərə almaq lazımdır.

Ballistikanın qanunauyğunluqları dedikdə, əsasən iki məfhumu daxili və xariji ballistikanın qanunauyğun hallarını araşdırmaq məqsədə müvafiqdir.

Daxili ballistikanın əsas halları dedikdə hər hansı bir silahdan atəş açılarkən, həmin silahın lüləsi daxilində baş verən tə'sirlərin öyrənilməsi, həmin tə'sirlərin bir-birlərilə qarşılıqlı əlaqəsi nəzərdə tutulur.

Daxili ballistikanın qanunauyğunluqlarına əsasən hər hansı bir silahdan atəş açılarkən, onun patron yatağına qoyulmuş patronun pistonunun alışması mərhələsindən başlayaraq, bütün

⁴ А.Н.Васильев "Осмотр места происшествия". М., 1960.

atəşaçılma prosesi boyu davam edir. Bu proses daxili ballistikanın əsasını təşkil edir.

Atəş açıldıqdan sonra lülə daxilində baş verən prosesləri mərhələlərlə araşdıraq.

Atəşaçılma anından sonra lülə daxilində birinji növbədə yanmış barıtın qazının tə'sirindən yüksək qaz təzyiqi yaranmağa başlayır.

Lülə daxilində yaranmış təzyiq 1-atmosferə yaxın olur, yə'ni 760 mm jivə sütununa- dayağına bərabər olur. Bu zaman barıt qazlarının sür'əti 1200-2000 m/dəqiqəyə bərabər olur.

Bu qüvvə isə hər hansı bir tutumda olan mayeni 10 metr hündürlüyə şaquli vəziyyətdə qaldırmağa qadirdir. Qeyd edilməlidir ki, bu qüvvə böyük sıxıjı xarakterə malikdir. Lülə daxilində yaranmış təzyiqin tə'sirindən və daxili ballistikanın qanunauyğunluqlarına əsasən, açılmış atəşin əlavə faktorları olan barıt hissəjikləri yanmanı davam etdirməklə, gilizlərdən ayrılmış güllələrin və qırmaların səthlərindən ayrılmış metal hissəjikləri xaotik-burulğan halında lülə daxilindən çıxarmağa çalışırlar.

Lülə daxilində yaranmış yüksək təzyiq nətijəsində xaotik halda olan barıt və metal hissəjikləri lülə daxilindən keçən güllələrin, qırmaların-seçmələrin səthlərinə, lülə kanalının daxili divarlarına yayılmağa-yapışmağa məjbur olurlar.

Bu isə onunla izah olunur ki, atəş açılan zaman yaranmış barıt qazlarının təzyiqi ilə yanaşı, yaranmış termiki tə'sir daha güjlü və tə'sirli olur. Lülə daxilində olan yağ təbəqələri termiki tə'sirə mə'ruz qalaraq qızmaqla, lülə daxilində olan barıt və metal hissəjiklərilə birlikdə böyük təzyiq altında güllələrin, qırmaların-seçmələrin səthlərinə yapışaraq, lülə-yağ qarışığı barıt-metal sahələri yaradır.

Mərmilərin səthlərinə hopmuş, yayılmış əlavə atəş faktorları mərmilərin lülə daxilindən çıxması mərhələsinədək davam edir.

Mərmilərin yivləri aralarına, qırmaların və seçmələrin səthlərində yaranan biri-birlərinə nüfuzetmə batıq sahələrə yayılan, hopan atəş məhsulları, lülə daxilində yaranmış təzyiq nətijəsində (yağ qarışığı ilə birlikdə) daha da möhkəmlənərək üst-üstə yığılıb bərkiyir.

Atəş açılan zaman lülə daxilində baş verən proseslərin hamısı daxili ballistikanın bütün qanunauyğunluqlarına tabe olur.

Atəş məhsullarının həmin mərmilərin səthlərində aşkar edilməsi daxili ballistikanın qanunauyğunluqlarının əsas hallarını bir daha təsdiq edir.

Atəşdən sonra lülə kanalından keçən daxili ballistikanın bütün hallarını səthlərində əks etdirən mərmilər, lülə kanalından çıxan mərhələnin davamı olan xariji ballistikanın qanunauyğunluqlarından bəhs etmək mərhələsi başlayır. Bu mərhələdə əsasən lülə kanalından çıxan mərmilərin xarijdə-havada hərəkətləri və onlara tə'sir edən xariji amillərin araşdırılmasından bəhs edilir.

Lülə kanalında (atəş açılan zaman) qızmış halda çıxan mərmi, güllə, qırma və seçmələr barıt (qazlarının lülə kəsiyi ağızlığında hava axını müqavimətinə rast gəlib, geri çevrilməsi anında) qazların içərisindən çıxaraq öz ilk sür'ətini davam etdirməyə başladıqları andan, onlarda (sür'ət yüksək olmasını nəzərə almaqla güjlü hava müqavimətinə rast gəlməklə, hava şəraiti nəzərə alınmaqla) ani soyuma halı başlayır.

Xariji ballistikanın qanunauyğunluqlarının əsas amilləri olan mərmilərin uçma anları, onların səthlərinə tə'sir edən xariji qüvvələrin araşdırılmasına baxaq.

Silahın lülə kanalından çıxan mərmilərin səthlərinə hopmuş atəş məhsullarının mərminin uçma zamanı güjlü hava axını ilə rastlaşması, həmin qızmış mərmilərin səthlərindəki atəş məhsullarının ani olaraq soyumuş mərmilərin səthlərinə yapışıb qalmaları, atəş məhsullarının mərmilərlə istənilən məsafələrə aparılması halının mümkünlüyü labüddür. Bu labüdlüyü aparılan çoxillik ekspertiza təjrübələrindən və xariji ballistikanın qanuna-uyğunluqlarından alınan nətijələr bir daha təsdiq edir.

Aparılan çoxillik ekspertiza təjrübələrindən aydınlaşdırılır ki, məsafədən asılı olmayaraq (əsasən uzaq məsafələr nəzərdə tutulur) mərmilərin uçub dəydikləri hədəflərin səthlərində atəşin əlavə faktorları olan barıt və metal izləri aşkar edilir.

Həmin əlavə faktorların mərmilər vasitəsilə (daxili və xariji ballistikanın qanunauyğunluqlarına əsasən) aparılması nəzərdə tutulur.

Belə bir amilin elmi jəhətdən işlənib hazırlanması gələjəkdə atəş məsafələrinin müəyyənləşdirilməsi həllinin nizama salınmasına, dəqiqləş-dirilməsinə zəmin yaratmış olar.

Közərənədək qızmış və atəş məhsullarını öz səthində əks etdirib götürmüş (yapışmış halda) mərmilər özlərinin bütün uçma məsafəsi boyu, həmin atəş məhsullarını öz səthlərində saxlaya bilirlər.

Aparılan çoxillik təjrübələrdən və xüsusi ballistikaya aid ədəbiyyat-lardan görünür ki, lap uzaq məsafələrə uçub müəyyən hədəfə dəyən mərminin yaratdığı zədə ətrafında atəşin əlavə faktorları olan barıt və metal izləri aşkar edilir.

Bu halı yenə də daxili və xariji ballistikanın qanunauyğunluqlarından yaranan amillərin köməyilə müəyyən etmək mümkündür. Lülə kanalından qızmış halda çıxan mərmilərin səthlərinə hopub yapışan atəş məhsulları, güjlü hava axınına-müqavimətinə mə'ruz qalmaqla, ani olaraq soyumuş mərmilərin səthlərində hər hansı bir hədəfə dəyib silkələnməsə tökülmür. Həmin vəziyyətdə mərmilərin bütün uçma məsafəsi boyu onların səthlərində daha da bərkiyib yapışmış halda qala bilir.

Ona görə də uzaq məsafəyə uçub hər hansı bir hədəfə dəyərək zədə yaradan mərminin səthindəki atəş məhsulları, dəydikləri hədəfin tə'sirindən zədə ətrafına atəşin əlavə faktorları olan barıt və metal izlərini yayır.

Bu amil əsasən ekspert tərəfindən hadisə yerində aparılan baxış, hadisə yerinin yenidən təşkil edilib tədqiq edilməsi zamanı özünü büruzə verir.

Qeyd edilməlidir ki, əvvəllər ekspertiza təjrübələrində belə bir hal hökm sürürdü ki, yivli və hamarlüləli silahlardan atəş zamanı, atəşin əlavə faktoru olan barıt hissəjikləri silahın lülə kəsiyindən başlayaraq 3 m, 3,5 m və nisbətən uzaq məsafələrdə aşkar edilirdi.

Göstərilən məsafələrdən sonra barıt hissəjiklərinin hopmaması, qalmaması halı göstərilməklə aşağıdakı kimi izah edilir.

Anjag elmi jəhətdən işlənib hazırlanmağa, nəzəri və metodiki jəhətdən ekspertiza təjrübəsinə tətbiq edilməyə hazırlanan yeni metod, daxili və xariji ballistikanın qanunauyğunluqlarının verdiyi, təsdiq etdiyi əsasa görə atəşin əlavə faktorları olan barıt və metal izləri-hissəjikləri atıldıqları mərmilər vasitəsilə uzag məsafələrə aparılarag, həmin faktorlara məsafələrinin görə atəş müəyyənləşdirilməsi halının yenidən işlənib hazırlanmasına lüzum yaradır.

Hadisə yerlərində aparılan ekspertiza tədqiqatlarının nətijələrinə əsaslanmaqla, qeyd etmək olar ki, bütün hallarda (atəş məsafəsindən asılı olmayaraq) hadisə yerində aparılan baxış və tədqiqatlar zamanı hədəflər üzərində olan zədə

ətraflarında, səthlərində atəşin əlavə faktoru olan barıt izləri-hissəjikləri aşkar edilir.

Bu amil isə hadisə yerində aşkar edilmiş zədənin-zədələrin səthlərində atəşin digər faktoru olan metal izini aşkar etməklə birlikdə, onların odlu silahdan açılan atəş nətijəsində yetirilməsini dəqiq müəyyən etməyə imkan verir.

Qeyd edilməlidir ki, ballistik tədqiqatı zamanı hədəflərə açılan atəşin tədqiqilə yanaşı, həmin atəşin məsafəsinin müəyyənləşdirilməsi böyük metodiki əhəmiyyət kəsb edir.

Yaxın məsafələrdən acılan atəş məsafələrinin müəyyənlləşdirilməsi, zədə ətrafında galan kəmər sürtülməsi, zədə sahəsinə hopan atəs məhsullarının xarakterik hopma formaları və quruluşları ilə müəyyənləşdirilir. Bu zədə sahələrində xarakterik vanma, zaman ütülmə, material çevrilməsi halları nəzərdən qaçmamalıdır. Ona görə ki, qeyd edilənlər yaxın məsafədən açılan atəş amillərini özündə əks etdirir.

Uzaq məsafələrə açılan atəş məsafələrinin müəyyənləşdirilməsi isə mövzunun əsas hissəsində göstərildiyindən, başqa zədələrin morfoloji xüsusiyyəti, kənarlarının xarakterik əlamətlərə malik olması, kəmər sürtülməsinin məsafədən asılı olaraq müxtəlif qaydada yayılması kimi amillərin böyük nəzəri əhəmiyyəti vardır.

Yivli silahlardan yaxın məsafələrə açılan atəş zamanı atəşin əlavə faktorları ilə birlikdə atəş qazlarının tə'siri nətijəsində xüsusilə birqat nazik paltarların səthlərində yaranan zədələrin kənarlarındakı sapları saçaqlanaraq bir-birindən ayrılmaqla, xarakterik əlamətlərə malik olurlar.

Bu hal qalın və toxunma paltarlarda xüsusi çətinliklər törətməklə, atəş məsafəsinin dəqiq müəyyənləşdirilməsinə çətinlik törədir.

N.P.Kosopleçev⁵ öz işlərində odlu silahla törədilmiş jinayətlər zamanı hadisə yerinə hərtərəfli baxışın keçirilməsini istintaq hərəkətlərinin ən başlıjasını hesab edərək, gələjək istintaq hərəkətlərinin aparılmasında, nəzəri və praktiki metodların tətbiqinin yerinə düşməsinə, həmin hadisə üzrə obyektivliyin aşkar edilməsinə zəmin yaratmaqla, həllediji rol kəsb etdiyini göstərir.

Hadisə yerində aşkar edilmiş odlu silah zədələrinin (obyektin tutumlu və böyük həjmli olmasını nəzərə almaqla, laboratoriya şəraitində tədqiq emək mümkün olmadıqda) nəzəri və metodiki qaydada tədqiqini təşkil etmək məqsədilə ekspert-ballistdən xüsusi bilik, yığjamlılıq, hadisə obyektlərinin tam tədqiqinin qaydalarını bilmək tələb olunur.

Hadisə yerində aşkar edilmiş odlu silah zədələrinin hansı ardıjıllıqla tədqiqinin təşkilini müəyyənləşdirməklə əməli tədbirlərin görülməsini tənzimləmək olur.

Qeyd edilməlidir ki, aparılan çoxillik ekspertiza təjrübələrindən, ballistiki obyektlərin növündən asılı olmayaraq, ballistiki nöqteyi-

 $^{^{5}}$ Н.П.Косоплечев, А.Н.Васильев "Осмотр места происшествия". М., 1980.

nəzərindən tədqiqi labüd olan maddi-sübutlardan başqa, ballistiki obyektlər olan mərmilərin tədqiqi və onların özlərilə apardıqları atəş faktorlarının dəydikləri obyekt üzərində aşkar edilməsi, ədəbiyyatda birinji dəfədir ki, işıqlandırılır. Hazırlanan mövzunun çətnliklərini nəzərə almaqla, hadisə yerilə əlaqədar olması, lazımi materiallarla tə'min edilməsi, işin sür'ətləndirilməsinə köməklik etmiş olar.

Hadisə yerində aşkar edilmiş odlu silah zədələrinin səthlərində, ətraflarında atəşin əlavə faktorları olan barıt və metal izlərinin nəzəri və metodiki qaydada müəyyən edilməsi əsaslarının araşdırılması hallarına baxmaq lazımdır.

Hadisə yerinin tədqiqi zamanı görülən işlərin mərhələlərlə aparılması, tədqiqatın effektivliyini, ardıjıllığını və dolğunluğunu artırır.

Hadisə yerinə çağırılmış ekspert, apardığı işi və tədqiq etdiyi obyektlərin dəqiqləşdirilməsini müəyyənləşdirir.

Hadisə yerində aparılan ballistik və kimyəvi tədqiqatların məjmusuna gəldikdə isə birinji növbədə tədqiqatın kimyəvi hissəsi aparılmalıdır. Yə'ni kimyəvi hissənin obyektləri olan barıt və metal izlərinin tədqiqi xüsusi davranış və səliqəlilik tələb edir, bu da kimyəvi obyektləri öz üsul və vasitələrilə götürülməsinə və tədqiq edilməsinə şərait yaradır.

Xüsusi kimyəvi metodlardan istifadə etməklə, barıt izlərinin hissəjikləri xüsusi götürmə-

kənaretmə üsulları tətbiq etdikdən sonra onların tədqiqinə başlamaq lazımdır.

Hadisə yerində aşkar edilmiş zədələrin odlu silah zədələri olub-olmamalarını müəyyənləşdirmək məqsədilə yuxarıda qeyd etdiyimiz qaydada maddi sübutların səthlərindəki zədə sahələrindən iki üsulla-pambıq tampon və kimyəvi iynə vasitəsilə hissəjiklər kənar edilib, kimyəvi analiz üçün hazırlanmaldır.

Ağ vərəgələr üzərində toplanmış hissəjikləri şüşələri üzərinə keçirməklə, mikroskopik tədqiqatına hazırlayırıq. Aparılan mikroskopik tədqiqat nətijəsində (mikroskop MBSböyütmə 16x32 dəfə) müəyyənləşdirilir ki, hissəjiklər tünd-bozumtul, qarayaçalan, tünd-qara rənglidirlərsə, formalarına görə kələ-kötür. sferik-ovalvari yarımdairəvi, lövhəvari formalıdırlarsa, həmin hissəjiklər tam yanmamış tüstüsüz və tüstülü barıt hissəjikləridir.

Həmin hissəjiklərin barıt hissəjikləri olmalarını bir daha yoxlamaq üçün onların tə'yinedijisi-indikatoru olan difenilaminin kükürd turşusundakı məhlulundan istifadə etmək lazım gəlir.

Difenilaminin kükürd turşusundakı məhlulunu maddi sübutlardan kənar edilmiş hissəjiklərin üzərinə ayrı-ayrılıqda əlavə etdikdə, tədqiq edilən hissəjiklərdən tünd-göy rəngli qabarjıqların axmaları müşahidə edilirsə, həmin hissəjiklərin tam yanmamış tüstüsüz barıt hissəjikləri olmaları aşkar edilir. Digər ayrı hissəjiklər reaktivin tə'sirindən

qaynayaraq lax yumurta iyi verirsə, həmin hissəjiklər tam yanmamış tüstülü barıt hissəjikləridir.

Bununla tədqiq edilən maddi sübutların odlu silah vasitəsilə zədələndiklərinin bir faktoru müəyyən edilir. Həmin maddi sübutların səthlərində odlu silah zədələri olmalarının digər faktoru olan metal izlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün diffuziya-sıxılma metodundan istifadə edilir.

Tədqiq edilən zədələrin səthlərinə 25 faizli sirkə turşusunda və 10 faizli ammoniak turşusunda isladılmış fotokağızlar qoyularaq sıxıjıda 10 dəqiqə sıxılır. Zədələrdən alınmış əkslər natrium sulfid məhlulu ilə silindikdə, tünd-qəhvəyi rəngli ləkələrin alınmaları onların mərmilərin tərkibində qurğuşun metalı olan mərmilərlə yetirilməsini müəyyən edir.

Digər zədələrdən alınmış əkslərin səthlərini isə hidrogenrubenat turşusunun spirtli məhlulu vasitəsilə sildikdə, həmin əkslərin səthində tündgöy rəngli ləkələrin alınmaları, onların mərmilərinin örtükləri tərkibində mis metalı olan mərmilərlə yetirilməsini müəyyən edir.

Bununla da hər iki halda aparılan tədqiqatların nətijələri onların odlu silahdan açılan atəş nətijəsində yetirilmələrini göstərir.

üzrə Aparılan iş qeyd edilən hədəflər üzərində aşkar edilib götürülmüş atəs məhsullarının metodiki qaydada nəzəri VƏ müəyyənləşdirilməsi halları öz əksini taparag tamamlanır

Hadisə yerində aşkar edilmiş odlu silah zədələrinin ballistiki və kimyəvi tədqiqatlarının nəzəri və metodiki əsaslarının məjmuyu, bir sıra ballistiki tədqiqatların genişlənməsinə, metodiki qaydada təkmilləşməsinə köməklik etmiş olajaq.

Belə ki, hadisə yerində aparılan tədqiqat həmin jinayət işi üzrə aparılan tədqiqat işlərinin başlanğıj mərhələsidir.

Hadisə yerində aşkar edilmiş zədələrin xarakterindən, formalarından və morfoloji görünüşlərndən ekspert müəyyənləşdirilir ki, aşkar edilmiş zədələr hansı növ-hamarlüləli və yaxud yivli odlu silahlardan yaranmışdır.

Bununla da hadisə yerində aparılan tədqiqatın əsas istiqaməti müəyyənləşir ki, həmin işin davamı eyni istiqamətdə aparılaraq, lazımi nətijələr əldə edilir.

Bunlardan başqa, hadisə yerinin tədqiqi zamanı hadisə yerində aşkar edilmiş əlavə maddi sübutlar, məs: giliz, güllə, qırma, tıxaj və s. hadisənin hansı alətlə yetirilməsini müəyyənləşdirir.

Hadisə yerində aşkar edilmiş zədələr, əsasən hadisə yerinə baxış keçirən hey'ətlə birlikdə hadisənin üsulunu müəyyən etmək, yə'ni öz-özünü öldürmək və digər hadisələr kimi baş vermiş jinayətin şəraitinin müəyyənləşdirilməsi, işin baş xəttini təşkil edir.

Hadisə yerində keçirilən baxış zamanı hadisə yerinin əvvəlki vəziyyəti, hadisənin baş verdiyi yerin, alət və vasitələrin toxunulmazlığı, maddi sübutların yerdəyişməmələrini tə'min etmək əsas şərtlərdən hesab edilir.

Hadisə yerinə baxış keçirən zaman hadisə yerində aşkar edilmiş zədələrin-maddi sübutların bir-birlərilə qarşılıqlı əlaqələri və aralarındakı yerləşmə məsafələri dəqiqləşdirilərsə, hadisənin həm təhqiqi, həm də tədqiqi hissəsinin araşdırılması asan olar.

Hadisə yerinin tədqiqi zamanı əks həllediji əlamətlərə malik olan (odlu silahdan yaranan) giriş və çıxış zədələrinin yerləşmə sahələrini, onlar arasında olan qarşılıqlı əlaqəni, giriş və çıxış zədələrinin bir-birlərinin davamı olmalarını müəyyənləşdirmək məqsədəmüvafiqdir.

Hadisə yerində aşkar edilmiş giriş və çıxış zədələrinin yerləşmələrini, onların formalarını, ölçülərini və zədələr ətrafında aşkar edilmiş izlərin ətraflı tədqiqini, nəzəri və metodiki qaydada yerinə yetirmək, gələjək istintaq və ekspertiza nətijələrinin dolğun və obyektiv alınmasına zəmin yaratmış olar.

Hadisə yerinə baxış zamanı, əsasən hadisə ilə əlaqədar olan maddi-sübutların yerlərini dəqiq müəyyən etmək məqsədəmüvafiqdir.

Hadisə yerinə baxış taktikasının metodiki qaydada müəyyənləş-dirilməsi ilə hadisənin baş vermə səbəblərini, hadisə alətlərinin dəqiq yerləşmələrini aydın təsəvvür etmək mümkündür.

Hadisə yerinə baxış keçirilərkən maddi sübutlarla birlikdə hadisə yerinin ümumi şəraitə uyğun şəklinin, ayrı-ayrı detalların şəklinin, həmçinin götürülməsi mümkün olmayan maddi sübutların şəkillərinin, zədələrin şəkillərinin çəkilib işə əlavə olunması baxışın dolğunluğunun və obyektivliyinin əsas şərtlərindən hesab edilir.

Bunların isə yerinə yetirilməsi üçün şəkilçəkmənin əsas üsullarından istifadə edilməsi aparılan işin gələjəkdə obyektivliyini artırır.

Hadisə yerinə baxışın nətijələri əsasən görülən işlərin qeyd edilməsilə, hadisə yerinə baxış protokolunun tərtib olunması ilə tamamlanır.

Qeyd edilməlidir ki, hadisə yerində tərtib edilən protokol, hadisə yerini tam xarakterizə etməklə, istintaq hərəkətlərindən ən vajibi hesab edilir, həmçinin xüsusi sübut növlərinin obyektiv sənədidir.

Hadisə yerinin protokolu onu imzalayanların hamısını qane etməklə, qanunda nəzərdə tutulan prosessual halların hamısını özündə əks etdirməlidir⁶.

Hadisə yerinə keyfiyyətsiz baxış, baxış protokolunun keyfiyyətsiz tərkibi, lazım olan mə'lumatların protokolda öz əksini tapmaması, gələjək tədqiqat zamanı obyektivliyi və dolğunluğu lazımi qaydada tamamlamır. Aparılan istintaq hərəkətinin gələjək davamı çətinliklərə mə'ruz qalır. Belə ki, hadisə yerinə hərtərəfli baxış, təhqiqat aparan orqanla istintaq orqan arasında olan qarşılıqlı birgə iş üsulu istintaq hərəkətlərinin

 $^{^6}$ "Руководство для следователей". Под редакцией В.В.Найденова, П.А.Олейника. М., 1961, с. 256-160.

düzgün, məqsədəuyğun aparılmasına köməklik göstərmş olur.

Hadisə yeri baş vermiş hadisənin xariji təzahür formasıdır.

v) Atəş məsafəsinin və silahın növünün atəşin tətbiqi izlərinə görə müəyyən edilməsi metodları.

Atəş məsafəsinin və silahın modelini müəyyən etmək üçün atəşin əsas və əlavə tətbiqi izləri tədqiq olunur. Bu tədqiqatları həyata keçirmək üçün mikroskopiya spektrin görünməyən hissəsinin şüalarında (infraqırmızı, ultrabənövşəyi, rentgen) tədqiq, köçürmə, kontaktdiffuzion, elektroqrafik və kimyəvi metodlarından istifadə edilir.

Mikroskopiya metodu zədələrin və yanmamış barıt hissəjiklərinin öyrənilməsində tətbiq olunur. Bu tədqiqatlar binokulyar stereoskopik mikroskopların (MBS-1, MBS-2, MBS-9) köməyi ilə həyata keçirilir.

<u>Spektrin görünməyən hissəsinin şüalarında</u> <u>tədqiq metodu.</u>

Atəşin əlavə izlərinin aşkar edilməsi üçün tətbiq olunur:

a) infraqırmızı şüalarda bu şüalar üçün rəngli səthlərdə atəşin his izlərinin və sürtünmə qurşağının aşkar edilməsi zamanı istifadə olunur. Üzərində atəşin tətbiqi izləri olan obyektlərin infraqırmızı şüalarda tədqiqi, elektron-optik dəyişdiriji vasitəsilə müşahidə, fotoelementlərin köməyi ilə fotometrik ölçmə və "İnfraxrom" tipli materiallarda fotoşəkilçəkmə üsulları ilə həyata keçirilir.

Ultrabənövşəyi şüalar atəşin tətbiq izləri olan üzərindən sürtgü yağlarının edir. kömək Yaŭ ləkələri olunmasına ultrabənövşəyi şüalar altında görünən işıqla lyuminesensiya edir. Əksər görünən lyuminesensiya müşahidə edilmirsə, tədqiq olunan obyektin ultrabənövsəyi şüalar altında fotoşəkilçəkməsi həyata keçirilir.

b) rentgen süalar atəsin tətbigi izləri olan maneələr üzərndə sürtünmə qurşağının və hisin aşkar olunması üçün tətbiq edilir. Bunun üçün rentgenoskopiya və rentgenografiya üsulları həyata keçirilir. Atəş izlərinin dəqiq və aydın rentgenogrammasını əldə etmək üçün fotoşəkli çəkilən obyekt bilavasitə fotoplyonkanın üzərində yerləşdirilir. Bu halda obyektin fotoşəkilçəkməsi qeyri-aktinik işıqlandırma şəraitində ijra olunmalıdır jisimlərdə şüalar bə'zi (aktinik kimvəvi dəyişikliklərə səbəb olan işıq şüaları).

Köçürmə metodu yanmamış barıt dənəjiklərinin, his və yağ hissəjiklərinin maneə üzərindən digər səthə (müstəviyə) keçirilməsi zamanı tətbiq edilir. Yanmamış barıt dənəjikləri və his-yağ hissəjikləri üzərində yerləşdikləri maneənin

səthi tünd rəngdə olduqda (onun tədqiqinə mane olur, tünd rəngli maneə infraqırmızı şüaları udur) digər səthə köçürülür.

Köçürmə rütubətli, fiksə edilmiş və yaxşı yuyulmuş fotokağızın səthinə presləmənin köməyi ilə ijra olunur. Fotokağızın ağ fonunda barıtın və hisin tündrəngli hissəjikləri aydın görünməyə başlayır.

Əgər maneənin materialı ultrabənövşəyi şüalarda işıqlanarsa, sürtgü yağlarının köçürülməsinə yol verilir. Köçürmədə ağ rəngli qeyri-fluoressasiya kağızı (qabaqjadan ultrabənövşəyi şüalarda yoxlanılmış) istifadə edilir. Yağların köçürülməsi pres altında sıxmaqla və ya ütü ilə ütüləməklə həyata keçirilir.

Ütü vasitəsilə ütüləmə 100⁰S-dən artıq olmayan temperaturda süzgəj kağızının köməyilə ijra olunur.

Kontakt-fidduzion metod üzərində atəşin tətbiqi izləri olan maneə (sürtünmə qurşağında və hissədə) metal hissəjiklərin yerləşdiyi zonaları aşkar etmək məqsədilə tətbiq olunur.

Tədqiqat aşağıdakı qaydada həyata keçirilir: Maneənin (parça, dəri, geçə, kağız) müəyyən sahələrinin hər iki tərəfinə fiksə edilmiş və yuyulmuş iki ədəd fotokağız qoyulur (celatin təbəqəsi içəriyə doğru). Bundan əvvəl isə fotokağızlara xüsusi elektrolit hopdurulur. Pres altında sıxmaqla həyata keçirilən kontakt zamanı elektrolitin köməyi ilə ərimiş metal hissəjikləri fotokağız üzərindəki celatin təbəqəyə daxil olar.

Kontaktlaşdırma vaxtı adətən 5-10 dəq. Davam edir. Sonra fotokağız reaktiv-aşkarlayıjılarla işlənərək maneə üzərinə metal hissəjiklərinin yerləşməsinin müvafiq rəngli ləkələri şəklində metalloqram əldə edilir.

Elektrolit kimi konsentrasiya ammiak və ya sirkə turşusunun 10-30%-li məhlulu istifadə olunur.

Reaktiv-aşkarlayıjılar metalla müəyyən rəngli birləşmələr əmələ gətirən maddələr arasından seçilir.

Mis, kobalt və sinkin hissəjiklərinin aşkar edilməsi üçün rubeanohidrogen turşusunun metil spirtindən doymuş məhlulu istifadə edilir.

Qurğuşun hissəjikləri rodizonturşulu natrium (0,2%) və ya kükürdlü natriumun (25%) təzə hazırlanmış sulu məhlulların köməyi ilə rənglənir.

Elektroqrafik metodu da maneə üzərində atəş izlərinin sürtünmə qurşağında və hisində metal hissəjiklərin qalıqları olan zonalarını müəyyən etmək üçün tətbiq edilir. Bu metod elektrik jərəyanının tə'siri altında əriyən metal hissəjiklərinin rəngləməsinə əsaslanır.

Materialın elektrik keçirijiliyindən asılı olaraq maneənin tədqiqi müxtəlif üsullarla həyata keçirilir.

Elektron keçirməyən materialların tədqiqi zamanı atəş izi olan maneənin hissəsi elektrolitlə hopdurulur və iki ədəd fiksə edilmiş, yaxşıja yuyulmuş fotokağız arasında yerləşdirilir.

Fotokağız üzərinə folqadan düzəldilmiş elektrodlar qoyularaq jib fənərinin batareyasından jərəyana birləşdirilir. Kontaktlaşma zamanı (pres

və ya yük altında) jərəyanın tə'siri nətijəsində maneə üzərində olan metal hissəjiklərin elektrolitik əriməsi və onların fotokağıza köçürülməsi baş verir. Fotokağızı reaktiv-aşkarlayıjılarla işlədikdən sonra rəngli ləkələrin yerləşdiyi elektroqramma əldə edilir.

Elektroqraflaşdırma prosesi 30-60 saniyə davam edir.

Elektrik keçiriji materialların tədqiqi zamanı isə (metallar, insanın dəri örtüyü) atəş izi olan obyektin üzərinə elektrolitlə hopdurulmuş, fiksə edilmiş və yaxşıja yuyulmuş fotokağız yerləşdirilir. Fotokağız üzərinə metal lövhə qoyularaq batareyanın bir müsbət tərəfini bilavasitə tədqiq olunan obyektə, digər tərəfini isə metal lövhəyə birləşdirirlər. Kontaktlaşdırılmadan sonra elektroqrammanın işlənilməsi yuxarıda göstərilən digər qaydalara uyğundur.

Kontakt-diffuzion və elektroqrafik metodların tətbiqi nətijəsində tədqiq olunan obyektdə heç bir dəyişiklik baş vermir, lazım gələrsə bu tədqiqatları təkrarlamaq mümkündür. Bu metodların tətbiqi gələjəkdə digər tədqiqat metodlarından istifadəni istisna etmir.

Kimyəvi metod atəş hisində metalların (mis, nikel, qurğuşun, sürmə və s.), barıtın yanma məhsullarının (sulfatlar, nitrat və nitritlər) aşkar edilməsi üçün tətbiq olunur.

Ekspert təjrübəsində ən genş yayılmış metodlara kəmiyyət və keyfiyyət analizi aiddir. Kimyəvi reaktivlərdən həmçinin tədqiq olunan obyektin rəngini şəffaflaşdırmaq üçün (əgər tünd fon atəş izinin aşkar edilməsinə və öyrənilməsinə mane olursa) istifadə olunur. Şəffaflaşdırma (rəngsizləşdirmə) xlorlu hidroperid, hidrosulfit natrium məhlulu və digər reaktivlərlə həyata keçirilir.

III. MƏHKƏMƏ-PARTLAYIŞ-TEXNİKİ EKSPERTİZASI.

Bildiyimiz kimi, məhkəmə-ballistik ekspertizasının bir növü də partlayış-texniki ekspertizadır. Bu növ ekspertizanı texnoloji partlayışlarla əlaqədar keçirilən partlayış-texnoloji ekspertiza ilə fərqləndirmək lazımdır.

Məhkəmə-ballistik ekspertizası və qurğu çərçivəsində keçiri-lən partlayış-texniki ekspertizası bir qayda olaraq jinayət işləri üzrə tə'yin edilərək, tədqiqat obyektlərinin müxtəlifliyindən asılı olaraq trasoloji, metalşünaslıq, yanğın-texniki, avtotexniki maddə və materialların tədqiqi və digər ekspertizalarla kompleks halda keçirilir.

Partlayış-texniki ekspertizanın məqsədi aşağıdakılardır:

partlayış faktını müəyyən etmək;

- partlayışın təbiətini, onun baş vermə mexanizmini və episentrini (mərkəzini) müəyyənləşdirmək;
- partladıjı qurğunun konstruksiyasının və iş prinsipini müəyyən etmək;
- partladıjı qurğunun ətrafa tə'sir xassələrini və istifadə edilmiş partlayıjı maddənin (PM) tutumunun kütləsini müəyyən etmək;
- Fəldəqayırma PM-in hazırlanması üçün zəruri vərdişlərin-biliklərin, hazırlığın, ixtisasın mövjudluğunu aşkar etmək və s.

Bu növ ekspertizalarda həm diaqnostik, həm də eyniləşdirmə xarakterli suallar (məsələlər) həll edilir.

Partlayış-texniki ekspertizanın həllinə çıxarılan diaqnostik xarakterli suallar obyektlərindən asılı olaraq bir neçə qrupa ayrılır:

- PQ və PM-in diaqnostikası;
- partlayış təhlükəli qəza şəraitlərinin texnoloji partlayışlarının mexanizmlərinin, partlayış-təhlükəsizliyi qaydalarının pozulması diaqnos-tikası.
- III qrup suallar texnoloji partlayışların ekspertizası növünə (məhkəmə-mühəndis-texniki ekspertizalar sinfi) aid olduğundan bu mühazirədə biz anjaq 1 və 2-ji qrup sualları araşdırajağıq.

PQ və PM-in diaqnostikası üzrə suallar

- 1. Tədqiqata təqdim edilmiş maddə partlayıjı maddədirmi? Əgər PM-dirsə, hansı növə aiddir (maddə və materialları ekspertizası ilə kompleks şəkildə həll edilir)? Bu maddənin tətbiq edildiyi sahə və tə'yinatı haqda nə demək olar, hansı üsulla hazırlanıb: sənaye və ya əldəqayırma?
- 2. Təqdim edilən predmetlər partladıjı qurğudurmu? Əgər partladıjı qurğudursa, hansı növə aiddir?
- 3. PQ-nin hazırlanma üsulu nejədir (sənaye və əldəqayırma)? Əgər bu qurğu əldəqayırmadırsa, sənaye üsulu ilə hazırlanmış hansı PQ-nin analoqudur (oxşarıdır)?
- 4. Təqdim edilmiş PQ-nin tərkibində PM varmı? Əgər varsa, hansı növ PM-dir (maddə və materialların ekspertizası ilə birgə keçilir).
- 5. Təqdim edilən predmet döyüş sursatıdırmı? Hansı növə aiddir?
- 6. PQ-nin partlamamasının (işə düşməməsinin) səbəbi nədir?
- 7. Təqdim edilmiş PQ partladılarsa, qəlpələrin yayınma radiusu nə qədərdir və PQ hansı tə'sir göstərmə qabiliyyətinə malikdir?
- 8. PQ özü-özünə partlaya bilərdimi? Əgər bilərdisə, hansı şəraitdə?
- Əgər PQ-nin konstruksiyasının elementləri üzərində markirovka işarələri mövjuddursa, bu PQ harada (hansı müəssisədə) və hansı müddətdə hazırlanmışdır.
- Əgər PQ-də elektrik sxemindən istifadə olunmuşsa, bunun iş prinsipi, tə'yinatı, tətbiqi

- sahəsi, PQ-ni işə salmağı tə'min etmək üçün yararlılığı haqda nə demək olar?
- 11. PQ-ni hazırlamış şəxsin partlayış işində professional vərdişləri nejədir?
- 12. Təqdim olunmuş obyektlər arasında saat mexanizminin detalları varmı, əgər varsa, onların tipi (markası) hansı müəssisədə və hansı ildə hazırlanmışdır?
- 13. PQ-də saat mexanizmindən istifadə edilibmi və onun xüsusiyyətləri nejədir?

<u>Yaranmış izlər üzrə partlayış mexanizminin</u> <u>diaqnostikası.</u>

- 1. Partlayışın təbiəti və onu yaradan mexanizm haqqında nə demək olar?
- 2. Partlayışın mərkəzini (episentr) müəyən etmək mümkündürmü? Hansı əlamətlər buna dəlalət edir?
- 3. Təqdim edilmiş predmetlər üzərində PM-in qalıqları (mikrokəmiyyətləri) varmı? Əgər varsa, onların növü, tə'yinatı, tətbiq edildiyi sahə haqqında nə demək olar?
- 4. PM-də kənar əlavələr (qırma, iynə, mismar, və s.) vardırmı?
- 5. Tətbiq edilmiş PQ-nin və onun elementlərinin hazırlanma üsulu və konstruksiyası nejədir? Partladılmış qurğu döyüş sursatıdırmı, hansı növə aiddir?
- 6. İstifadə edilmiş PQ-nin hərəkətə gətirilmə mexanizmi partlatma üsulu nejədir?

- 7. Partladılmış PQ-nin tə'sir xassələri nejədir? Partlamış tutumun kütləsi və trotil ekvivalenti nejədir?
- 8. Təqdim edilmiş qəlpələr (hadisə yerindən götürülmüş, zərərçəkmiş şəxsin bədənindən çıxarılmış) PQ-nin korpusunun hissələridirmi?
- 9. PQ-nin detalları, fraqmentləri üzərində onların hazırlanmasında istifadə edilmiş maşın, mexanizm və alət izləri varmı? Hansı texnoloji əməliyyatlar nətijəsində bu izlər yarana bilər?
- 10. PQ-nin detalları üzərində qalmış izlər, bunu yaratmış mexanizm və alətlərin eyniləşdirilməsi üçün yararlıdırmı?
- 11. PQ-nin təqdim edilmiş detalını hazırlamaq üçün şəxs hansı professional vərdişlərə malik olmalıdır?
- 12. Təqdim edilən predmetlərdəki zədələr partlayıjı qurğunun qəlpələrinin tə'sirindənmi yaranmışdır?

Eyniləşdirmə xarakterli suallar:

- 1. Tədqiqata təqdim edilmiş partlayıjı qurğu və partladılmış qurğu konstruksiyalarına, istifadə olunmuş materiallara və digər əlamətlərə görə eynidirmi?
- 2. Təqdim edilmiş partlayıjı qurğunun fraqmentləri əvvəllər vahid bütövlük təşkil etmişdirlərmi, yə'ni eyni bir PQ-nin hissələridirmi?

Partlayış-texniki ekspertizanın obyektləri aşağıdakılardır:

partlayış-təhlükəli obyektlərə aidliyi ehtimal olunan maddə qurğular;

- partlayıjı qurğuların qalıqlarına və ya onun elementlərinə aidliyi ehtimal olunan predmetlər, hissələr və fraqmentlər;
- xariji şəraitin elementləri-partlayışın tə'siri izlərini daşıyan (qəlpə zədələri, his, deformasiyalar) və PM-in, partlayış məhsullarının qalıqlarını daşıyan ehtimal olunduğu əşyalar;
- daha çox dağılmış yerlərdən torpaq və maddələrin nümunələri hislənmiş və ərimiş yerlərdən qaşınıb götürülmüş, tamponla silinmiş (aseton və su qarışığı istifadə etməklə) nümunələr;
- partlayış yeri;
- partlayış nətijəsində zədələnmiş mexanizm və avadanlıq, onların hissə və detalları;
- binanın interyeri, predmetlərin partlayışdan yaranmış, deformasiyaya uğramış, zədələnmiş konstruktiv elementləri və qırıqları;
- zədələnmiş nəqliyyat vasitələri və digər iri ölçülü predmetlər (partlayış yerində olan, daşınması mümkün olmayan).

Müqayisəli tədqiqat üçün partlayış faktı üzrə yuxarıda göstərilən nümunələr (tədqiqat obyekti) müəyyən olunmuş qaydalara riayət etməklə götürülməlidir.

Soyuq silahların ekspertizası.

İstintaq təjrübəsi göstərir ki, törədilən bədən xəsarətlərinin çoxu jinayətkarlar tərəfindən xüsusi hazırlanmış predmetlər və əşyalar vasitəsi ilə yetirilir. Azərbayjan Respublikası Jinayət

Məjəlləsində ganunsuz soyuq silahların hazırlanması gəzdirilməsi (daşınması) ٧ə haqqında məs'uliyyət müəyyən edilmişdir. Bir çox jinayət işlərinin istintaqında müəyyən predmetlərin və əşyaların soyuq silaha aid olub-olmaması məsələsi ortaya çıxır. Bu suallara düzgün javab üçün təhqiqat aparan şəxs və tapmag müstəntiq bu sahədə xüsusi biliyə malik olan (ekspertlərə) mürajiət edir. silahların ekspertizası bilavasitə jinayətdə istifadə edilən predmetin və ya əşyanın soyuq silaha aidiyyətini, həmçinin onun hansı tip, növ soyuq silaha aid olmasını, onun hazırlanma üsulunu müəyyənləşdirmək-dən ibarətdir.

Soyuq silah üzrə ekspertizanın obyektlərinə aşağıdakılar aid ola bilər:

Ümumiyyətlə, kriminalistikadan soyuq silahlara təsnif verdikdə onları əsasən, tiyəli, tiyəsiz və qarışıq tipli soyuq silahlar-konstruksiya quruluşuna görə və üzrə təsnifləşdirirlər.

Hərəkət üsuluna görə soyuq silahlar bölünür:

- 🖙 kəsən (qılınj, dəhrə, süngü);
- 🖙 deşən (stilet, üç tiyəli xənjər);
- 🕝 deşən-doğrayan (yatağan);
- 🕝 deşən-kəsən (fin və ov bıçaqları).

Tiyəsinin uzunluğundan asılı olaraq soyuq silahları: qısa və uzun tiyəli silahlara ayırmaq olar.

Soyuq silahların tədqiqində ekspert qarşısında qoyulan sualları diaqnostik və eyniləşdirmə xarakterli suallara ayırmaq olar.

Diagnostik xarakterli suallara aiddir:

- 1. Təqdim edilmiş predmet hansı növ və nümunə soyuq silahlara aiddir?
- 2. Təqdim edilmiş soyuq silah hansı üsulla hazırlanıb: zavod, kustar və ya əldədüzəlmə?
- 3. Təqdim edilmiş predmet soyuq silah düzəltməyə hazırlıqlıdırmı?
- 4. Təqdim olunmuş soyuq silahın hazırlanmasında hansı material, qurğu, alət və texniki vasitələrdən istifadə olunub?
- 5. Bu soyuq silah başqa soyuq silahdan və ya predmetdən düzəldilibmi?
- 6. Təqdim edilmiş silah istifadə üçün yararlıdırmı, əgər yararsızdırsa, onu yararlı vəziyyətə gətirmək olarmı?

İkinji qrupa eyniləşdiriji xarakterli suallar aiddir:

- 1. Bu alətlər və mexanizmlər, təqdim edilmiş soyuq silahın hazırlamasında istifadə olunubmu?
- 2. Təqdim edilmiş soyuq silah üzlükdə və ya qabda saxlanılıbmı?
- 3. Bu hissə və ya detal təqdim edilmiş soyuq silaha aiddirmi?

İkinji qrup suallar anjaq soyuq silah üzrə ekspertiza vasitəsi ilə həll olunmur. Bu sualların həllində silah ekspertizası ilə yanaşı mexanoskopik transoloji ekspertiza da tə'yin olunur.

Təqdim edilmiş soyuq silah ilk növbədə müayinə olunmalıdır. Soyuq silahı müayinə edərkən onun adını, ölçülərini göstərmək lazımdır.

Onlar ekspert müayinəsinin nətijələrində xüsusi terminlərdən istifadə olunaraq qeyd olunur. Bu zaman onun ümumi uzunluğu, tiyənin uzunluğu, tutajağın (sapın) uzunluğu, tiyənin qalınlığı, künj əyməsinin bujaq dərəjəsi, ujun uzunluğu, itilənmənin xüsusiyyətləri və i.a. əlamətlər qeyd olunur. Əgər soyuq silahlarda yazı və ya firma işarələri varsa onları qeyd etmək lazımdır.

Soyuq silahların tədqiqində bə'zi hallarda ölçülərindən başqa, çəkisi də göstərilir.

Soyuq silahların hazırlandığı materialının möhkəmliyini, tutajağın xüsusiyyətləri (əldə saxlamaq üçün əlverişliyi) və zərbə vurulması əlverişliyi nəzərə alınır.

Tiyənin əyilməyə qarşı möhkəmliyini yoxlamaq üçün maqnit yoxlayıjıdan istifadə olunur.

Tiyənin əyilməyə davamlığı dinamometr və ya 5-6- kq yük asmaq vasitəsi ilə sınaqdan keçirilir. Yə'ni tiyənin ujuna 5-6- kq yük asmaqla, tiyənin deformasiyaya uğraması yoxlanılır. Belə hallarda əgər müəyyən qədər əyilərsə, onda onun davamsızlığı haqqında nətijə formalaşır.

Bundan başqa, soyuq silah-bıçaqla xüsusi hazırlanmış döşəkjəyə də yuxarıdan atılaraq zərbə endirilir. Bu da onun davamlığını yoxlamaq üçün tətbiq edilən üsullardan biridir.

Ekspert tədqiqatında əvvəljə həmin silahın hansı növ, tip, nümunə soyuq silahlara aid olduğu müəyyənləşdirilir.

Sonrakı mərhələdə onun əlamətləri müəyyənləşdirilir. Soyuq silaha məxsus əlamətləri müəyyənləşdirmək üçün həmin soyuq silahın növündən asılı olaraq müxtəlif üsullar tətbiq olunur.

Həmin əlamətlər soyuq silahın forması, tutajağın materialı, tiyənin forması, materialı, çəkisi və i.a. başqa əlamətlərə aiddir.

ƏDƏBİYYAT:

- 1. E.R.Rossinskaə "Sudebnaə gkspertiza" Moskva, 1996, str. 108-116, 162-167.
- 2. Kollektiv avtorov "Kriminalistiçeskaə gkspertiza", vıpusk 5. Moskva, 1967.
- 3. S.A.Kustanoviç "Sudebnaə ballistika". Moskva, 1957.
- 4. K.Q.Sarıjalinskaya "Kriminalistika texnikası". Dərslik. Bakı, 1975.
- A.F.Panteleev, N.A.Selivanov "Kriminalistika". Moskva, 1993.
- 6. V.A. Əliyev "AR DİN-in EKİ-nin "Güllə-giliz kartotekasının fəaliyyəti və jinayətlərin açılmasında əhəmiyyəti". AR DİN-in mə'lumat bülleteni № 2, 1999, səh. 20-22.
- 7. A.R.Şləxov "Sudebnaə gkspertiza orqanizaüiə i prosedenie". Moskva, 1979.
- 8. A.M.Mahmudov, B.Ə.Əliyev "Kriminalistika", albom-sxem, tədris vəsaiti. Bakı, 1999, səh. 59-69.
- 9. F.M.Javadov "Məhkəmə ekspertizası qarşısında qoyulan sual-ların nümunəvi siyahısı". Bakı, 1998.

- E.N.Tixonov "Uqolovno-pravovaə i kriminalistiçeskaə oüenka xolod-noqo orujiə". Tomsk, 1976.
- 11. "Polis haqqında Azərbayjan Respublikasının Qanunu".16 noyabr, 1999.
- 12. "Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında" Azərbayjan Respublikasının Qanunu, 17 noyabr 1999-ju il.
- 13. "Dövlət məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti haqqında" Azərbayjan Respublikasının Qanunu, 26 yanvar 2000-ji il.

Mövzu № 9: Məhkəmə-fototexniki, portret dəyişdirilmiş və məhv edilmiş nömrələrin bərpası ekspertizaları.

MÜHAZİRƏNİN PLANI:

- 1. Məhkəmə-fototexniki ekspertizasının mahiyyəti, obyektləri və qarşısında qoyulan suallar.
- 2. Məhkəmə-portret ekspertizasının mahiyyəti, obyektləri və qarşısında qoyulan suallar.
- 3. Dəyişdirilmiş və məhv edilmiş nömrələrin bərpası ekspertizasının mahiyyəti, obyektləri və qarşısında qoyulan suallar.

I. FOTOTEXNİKİ EKSPERTİZANIN MAHİYYƏTİ, OBYEKTLƏRİ, QARŞISINDA QOYULAN SUALLAR.

Fototexniki ekspertiza foto və kino jihazlarının, laborator avadanlığının (böyüdüjülər,

kəsiji alətlər, kadrlaşdırma çərçivələri və s.), neqativ və pozitivlər əsasında predmetlərin, binaların, ərazilərin eyniləşdirilməsi məqsədilə keçirilir. Həmçinin bu növ ekspertizada şəkilçəkmə və fotomaterialların işlənilməsi şəraitini, obyektlərin ölçüləri və onlar arasında məsafəni müəyyən etmək, fotoqrafik montacın və retuşun aşkar edilməsi, əkslər üzrə neqativ və pozitivlərin eyniləşdirilməsi aparıla bilər.

Fototexniki ekspertizanın obyektlərinə daxildir: fotoşəkillər (neqativlər, fotoəkslər, diapozitivlər, mikrofilmlər, rentgenoqramlar və s.), kinofilmlər, onların hazırlanmasında istifadə edilən texniki vasitələr və materiallar.

Kino və fotojihazlar, laborator avadanlıq ekspertizaya bilavasitə (əsli) təqdim edilir. Əgər iri ölçülü reproduksiyaediji qurğunu tədqiqata təqdim etmək mümkün olmazsa, bu halda reproduksiyaediji qurğuda tədqiq olunan təsvir miqyasında eksperimental nümunələr alınır. Ekspertizaya isə bu qurğuya məxsus fotoaparat, obyektlərin uyğunlaşdırılması üçün ekran (yaxud onun miqyas əksləri), eksperimental neqativlər təqdim edilməlidir.

Əgər fototexniki ekspertizalara iri həjmli pardaxlayıjı təqdim etmək mümkün olmazsa, bu halda da eksperimental nümunələr alınmalıdır. Bu məqsədlə fotokağızların bir qismi işıqlandırılır, aşkarlanır, bərkidilir, yuyulur, pardaxlayıjının barabanına yerləşdirilir (bu zaman fotokağızın, barabanın yerləşdirilməsi- nejə, harada və s.) və

pardaxlanır. Fotokağızların digər hissəsi isə işıqlandırılmadan və aşkar edilmədən bərkidilərək pardaxlanır. Hər iki növ eksperimental nümununələr ekspertizaya təqdim edilir.

Ümumiyyətlə, onu qeyd emək lazımdır ki, hər bir halda imkan çərçivəsində ekspertizaya obyektlərin əslinin təqdim edilməsi vajib əhəmiyyət daşıyır. Bə'zi hallarda isə ekspertiza üçün yüksək keyfiyyətli eksperimental nümunələrin hazırlanması, tədqiqatı keçirən ekspertə də həvalə edilə bilər.

Fototexniki ekspertiza tədqiqat obyektlərindən asılı olaraq 2 yerə ayrılır:

- fotoqrafik təsvirlərin ekspertizası;
- Fotomaterialların ekspertizası.

Fotoqrafik təsvirlərin ekspertizasında aşağıdakı diaqnostik xarakterli suallar öz həllini tapa bilər:

1. Təqdim edilmiş fotoşəkil obyektin əslindən bilavasitə çəkilmişdir, yaxud fotoqrafik reproduksiya edilmişdir?

Əgər fotoşəkil reproduksiya edilmişdirsə, onda əsli (oricinal) hansı üsulla hazırlanmışdır: fotoşəkilçəkmə, rəsm, poliqrafiya və s.?

- 2. Təqdim edilmiş fotoşəklin hazırlanmasında fotomontac tətbiq edilmişdirmi?
- 3. Təqdim edilmiş fotoşəkil (neqativ) fotoqrafiya prosesinin texnoloji qaydalarına riayət etməklə hazırlanmışdırmı?

- 4. Fotoşəkil üzərində onun hazırlanmasında əldəqayırma qurğulardan (alətlərdən) istifadə olunma əlamətləri vardırmı?
- 5. Fotoşəkilçəkmə hansı işıqlanma şəraitində (gün işığı və ya sün'i işıqlandırma) aparılmışdır?
- 6. Təqdim edilmiş neqativin hazırlanmasında hansı tip, marka və model fotoaparatdan istifadə edilmişdir? Bu zaman hansı obyektiv (normal, uzunfokuslu, genişbujaqlı və s.) tətbiq edilmişdir?
- 7. Fotoəks retuşa (əkslərin tuşla rənglənməsi) mə'ruz qalmışdırmı? Təqdim olunmuş pozitiv retuşlanmış neqativdən alınmışdırmı? Əgər retuş tətbiq edilmişdirsə, bu zaman texnoloji qaydalara riayət olunmuşdurmu?
- 8. Təqdim edilmiş təsvirdə obyektin detalları mövjuddurmu, yoxsa sonradan əlavə olunmuşdur (qələmlə çəkilmişdir)?
- 9. Təqdim edilmiş fotoşəkil ton verməyə və ya rənglənməyə mə'ruz qalmışdırsa, hansı üsulla?
- 10. Təqdim edilmiş fotoşəkil pardaxlanmaya mə'ruz qalmışdırmı? Əgər qalmışdırsa, hansı üsulla pardaxlanma həyata keçirilmişdir?
- 11. Fotoəksin kəsilməsi nejə ijra olunmuşdur: maşın və ya fotokəsiji vasitəsilə, yaxud digər qurğunun köməyi ilə?
- 12. Fotoşəkildə əks edilmiş predmetin əsl (real) ölçüləri hansılardır?
- 13. Fotoşəkildə əks edilmiş predmetlər (predmetlərin detalların) arasında dəqiq məsafə nə qədərdir?

14. Təqdim olunmuş fotoşəkildə mövjud olan defektlərin (fototexniki proseslə bağlı) səbəbləri nədir?

Fotoqrafik təsvirlərin ekspertizasında əsasən aşağıdakı eyniləşdirmə xarakterli suallar həll edilir:

- **reqdim edilmiş fotoplyonka (neqativ) konkret fotokamera ilə (göstərmək) ekspozisiya edilmişdirmi?
- * təqdim edilmiş neqativlər bir fotokamera ilə ekspozisiya edilmişdirmi?
- rəqdim edilmiş neqativlərin alınması üçün konkret kasetdən (göstərmək) istifadə edilmişdirmi?
- rəqdim edilmiş böyüdüjüdən (kadrlaşdırıjı və ya surətçıxarıjı çərçivə, kontakt dəzgahı) konkret fotoəksin hazırlanmasında istifadə edimişdirmi?
- rəqdim edilmiş pardaxlayıjıdan konkret fotoəkslərin pardaxlan-masında istifadə olunmuşdurmu?
- **rtəqdim edilmiş fotoşəkillərin kənarları konkret, fotokəsijinin və ya digər qurğunun köməyi ilə kəsilmişdir?
- Təqdim edilmiş pozitiv konkret neqativdən hazırlanmışdırmı? Təqdim edilmiş pozitivlərin hamısı eyni neqativdən hazırlanmışdırmı? Ekspertizaya təqdim edilmiş pozitiv hansı neqativdən hazırlanmışdır?
- Ftəqdim edilmiş fotoşəkillərdə (neqativlərdə) konkret (eyni) predmet, bina, ərazi əks olunmuşdurmu?

Fotomaterialların ekspertizası qarşısında qoyulan əsas diaqnostik xarakterli suallar bunlardır:

- 1. Təqdim olunmuş fotomateriallar tə'yinatı üzrə istifadəyə (müəyyən keyfiyyətli fotoşəkillər hazırlamaq üçün) yararlıdırmı?
- 2. Təqdim edilmiş fotoşəklin (neqativin) hazırlanmasında hansı e'malediji məhlullardan istifadə edilmişdir?
- 3. Təqdim edilmiş fotoplyonka (plastinka, fotokağız) ekspozisiya olunmuşdurmu?
- 4. Təqdim edilmiş neqativin (diapozitivin, fotoəksin) hazırlanması üçün hansı tip, növ plyonkadan (fotokağızdan) istifadə edilmişdir?
- 5. Təqdim edilmiş fotoşəklin hazırlanması hansı müddətə təsadüf edir (müəyyən işdən əvvəl və ya sonra göstərmək)?
- 6. Təqdim edilmiş fotoşəkildə əvvəllər hansı təsvir (rəngi solmuş, kənar maddənin qismən örtüyü, zəif dəqiqliyə malik olan və s.) olmuşdur?

Fotomaterialların ekspertizasında həll edilməli eyniləşdirmə xarakterli suallara aiddir:

- rəqdim edilmiş fotoəkslər (neqativlər) eyni növ tip fotoplyonkadan (fotokağızdan) hazırlanmışdırmı?
- rulonun (lülə şəklində bükülmüş, sarınmış müşəmbə, kağız və s.) hissələridirmi?

Fotoşəkillərin (neqativlərin və s.) təsviri zamanı onun ölçülərini, növünü, materialını, məzmununu, texniki xarakteristikası, bu və ya digər halın müəyyən edilməsində (fotoəksdə mövjud saxtakarlığı və s.) istifadə oluna biləjək mə'lumatları zəruridir. göstərmək səkilcəkmənin növünü göstərməklə başlanır. Fotoşəkil qarşılıqlı perpendikulyar istiqamətdə, şəklin kənarlarına paralel çox dəqiqliklə (mm-lərlə) ölçülür. Bununla yanaşı fotoşəkildəki təsvir və kənarlarındakı boş sahələr də (əgər varsa) ölçülür. Fotokağızla əlaqədar onun rəngi, qalınlığı, səthinin xarakteri haqqında mə'lumatları göstərmək kifayətdir.

Neqativ və ya diapozitiv təsvir olunarkən onun hansı əsasda (şüşə və ya plyonka) hazırlanması göstərilməlidir. Fotoşəklin məzmunu, bu əksin digər fotoşəkillərdən fərqləndirilməsi kifayət olunajaq dərəjədə detal təsvir olunur.

Fotoəksin texniki xarakteristikası haqqında mə'lumatlar, onun keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi (dəqiqlik, dərinliyi, kontrastlılıq və s.) ilə kifayətlənir. Fotoşəklin həm üz, həm də arxa tərəfi tədqiq edilir (arxa tərəfdə istintaqı maraqlandıran yazılar ola bilər). Fotoşəkil düzünə və çəpinə düşən işıq şüaları altında tədqiq edilir. Çəpinə (yandan) iti bujaq altında düşən işıq şüaları pardaxlanmanın üsullarını, şəklin retuşlanmasını və s. müəyyən etməyə imkan verir.

Neqativlərin, diapozitivlərin və əkslərin tədqiqata hazırlanması zamanı fotoqrafiya avadanlığının və standart ölçülərə malik predmetlərin kadra düşüb-düşməməsi dəqiqləşdiridməlidir. Bu predmetlərin tə'yinatı və ölçüləri oricinalın (əsli) ölçülərinin, şəkilçəkmə şəraitinin, istifadə edilən jihaz və vasitələrin xarakterinin müəyyən olunmasına kömək edər.

Oricinalın (əslin) ölçüləri aşağıdakı düstur üzrə müəyyən edilir:

Burada: **L** - oricinalın ölçüləri (uzunluğu, eni, hündürlüyü);

A - mə'lum predmetin ölçüləri;

a - mə'lum predmetin əksdəki ölçüləri;

 I - oricinalın əksdəki ölçüləri (uzunluğu, eni, hündürlüyü).

Məsələn, tutaq ki, əksdə təsvir olunmuş basmadüymənin (knopkanın) ölçüsü 2, 15 mm. Oricinalın (əslin) əskdəki təsvirinin uzunluğu 115 mm-ə bərabərdir. Beləliklə, basmadüymənin həqiqi diametrini (10 mm-ə bərabər) nəzərə alaraq oricinalın (əslin) ölçülərini müəyyən edirik:

II. ƏKSLƏRİN HAZIRLANMASI VƏ FOTOŞƏKİLLƏRİN ÇAP OLUNMASI ÜSULUNUN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ

Fotoşəkilləri tədqiq edərkən ilk növbədə əkslərin hansı üsulla (fotoqrafik, elektrofotoqrafik və ya tipoqrafiya) hazırlanması müəyyən edilməlidir.

Fotoqrafik üsulu müəyyən etmək üçün aşağıdakı metod tətbiq edilir:

Fotoəksin kiçik bir sahəsi farmer zəifləşdiriji məhlulu ilə (kristalşəkilli tiosulfit natrium - 15 q, alqırmızı duz - 2,5 q, su - 100 ml) işlənir. Əksin sıxlığının azalması (ağarması), onun metal-gümüş dənəjiklərindən ibarət olmasını göstərir ki, bu da tədqiqat obyektinin olmasını təsdiqləyir.

Elektroqrafik üsulla hazırlanan əksləri aşkar etmək üçün mikroskopdan istifadə edilir. 30 dəfə böyüdüldükdə əkslərin ayrı-ayrı fraqmentlərinin toz dənəjiklərindən təşkil olunması müəyyən edilir. Bu üsulla hazırlanan əkslər hamar səthli melenit turşulu plastinalardan köçürüldüyünə görə fotoşəkillərdə hərflərin, rəqəmlərin və digər nişanların ştrixlərində kələ-kötürlük (tipoqraf mətnlərinə xarakterik olan) və rastr⁷ toru olmur.

Elektrofotoqrafik əkslər selenitli plastinalar üzərində təsvirlərin alınması və sonradan onun kağız üzərinə köçürülməsi yolu ilə alınır. Bu zaman xüsusi elektroqrafik tozlardan (zərrəjikləri 5-dən 30 mk ölçülü) istifadə olunur. Xüsusi elektroqrafik tozlar müxtəlif rəngli (qara, qırmızı, göy, yaşıl və s.) ola bilər.

-

⁷ **Растр** - автотипийа щазырлама ишиндя тятбиг едилян торшякилли оптик жищаз.

Elektrofotoqrafik üsulu aşkar etmək üçün etil spirtindən və ya asetondan istifadə etməklə də aşkar edilir. Bir damjı aseton əksin üzərinə əlavə edildikdə, mətndə elektrofotoqrafik tozun rənginə uyğun ləkə əmələ gəlir.

Mətbəə üsulu ilə hazırlanan fotoşəkillərdə isə spirtin tə'siri altında, demək olar ki, heç bir dəyişiklik baş vermir.

Fotoşəklin çap olunması üsulunu müəyyən etmək üçün hər bir çap üsulunun (proyeksiya və kontakt üsulu) xarakterik əlamətləri müəyyən edilməlidir.

<u>Proyeksiya üsulu</u> ilə çap olunan fotoşəkillərə aşağıdakı əlamətlər xasdır:

- 🕝 əksin hiss olunajaq dərəjədə dənəvərliyi;
- əkslərin ümumi ölçülərinin sərbəst seçilməsi və fotoşəklin kadrlaşdırılması zamanı əksin ölçülərinin şaquli və üfüqi tərəflərinin (2:3) uyğunluğu;
- Fotoşəkildəki kənar boş sahələrin ölçülərinin və formalarının müxtəlifliyi və s.

<u>Kontakt üsulu</u> ilə fotoşəkillərin çap olunmasını göstərən əlamətlərə aiddir:

- aydın (kəskin) çap olunmuş əksdə dənəvərliyin olmaması;
- əkslərdəki qüsurların (jızıq, toz, lif və s.) yüksək dərəjədə kəskin və təbii ölçüdə olması;

- ə əkslərin ölçülərinin neqativlərin standart formatlara (6x6; 6x9; 9x12; 12x18 və s.) uyğun olması;
- əksin ətrafındakı boş sahələri (çərçivəni) götürmək məqsədilə fotoşəklin kənarlarının kəsilməsi:

b) Fotoəkslər üzrə neqativ və pozitivlərin eyniləşdirilməsi:

Jinayətlərin ibtidai araşdırılması zamanı fotoəksin konkret, neqativdən əksin bu və ya digər oricinaldan (əsl əksdən) reproduksiya olunması və s. məsələlərin həlli ilə əlaqədar problemlər yaranır. Bununla əlaqədar keçirilən ekspertizada neqativlərin tədqiqatı retuş üçün dəzgahın və ya donuq (tutqun) şüşənin köməkliyi ilə həyata keçirilir. Donuq şüşədən istifadə edərkən şüşə stol üzərində elə yerləşdirilir ki, əks tərəfdən düşən işıq güjlü və bərabər yayılsın. Bunun üçün donuq şüşə ilə işıq mənbəyi arasında "paylayıjı" (papiros kağızı, kalka⁸, juna) yerləşdirilir.

-

⁸ Калка - сурят чыхармаг цчцн чертйоъ цзяриня гойулан назик шяффафкаьыз вя йа парча.

Neqativləri tədqiq etmək üçün orta hissəsində kiçik kəsik olan qara kağız maskadan istifadə edilir. Maska neqativin üzərinə qoyularaq neqativi təsadüfi toxunmalardan qoruyur, gözə düşən işıq selinin qarşısını alır, maskada açılmış kəsikdə neqativin lazımi fraqmenti üzərində diqqəti jəmləşdirməyə imkan verir. Müqayisəli tədqiqat üçün hazırlanan eksperimental neqativlər tədqiq olunan neqativlərlə eyni miqyasda olmalıdır.

Neqativlərin eyniləşdirilməsində istifadə olunan metodlardan biri rəqəmli koordinat torundan istifadə metodudur. Bu metod aşağıdakı qaydada həyata keçirilir:

Ağ kağız üzərində qara rəngli mürəkkəblə koordinat toru tərtib edilir və nömrələnir. Sonra bu kağızın fotoşəkli çəkilərək ondan iki ədəd formatlı fotoplyonka hazırlanır. Alınmış koordinat toru olan neqativlər üzərinə yerləşdirilir və hər iki neqativdəki xarakterik detallar koordinat xətlərinə münasibətdə eyniləşdirilir.

Fotoəkslərin hazırlanmasında konkret neqativdən istifadə olunması məsələsinin tədqiqi müqayisə edilən fotoşəkillərin məzmununun öyrənilməsi ilə başlayır. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu fotoəkslərdə neqativ üzərində olan əks nəinki tam, həm də onun bir hissəsi ola bilər. Bu, əkslərin hazırlanmasının üsullarından asılı olaraq yaranır. Bə'zən fotoəkslər üzərindəki təsvirin bir hissəsi kadrlaşdırıjı çərçivənin tətbiqi nətijəsində ixtisara düşür. Beləliklə, fotoşəkillər üərindəki təsvirlərin

həjmində olan fərq, bu əkslərin müxtəlif neqativlərdən hazırlanmasına dəlalət etmir.

Eyni obyekti əks etdirən müxtəlif fotoşəkillər arasındakı fərq aşağıdakı səbəblərlə izah olunur:

- obyektin eyni nöqtədən, müxtəlif texniki şəraitlərdə (işıqlandırma, gözləmə vaxtı, diafraqma) bir neçə dəfə fotoşəkli çəkildikdə;
- eyni obyektin fotoşəklinin ardıjıl müxtəlif nöqtələrdən çəkilməsi (bu halda fotoşəkli çəkilən predmetlərin ölçüləri arasında fərq yaranır).

v) Fotomontacın müəyyən edilməsi:

Təjrübədə fotoşəkillərin montac etməklə saxtalaşdırılmasının mexaniki və proyeksiya üsullarından istifadə edilir.

<u>Mexaniki üsul</u> zamanı müxtəlif fotoşəkillərdən jinayətkar niyyətin həyata keçirilməsi üçün tələb olunan fraqmentlər kəsilərək müvafiq qaydada bir-birinə uyğunlaşdırılır. Bundan sonra uyğunlaşdırılmış fraqmentlər kağız üzərinə yapışdırılaraq reproduksiya edilir.

<u>Proyeksiya üsulunda</u> isə bir fotokağız üzərində bir neçə neqativin əkslərindən ardıjıl istifadə etməklə fotomontac hazırlanır. Bu üsul kifayət qədər mürəkkəbdir və müvafiq professional hazırlıq tələb edir.

Fotomontac edilmə ilə hazırlanan fotoşəkillərdə əsas saxtakarlıq əlamətləri aşağıdakılardır:

- Fotoşəklin ayrı-ayrı fraqmentlərində təsvirlərin ölçülərinin (şəkilçəkmənin ümumi miqyası çərçivəsində) uyğunsuzluğu;
- Təsvirin ayrı-ayrı sahələrində kəskinliyin və dənəvərliyin müxtəlifliyi;
- ☞ təsvirdə ayrı-ayrı və ya tünd rəngli haşiyənin mövjudluğu.

II. MƏHKƏMƏ-PORTRET EKSPERTİZASININ MAHİYYƏTİ, OBYEKTLƏRİ VƏ QARŞISINDA QOYULAN SUALLAR.

Məhkəmə portret ekspertizasının əsas vəzifələri fotoşəkillər, zahiri əlamətlər digər obyektiv əkslər əsasında insanın eyniliyinin müəyyən edilməsidir.

Bu növ ekspertizanın obyektlərinə aiddir: janlı şəxslərin və meyitlərin fotoşəkilləri, namə'lum meyitlərin kəllə sümükləri, ölümdən sonra çıxarılmış maskalar (meyitin sifətindən çıxarılmış gips məhlulundan hazırlanmış həjmi, əkslər), kəllənin və ya onun ayrı-ayrı hissələrinin rentgen şəkilləri, kinolentlər və s.

Məhkəmə-portret ekspertizası qarşısında aşağıdakı eyniləşdirmə xaarkterli suallar qoyula bilər:

- 1. Təqdim edilmiş fotoşəkillərdə eyni, yaxud müxtəlif şəxslər əks olunmuşdur?
- 2. Təqdim edilmiş fotoşəkillərdə əks olunmuş baş, sifət, bədən hissələri eyni və ya müxtəlif şəxslərə mənsubdur?
- 3. Təqdim edilmiş kino və ya videokadrlarda eyni və ya müxtəlif şəxslər əks olunmuşdur?
- 4. Janlı şəxsin və meyitin şəkillərində eyni və ya müxtəlif şəxslər təsvir olunmuşdur?
- 5. Namə'lum meyitin kəllə sümüyü ekspertizaya təqdim edilmiş fotoşəkildə, rentgenoqrammada əks olunmuş şəxsin əksi ilə eynidirmi?

Məhkəmə-portret ekspert tədqiqatında həm fotoşəkilləri (oricinal), həm də onların neqativlərinin göndərilməsi ekspertin işini asanlaşdırar. Müqayisəli tədqiqat üçün nümunələr qismində isə tədqiq olunan şəkildə əks olunmuş şəxsin yaş həddi təxminən eyni olması yaxşı olardı. Belə ki, tədqiq olunan (eyniləşən) və müqayisə edilən (eyniləşdirilən) fotoşəkillərdə şəkilçəkmə müddət kəsiyi əhəmiyyətli dərəjə fərqlənərsə, onda həmin şəxslərin müxtəlif yaş hədlərində çəkdirdiyi çoxlu sayda fotoşəkilləri əldə olunub, tədqiqata təqdim edilməlidir.

Müqayisə edilən şəxslərin fotoşəkilləri arasında eyni yaxın rakursda (şəkilçəkmə nöqtəsindən çəkiliş), təxminən eyni işıqlandırma şəraitində çəkilmişlər seçilərək tədqiqata təqdim edilməlidir. Eyni zamanda çalışmaq lazımdır ki, fotoşəkillər kontrastlığına görə normal olsun, yə'ni

şəkildə şəxsin sifətinin bütün kiçik detalları (xal, ləkə, qırışlar və s.) hərtərəfli əks olunsun.

Tədqiqat obyekti olan kinolentlər ayrı-ayrı kadrlardan ibarət olub, fotoşəkillər kimi statik materiallar gismində ekspertin garşısında duran məsələləri həll etmək üçün istifadə oluna bilər. Tibbi-diagnostik məgsədlərlə hazırlanan rentgen əkslər isə hər bir şəxsə xas olan, fərdi əlamətləri etdirən kəllə sümüyünün anatomik xüsusiyyətləri tədqiqat üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu jür rentgen əksləri müqayisəli tədqiqat gismində nümunələri namə'lum meyitlərin müəyyənləşdirməkdə əvəz-edilməz şəxsiyyətini tədqiqat obvektidir.

İstintaq təjrübəsində fotoşəklin konkret şəxsə mənsub olub-olmaması, müxtəlif fotoşəkillərdə eyni şəxsin əks edilib-edilməməsi məsələlərinin həll edilməsi hallarına çox tez-tez rast gəlinir. Belə halların hamısında müstəntiq fotoportret ekspertizası tə'yin etməli olur.

Şəxsiyyətin fotoşəkillərə əsasən ekspertiza yolu ilə eyniləşdirilməsinin bir neçə yolu vardır:

- şəxsin fotoşəklinin güman edilən oricinalla müqayisəsi;
- janlı adamın (meyitin) iki və ya bir neçə şəklinin biri-birilə müqayisəsi;
- kəllənin fotoşəklinin şəxsin sağlığında çəkilmiş fotoşəkli ilə müqayisəsi.

Eyniləşdiriji fotoportret ekspertizası insanın zahiri əlamətlərinə görə eyniləşdirilməsindən həm metodlarına, həm də eyniləşdirilən obyektlərin xarakterinə görə fərqlənir. Bu növ ekspertizalarda eyniləşdirən obyekt eyniyyət məsələsi müəyyən edilən konkret fiziki şəxsdən ibarət olur. Eyniləşdirən obyekt rolunda isə həndəsi jəhətdən dəqiq əks olunmuş baş və üzün fotoşəkli, kəllə sümüyü və yaxud onun fotoşəkli ola bilər. Rəsm ilə çəkilmiş geometrik nöqtələri dəqiqliklə əks etdirmədiyi üçün onlar fotoportret ekspertizasının obyekti ola bilməz. Bu tələbə javab verdiyinə görə rentgen şəkilləri fotoportret ekspertizasının obyekti ola bilər.

Fotoportret ekspertizası qarşısında qoyulan suallar meyitin tanınma üçün çəkilmiş və digər fotoşəkillərini, itkin düşmüş şəxslərin fotoşəkillərini, pasport və şəxsiyyəti təsdiq edən digər sənədlərə yapışdırılmış fotoşəkilləri, rentgen şəkillərini müqayisə etmək yolu ilə həll edilir.

Fotoşəkillərə görə ekspert eyniləşdirilməsi ümumi və xüsusi anatomik əlamətlər əsasında həll edilir.

Ümumi eyniləşdirmə əlamətləri kimi sifətin jizgilərinin, başın, çiynin, sinənin və s. əlamətlərinin normal morfoloji variasiyası qəbul edilir. Xüsusi eyniləşdirmə əlamətləri dedikdə isə anatomik anomaliyaların, yə'ni "xüsusi nişanların" (kəsiklərin, anadangəlmə xalların, müxtəlif dəri xəstəlikləri və s. izlərinin) böyüklüyü, forması, yeri və s. ilə bağlı xüsusiyyətləri, sifətin antropometrik nöqtələrinin qarşılıqlı vəziyyəti, ölçüsü başa düşülür.

Eyniləşdiriji fotoportret ekspertizasının müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi tədqiqat üçün göndərilmiş eyniləşdirmə obyektlərinin və müqayisə nümunlərinin keyfiyyətindən çox asılıdır. Eyniləşdirən obyektlər, məsələn, fotoportret, rentgen şəkli ekspertin sərənjamına aşkar edildiyi vəziyyətdə təqdim olunmalıdır.

Keyfiyyətli fotoşəkillərin, rentgen şəkillərinin ekspertizaya təqdim edilməsi, eyniləşdirmə obyektlərini və müqayisə nümunələrini hazırlayarkən zəruri şərtlərin gözlənilməsi, ekspertə birmə'nalı müsbət və ya mənfi javab verməyə imkan verir.

Ekspert tədqiqatının müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün yaxşı olardı ki, təqdim olunan müqayisə nümunələri rakursuna, vaxtına, miqyasına və s. görə tədqiq olunan fotoşəkillə eyni olsun. Əgər neqativlər aşkar olunubsa, onları da ekspertin sərənjamına göndərmək zəruridir.

Bu və ya digər eyniləşdirmə əlamətlərinin xətti və bujaq ölçülərini (məsələn, ağızın bujaqlarını) müqayisə etməzdən əvvəl şəkillərin eyni və ya müxtəlif vəziyyətlərdə çəkilməsinə əmin olmaq lazımdır, çünki müxtəlif vəziyyətlərdə və ya işıq şəraitində çəkilmiş fotoşəkillərdə eyniləşdirmə əlamətləri fərqlənə bilər.

Eyniləşdiriji fotoportret ekspertizası həyata keçirilərkən xətti və bujaq ölçmələri, qrafik, tutuşdurma, üst-üstə qoyma və s. metodlardan istifadə edilir.

Bu və ya digər metodun tətbiq edilməsi tədqiqat obyektinin xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir. Məsələn, xətti və bujaq ölçmələri metodu eyni vəziyyətdə çəkilmiş fotoşəkillərin tədqiqi zamanı tətbiq edilir. Bu zaman tədqiq edilən fotoportretin açıq əks olunmuş bir neçə antropometrik əlamətləri müəyyən edilir və sonra xətkeş, pərgar və s. ölçü vasitəsi ilə onlar arasındakı məsafə və həmin nöqtələri birləşdirən xətlər arasındakı bujaqların ölçüsü müəyyən edilir. Bununla da fotoşəkillərin müəyyən edilmiş rəqəm göstərijiləri müqayisə edilir. Əgər bu göstərijilər üst-üstə düşərsə, onda şəkillərin eyni şəxsə mənsub olması müəyyən edilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, fotoşəkillər eyni miqyaslı olmalıdır.

Orafik metodun mahiyyəti sifətin xətlərinin əyrisini və antropometrik nöqtələri birləşdirən düz xətlərin ölçüsünü xarakterizə edən koordinatlar sistemində qrafiklərin qurulmasından və müqayisə edilməsindən ibarətdir. Antropometrik nöqtələri birləşdirən düz xətlərin uzunluğu xətkeş və pərgar vasitəsilə, sifətin bu və ya digər hissəsinin kontur xətlərinin əyrilik səviyyəsi isə xüsusi jihazla ölçülür. Həmin ölçülər əsasında müqayisə edilən fotoşəkillərin koordinatlar sistemində qrafiki qurulur. Qrafiklərin üst-üstə düşüb-düşməməsi ekspertə müsbət və ya mənfi rə'yə gəlməyə imkan verir.

Fotoşəkillərin tutuşdurulması metodunun mahiyyəti isə ondan ibarətdir ki, müqayisə edilən fotoşəkillər eyni bir xətt üzrə dəqiqliklə (məsələn, sifəti tən yarıya bölən şaquli xətt üzrə) kəsilir və sonra isə bir şəklin sol hissəsi digərinin sağ hissəsi ilə tutuşdurulur. Əgər əlamətlər uyğun gəlirsə, deməli fotoşəkillər eyni şəxsə məxsusdur (yenə də nəzərə almaq lazımdır ki, şəkillər eyni vəziyyətli və eyni miqyaslı olmalıdır).

Üst-üstə qoyma metodunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, ekspertizaya təqdim olunmuş eyni vəziyyətli, eynimiqyaslı fotoşəkillər əsasında hazırlan-mış diapozitivlər və ya neqativlər eyni adlı antropometrik nöqtələr üzrə üst-üstə qoyulur və onların hamısının uyğun gəlməsi eyniyyət məsələsini müsbət həll etməyə imkan verir. Bu zaman keçiji işıqdan və proyeksiya aparatından istifadə edilir.

Fotoportret ekspertizasının tədqiqat metodlarını təkmilləşdirmək məqsədi ilə insanın sifəti, başı haqqında olan mə'lumatları analiz etmək üçün müxtəlif riyazi üsullar da işlənib hazırlanmışdır.

Hal-hazırda eyniləşdiriji fotoportret ekspertizası zamanı elektron hesablama maşınlarının tətbiq edilməsi ilə bağlı tədqiqatlar aparılır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, fotoportret ekspertizasının obyektlərindən biri də insanın kəllə sümüyü və ya onun rentgen şəklidir. İnsanın kəllə sümüyünü, onun fotoşəkli ilə tutuşdurmaqla eyniyyət məsələsini həll etmək mümkün olur. Bu məqsədlə prof. M.M.Gerasimovun skulptur bərpa

etmə metodundan istifadə edilir⁹. Bununla yanaşı son illər respublikamızda tibb elmləri doktoru Ş.M.Musayev tərəfindən işlənib hazırlanmış kəllə sümüyünün əksinin və fotoşəklin kompüter vasitəsilə tutuşdurulmasından da geniş istifadə edilir¹⁰.

_

 $^{^{9}}$ Герасимов М.М. "Восстановления лица по черепу". М., 1955.

 $^{^{10}}$ Мусаев Ш.М. "Судебно-медицинское отождоствление личности по черепу". М., 1996.